

ЕТНОГРАФСКИ
ИНСТИТУТ САНУ

ГЛАСНИК

Етнографског
института
САНУ

LXI(2)

Београд 2013.

ГЛАСНИК ЕТНОГРАФСКОГ ИНСТИТУТА САНУ LXI (2)

BULLETIN OF THE INSTITUTE OF ETHNOGRAPHY SASA LXI (2)

INSTITUTE OF ETHNOGRAPHY SASA

BULLETIN
OF THE INSTITUTE OF ETHNOGRAPHY
LXI
No. 2

Editor in chief:
Dragana Radojičić

Editor:
Aleksandra Pavićević

International editorial board:

Radost Ivanova, Elephterios Alexakis, Jana Pospíšilová, Karl Kaser, Gabriela Kiliánová,
Milica Bakić-Hayden, Ingrid Slavec-Gradišnik, Marina Martynova, Fernando Diego Del
Vecchio, Kjell Magnusson, Tatiana Podolinska, Peter Finke

Editorial board:

Gojko Subotić, Sofija Miloradović, Jelena Čvorović, Srđan Radović, Aleksandra Pavićević,
Lada Stevanović, Ildiko Erdei, Jelena Jovanović

The reviewers:

Vojislav Stanovčić, Aleksandar Loma, Bojan Žikić, Ljiljana Gavrilović, Biljana Sikimić,
Danka Lajić Mihajlović, Maja Godina Golija, Ildiko Erdei, Mirko Blagojević,
Mladena Prelić, Dušan Drljača, Miroslava Lukić Krstanović.

Secretary:
Marija Đokić

Accepted for publication by the reference of academician Vojislav Stanovčić, at meeting of
the Department of Social Sciences SASA, November 1st 2013

BELGRADE 2013

ЕТНОГРАФСКИ ИНСТИТУТ САНУ

ГЛАСНИК
ЕТНОГРАФСКОГ ИНСТИТУТА
LXI
свеска 2

Главни и одговорни уредник:

Драгана Радојичић

Уредник:

Александра Павићевић

Међународни уређивачки одбор:

Радост Иванова, Елефтериос Алексакис, Јана Поспишилова, Карл Касер, Габриела Килианова, Милица Бакић-Хејден, Ингрид Славец-Градишник, Марина Мартинова, Фернандо Диего Дел Векио, Шел Магнусон, Татиана Подолинска, Петер Финке

Уређивачки одбор:

Гојко Суботић, Софија Милорадовић, Јелена Чворовић, Срђан Радовић, Александра Павићевић, Лада Стевановић, Илдико Ердеи, Јелена Јовановић

Рецензентски тим:

Војислав Становчић, Александар Лома, Бојан Жикић, Љиљана Гавриловић, Биљана Сикимић, Данка Лајић Михајловић, Маја Година Голија, Илдико Ердеи, Мирко Благојевић, Младена Прелић, Душан Дрљача, Мирослава Лукић Крстановић.

Секретар уредништва:

Марија Ђокић

Примљено на седници Одељења друштвених наука САНУ одржаној 1. новембра 2013. године, на основу реферата академика Војислава Становчића

БЕОГРАД 2013.

Издавач:
ЕТНОГРАФСКИ ИНСТИТУТ САНУ
Кнез Михаилова 36/IV, Београд, тел. 011–2636–804
eisanu@ei.sanu.ac.rs
www.etno-institut.co.rs

Рецензент:
академик Војислав Становчић

Лектор:
Софија Милорадовић

Превод:
Соња Жакула
аутори текста

Дизајн корица
Горан Витановић

Техничка припрема и штампа:
Академска издања, Београд

Тираж:
500 примерака

Штампање публикације финансирано је из средстава
Министарства просвете и науке и технолошког развоја Републике Србије

Часопис Гласник Етнографског института САНУ индексиран је у:
DOAJ (Directory of Open Access Journals); SCIndeks (Српски цитатни индекс);
Ulrich's Periodicals Directory.

The Bulletin of Institute of Ethnography SASA is indexed in: DOAJ (Directory of Open Access
Journals); SCIndeks (Srpski citatni indeks); Ulrich's Periodicals Directory.

CIP – Каталогизација у публикацији
Народна библиотека Србије, Београд

39(05)

Гласник Етнографског института = Bulletin of the Institute of Ethnography /
главни и одговорни уредник Драгана Радојичић. – Књ. 1, бр 1/2 (1952) – .
Београд : Етнографски институт САНУ (Кнез Михаилова 36/IV), 1952 – .
(Београд : Академска издања). – 24 cm

Полугодишње.

ISSN 0350-0861 = Гласник Етнографског института САНУ

ISSN 2334-8259 = Glasnik Etnografskog instituta SANU (Online)

COBISS. SR-ID 15882242

Садржај Contents

Тема броја: Друштвене и хуманистичке науке пред изазовима пост-дисциплинарности и тржишта.

Topic of the Issue: Social Sciences and the Humanities: Facing the Challenges of Postdisciplinarity and the Market.

Александра Павићевић, <i>Друштвене и хуманистичке науке пред изазовима пост-дисциплинарности и тржишта. Искуства у вези са осмишљавањем, организовањем и финансирањем научних истраживања</i>	9
Aleksandra Pavićević, <i>Social Sciences and the Humanities: Facing the Challenges of Postdisciplinarity and the Market. Experiences with Preparing, Organizing and Funding Scientific Studies</i>	11
Gabriela Kiliánová, <i>The Role of the Social Sciences and Humanities in Contemporary Society (The Slovak Case)</i>	13
Габриела Килианова, <i>Улога друштвених наука и хуманистичких дисциплина у савременом друштву (случај Словачке)</i>	20
Kjell Magnusson, <i>The Humanities and Social Sciences in Sweden: Predicaments and Incentives for Cross-Disciplinary Research</i>	21
Шел Магнусон, <i>Хуманистичке и друштвене науке у Шведској. Дилеме и могућности интердисциплинарних истраживања</i>	32
Karl Kaser, <i>The Creation of a New Figure in Academia – The Homo Applicandus</i>	33
Карл Касер, <i>Настанак нове фигуре у академској заједници – homo applicandus</i>	39
Марина Мартинова, <i>Коришћење етнолошког знања у државном управљању. Искуство Русије</i>	41
Marina Martinova, <i>The Use of Ethnological Knowledge in State Governance. The Russian Experience</i>	52
Коста Николић, <i>Постмодернизам и хуманистичке науке. Пример историографије</i>	53
Kosta Nikolić, <i>Postmodernism and the Humanities. The Case of Historiography</i>	66

Varia

Сања Златановић, <i>Српска заједница у Гњилану: дискурс носталгије урбане енклаве</i>	67
Sanja Zlatanović, <i>Serb Community in Gnjilane: Nostalgia Discourse of the Urban Enclave</i>	82
Марија Думнић, <i>Градска музика на Косову и Метохији у истраживањима српских етномузиколога током XX века</i>	83

Marija Dumnić, <i>Urban Music from Kosovo and Metohija in the Researches of Serbian Ethnomusicologists up to the Second Half of the Twentieth Century</i>	99
Ивица Тодоровић, <i>Мултидисциплинарна истраживања порекла становништва Србије – прелиминарни оквир</i>	101
Ivica Todorović, <i>Multidisciplinary Research into the Origin of Population in Serbia – Preliminary Framework</i>	112
Ивана Башић, <i>Тело духовно – концепт (словенске) душе (I)</i>	113
Ivana Bašić, <i>The Spiritual Body – Concept of the (Slavic) Soul (I)</i>	129
Мирослава Лукић Крстановић, <i>Позиционирање спонзорства на тржишту културних догађаја</i>	131
Miroslava Lukić Krstanović, <i>Positioning of Sponsorships on the Cultural Events Market</i>	145
Весна Трифуновић, <i>Транзицијски велтимерц: наративизација искуства младих при тражењу посла и запослењу у контексту постсоцијалистичке трансформације</i>	147
Vesna Trifunović, <i>The Weltschmerz of Transition: a Narrativization of the Experiences of Young People while Searching for Jobs and upon Finding Employment in the Context of Postsocialist Transformation</i>	162
Марта Стојић Митровић, <i>Стигматизација као последица илегализације одређених облика транснационалног кретања: дехуманизација тзв. илегалних миграната</i>	163
Marta Stojić Mitrović, <i>Stigmatization as a Result of the Illegalization of some Forms of Transnational Movement: Dehumanization of 'the Illegal Migrants'</i>	175
 Научна критика и полемика Discussion and Polemics	
Мирослава Малешевић, <i>Илдико Ердеи, Чекајући Икеу. Потрошачка култура у постсоцијализму и пре њега.</i>	177
Милена Жикић, <i>Место жене у друштвеном животу, Ален Турен, Свијет жена</i>	182
Сања Златановић, <i>Бугарска свадба у етнолингвистичком кључу. Елена Семеновна Узенёва, Болгарска свадба: етнолингвистичко истраживање</i>	187
Милош Луковић, <i>Mezinárodní komise pro studium lidové kultury v Karpatech a na Balkáně. Obydlí v Karpatech a přilehlých oblastech balkánských. Sintéza mezinárodního výzkumu</i>	190
Младена Прелић, <i>Peter Slavkovský, Slovenská etnografia. Kompendium dejín vedného odbory</i>	196

Милош Луковић, *Peter Slavkovský, Slovenský roľník (pramen k štúdiu spôsobi života)* 198

Младена Прелић, *Tradiční agrárni kultura v kontextu spoločenského vývoje strední Evropy a Balkánu* 203

**Хроника
Cronicle**

Сања Златановић, *Антропологија савременог града, X Конгрес руских етнографа и антрополога, Руска академија наука, Москва 2–5. јул 2013.* 206

Сећање/Методу

Биљана Миленковић-Вуковић, *Библиографија: др Добрила Братић (1953–2009)* 211

Упутство за припрему рада за штампање у Гласнику Етнографског института САНУ 221

Instructions for publication in the Bulletin of the Institute of Ethnography SASA 225

***Тема броја: Друштвене и
хуманистичке науке пред изазовима
пост-дисциплинарности и
тржишта***

***Topic of the Issue: Social Sciences and
the Humanities: Facing the
Challenges of Postdisciplinarity and the
Market***

Александра Павићевић

Етнографски институт САНУ

aleksandra.pavicevic@ei.sanu.ac.rs

Друштвене и хуманистичке науке пред изазовима постдисциплинарности и тржишта.

Искуства у вези са осмишљавањем, организовањем и финансирањем научних истраживања

Током последњих неколико деценија били смо сведоци интензивних промена света у коме живимо. Иза доминантне слике технолошког прогреса, с једне, и непрестаног нивелисања политичких моћи, с друге стране, промене су се одвијале и на свим друштвеним нивоима, задирући у суштину темељних поставки културе модерног света. Разградња традиционалних оквира идентитета, релативизација система вредности и снажни импулси личне слободе били су врста улазнице у *постмодерно стање духа*, које је, тежећи ка *помирењу*, заправо до крајности продубило јаз између цивилизације као хумане креације и цивилизације као система *per se*, који умногоме почива на негирању универзалних вредности човека.

Политичка, економска, друштвена и културна реструктурирања, као и евидентне и вишезначне кризе изазване процесима глобализације, одразили су се и на научно стваралаштво посебно у области хуманистичких дисциплина. Убрзано и свакодневно мењање слике света инспирисало је настајање нових теоријских оквира и ширење тематских и методолошких могућности појединих дисциплина. Излажење из *традиционалног* концепта дисциплинарности, односно – развијање интердисциплинарности и мултидисциплинарности, било је логична последица жеље за разумевањем све сложенијег мозаика савременог тренутка.

С друге стране, међутим, нови приступи су често почивали на потпуном негирању вредности дотадашњег интелектуалног наслеђа. Тако је, на пример, поновно *откривање* прошлости неминовно променило однос истраживача према садашњости. „Покорица актуелности“, како Јан Асман описује недостатак увида у оно што је релевантно у одређеном историјском и друштвеном контексту, јавила се као најсигурније прибежиште од неизвесности историографског *предања*. Упоредо са тиме, дефинитивно и коначно одустајање од идеала објективности довело је до тога да се императивни поступак ауторефлексивности често завршава у апстраховању објекта истраживања, или пак у потпуном интелектуалном нихилизму услед немогућности његове спознаје.

Неки аутори ово *пост стање* у научној мисли оначавају термином *постдисциплинарности*. Под њиме једни подразумевају отварање нових могућности за формирање холистичког приступа у проучавању људи, друштава и

култура, док други сматрају да је реч о покушају поновног проналажења (или читавања) вредности у знање о њима.

Свакако, ово *пост стање* у научној мисли подразумева откривање идеолошких подтекстова у свему ономе што се сматра *природним, датим* и *нормалним* у одређеном културном контексту, и више од тога – оно почива на одустајању од *истине*, односно, на тежњи ка знању које је *ослобођено* апсолутних и коначних закључака и каквог-таквог гаранта континуитета.

Међутим, имајући у виду процесе споменуте на самом почетку овог уводника, стиче се утисак да промена концепта знања није последица само *ослобађања* од научних догми нити од ширења граница дисциплина, већ да се она одвијала и под латентним утицајима процеса свеобухватне меркантилизације, у складу са новим, глобалним економско-политичким идеологијама. У вези са овим опажањем свакако могу бити одједи у научном свету културе ревизије (*audit culture*), која намеће императиве тржишта у областима које доскора нису биле, а ни сада нису превише конкуретне ни на тржишту новоконципираног знања ни на тржишту робе.

Инвестиције у културни капитал цивилизације очигледно нису приоритетне у оквирима глобалних економских кретања. Може се чак рећи да је у питање доведен и њихов опстанак, али не само захваљујући *спољашњим* интервенцијама, већ и услед својеврсне аутомаргинализације до које је дошло услед описаног сплета околности.

Темат *Хуманистичке науке пред изазовима постдисциплинарности и тржишта* замишљен је као платформа за размену искустава међу еминентим научним радницима из различитих земаља.

Због свега реченог сматрамо да је питање положаја и улоге друштвених и хуманистичких наука у савременом свету тема која заслужује озбиљну елаборацију. Допринос разумевању ове проблематике свакако је и темат који се у овој свесци Гласника Етнографског института ставља на увид читаоцима.

Aleksandra Pavićević

Social Sciences and the Humanities: Facing the Challenges of Postdisciplinarity and the Market. Experiences with Preparing, Organizing and Funding Scientific Studies

Over the last couple of decades the world we live in has been going through intensive change. Behind the dominant image of technological progress on the one hand, and the continuing redistribution of political power on the other, changes have been occurring on all social levels, hitting at the heart of the basic assumptions of modern culture. The deconstruction of traditional frameworks of identity, the relativization of value systems and powerful impulses of personal freedom have served as a kind of ticket to the *postmodern condition* which has, while aspiring to *reconcile*, led to a fundamental deepening of the rift between civilization as a humane creation and civilization as a system *per se* which largely rests on negating the universal value of humanity.

Political, economic, social and cultural restructurings, as well as the evident and ambiguous crises caused by globalizing processes have affected all scientific endeavors, not least within the humanities. The rapid ways in which the world changes daily have inspired the formation of new theoretical frameworks and the expansion of thematic and methodological possibilities of certain disciplines. The abandonment of the *traditional* concept of disciplinarity, or rather the development of interdisciplinarity and multidisciplinarity were the logical consequences of the desire to understand the ever more complex mosaic of the present.

On the other hand, however, new approaches were often based on a complete negation of the value of previous intellectual heritage. For example, the *rediscovery* of the past has necessarily changed researchers' perceptions of the present. "The crust of contemporaneity" as Jan Assman describes the lack of insight into what is relevant in a certain historical and social context, has emerged as the safest refuge from the uncertainty of historiographical *tradition*. At the same time, the definitive and final abandonment of the ideal of objectivity has resulted in the imperative act of auto-reflexivity often ending in abstraction or in complete intellectual nihilism caused by the impossibility of truly *knowing* the object of study.

Some authors refer to this *post condition* in scientific thought with the term "postdisciplinarity". Some consider postdisciplinarity to be a window of opportunity for the formation of a holistic approach to the study of people, societies and cultures, while others consider it another attempt at finding (or embedding) values in the knowledge about them.

Of course, this *post condition* within scientific thought implies the discovery of ideological subtexts within everything which is considered *natural, given* and *normal* in a certain cultural context. Furthermore, it is based on the abandonment of *truth*, or

rather, the aspiration toward knowledge which is *free* of absolute and final conclusions and at least some warranty of continuity.

Keeping in mind the processes mentioned above, it seems as though the changes which the concept of knowledge has gone through are not solely the consequences of *liberation* from scientific dogmas and the expansion of disciplinary boundaries, but also that they occurred under the latent influence of general processes of mercantilization which accompanies new global economic and political ideologies. This observation is certainly tied in with the glimpses of audit culture emergent within the scientific world. Essentially, audit culture imposes the imperatives of market economy on areas which until fairly recently haven't been, or still aren't considered competitive within the market economy of knowledge, nor the market economy in the classical sense.

Investments into the cultural capital of civilization are evidently not a priority within the framework of global economy. It can even be said that the very survival of such investments is being threatened, and not only due to *outside* intervention, but also due to a specific form of auto-marginalization which occurred as the consequence of the conditions described above.

Due to all aforementioned, issues of place and role that humanities and social sciences play in contemporary world deserve serious elaboration. We believe that this thematic issue of The Bulletin of the Ethnographic Institute presents a valuable contribution to this elaboration.

Gabriela Kiliánová

Institute of Ethnology of the Slovak Academy of Sciences,
Bratislava, Slovakia
gabriela.kilianova@savba.sk

The Role of the Social Sciences and Humanities in Contemporary Society (The Slovak Case)

In the first part of the paper the author briefly describes the role of social sciences and humanities in the present in Europe and in Slovakia. The description focuses on those research fields, in which social sciences and humanities contribute to the scientific knowledge the most.

Key words: the role of social sciences and humanities, contemporary society, Europe, Slovakia

In the second part the author addresses the questions, which were prepared by the organizers of the round table and sent to all participants in advance. Namely: How is the relationship between the state and scientific institutions? What sources of funding are available for scientific study? Which institutions and in what ways conduct studies in the humanities? How are the research topics for projects chosen? The answers to these questions are based on participant's experiences as a member of diverse Slovak and international research committees and institutions.

Introduction: The Role of the Social Sciences and Humanities Currently

The role of the social sciences and humanities in contemporary society (in which I include the academic community) is, needless to say, an extremely broad theme. Some introductory thoughts emerged from the call for papers, which was circulated by the round table organizing team (Pavičević 2012). The authors of this appeal focused on the social changes which have taken place in recent decades and on the characteristics of the *postmodern condition* in society and in scholarly thinking.

For me, the term *postmodern condition* is linked above all with the work of Jean Francois Lyotard (1979) and also David Harvey (2000). We might certainly mention other authors also in the context of discussion. In the following reflections, however, by the postmodern condition I will understand above all the conception which Lyotard developed.¹ Lyotard defines the postmodern condition in science as “incredulity

¹ I draw on Lyotard principally for this reason, that his work is focused especially on science and the notion of knowledge.

towards metanarratives” (1984 English ed. p. xxiv). He says that “the status of knowledge is altered as societies enter what is known as the postindustrial age and cultures enter what is known as the postmodern age” (p. 3).² He links the notion of knowledge with the question of power³ and with the process of legitimisation and delegitimisation of the notion of knowledge. The question is posed: to what extent can science attain to objective truth? (This does not mean, however, that Lyotard denied the capacity of science to reach objective truth). And finally, his work highlights the transition towards interdisciplinary research.

In my opinion, most of Lyotard’s ideas can still be regarded as valid. His book drew attention to the paradigm change in scholarly research, that is to say, the distrust of metanarratives, and turned the attention of researchers to the diversity and incommensurability of phenomena.⁴ Also, the book dealt extensively with the relation between science, scientific research and power. For our discussion in this roundtable, that is particularly important. Because the organisers have presented us with questions which concern the relationship between the state and scientific institutions. They are asking us about the mode of selection of research topics and research projects, the organisational structures, the sources of finance, and so on. I think we will agree that most of these questions are directly concerned with competence and power.

However, before passing on to the specific questions of our roundtable’s organisers, I would like to say something very briefly about postdisciplinary research. The authors of the call for papers mention *postdisciplinarity* as a further characteristic of the postmodern condition. Norman Fairclough defines the term as follows: “...post-disciplinary’ approaches [...] include a principled rejection of disciplines and a problem-oriented approach to research in which concepts, categories and methods are developed without regard for conventional disciplinary boundaries” (Fairclough 2005: 2). Fairclough does not think, however, that we should entirely reject or negate the boundaries of the disciplines. He is an advocate of transdisciplinary research, which he characterises as follows: “‘transdisciplinary research’ [...] implies for me that dialogue with other disciplines and theories is a source of theoretical and methodological development. This separates transdisciplinary research from some forms of interdisciplinary research which assemble different disciplines around particular themes and projects without any commitment to change the boundaries and relations between them.” (Fairclough 2005: 2). I myself share this attitude. I would favour transdisciplinary research as Fairclough has defined it, and I consider it a useful methodological procedure, for example in multidisciplinary teams.

Having explained how I will understand the concepts used in discussion, I will now move on to the question of how I see the role of the social science and humanities in the current circumstances. I think that the social sciences and humanities focus on a number of research areas. Findings in these areas have a direct significance for contemporary societies and for the contemporary human being. I have in mind especially findings in the following research areas:

² This process of change began, according to Lyotard, from the end of the 1950s. Harvey considers the year 1973 as the beginning of the postmodern era.

³ Lyotard addresses the question, “Who decides what knowledge is?” (p. 9) .

⁴ “postmodern knowledge[...] refines our sensitivity to differences and reinforces our ability to tolerate the incommensurable.” (Lyotard 1984: p. xxv).

- development and cultivation of concepts of humanity, culture and intellectual traditions;
- development of human rights and freedoms;
- support and development of the integrated human personality;
- support and development of a consolidated society and social cohesion.

Other irreplaceable functions of the social sciences and humanities are defined, for example, in an Academia Europaea position paper (2012), where the following functions are emphasised: “[...] the Humanities and Social Sciences foster the self-awareness, critical reasoning and methodological reflection that is vital to any democratic decision process. [...] it is the Humanities and Social Sciences that reflect on ethics [...] the Humanities and Social Sciences are essential to nourish our spiritual life, imagination and creativity, and to understand both ourselves and man’s relationship to his environment.” (Academia Europaea position paper 2012: 4)

The question arises, is it possible for the social sciences and humanities in current circumstances to persuade, firstly their colleagues from the natural sciences and technical disciplines, and secondly the rest of society, that their research is indispensable?

I think that the situation of the social sciences and humanities in Europe is moving between two poles, as analysed in the above-mentioned Academia Europaea position paper (cf. particularly pp. 2-4) . On the one hand, during recent decades there has been a visible shift in the politics of funding in science: state and public fundings are concentrating more and more on the “immediately profitable” research sectors. For this reason they give preference to scientific disciplines which are directly connected to industry and commerce. This trend in the financing of science comes about at the expense of many of the social sciences and humane disciplines. On the other hand, when communities of scholars repeatedly drew attention to this fact, certain changes appeared in funding. For example, the European Commission in its documents proclaims the role of the social sciences and humanities also in the development of knowledge and innovation. However, what do these proclamations mean in practice? To take an example, in Horizon 2020 - The Framework Programme for Research and Innovation, the social sciences and humanities are mentioned in researching the priority area of societal challenges. It is expected that through their research the scientists will determine the key problems of contemporary society and will seek strategies by which these problems may be resolved. In the final analysis, then, it is expected that the research findings will help initiate various state or public policies. These policies would be aimed at bringing the desired changes in society’s current problem areas.

I have no objection to this type of research. On the contrary, I consider it important that the thought should be constantly kept in mind, how the data acquired by fundamental research are to be utilised and applied. I do, however, object to the fact that the European Commission, through its programme funding, gives preference above all to applied projects to the detriment of fundamental research. This tendency, alas, also influences policies on science at the national level, as I will now show, taking the example of Slovakia.

Concepts and Strategies in Scientific Research in the Social Sciences and Humanities in Slovakia

Research in the social sciences and humanities in Slovakia is carried out mainly at state institutions. By that I mean universities and other third-level academies, the Slovak Academy of Science, museums, galleries, and so on. During the last two decades some private third-level colleges have emerged, and also some non-state research institutions, for example, the think tanks such as IVO (Institute for Public Affairs), M.E.S.A. 10 (Centre for Economic Analysis) and others.⁵ However, the share of non-state institutions in scientific research in the field of the social science and humanities is still lower than the share of the state institutions.

Research in the state research institutions is conducted almost exclusively with money from the state budget, which, however, institutions gain principally by competitive means, by means of projects.

As a rule, state research institutions have certain basic finances, which they receive every year from the state budget. The basic finances comprise salaries for permanent staff and a minimum of resources for the normal running of the institution. All other financial resources must be acquired by the institution by means of projects. It follows that the institution must also acquire salaries for the new staff members which it wishes to employ in the projects. If the institution does not have enough projects, then it does not have sufficient financial means for research activity, for new researchers, and for the production of research findings. This reality is afterwards reflected in a lowering of that particular institution's rating. A lowered rating for the institution worsens the chances of acquiring a project. This may give rise to a vicious circle, from which the institution will have difficulty breaking free.

Fundamental scientific research in Slovakia may receive support from two grant agencies. Both of them acquire their finances from the state budget. One is VEGA – Scientific Grant Agency of the Ministry of Education of the Slovak Republic and of the Slovak Academy of Sciences.⁶ Here it is possible to get approval for financially less demanding projects of fundamental research. In the social sciences and humanities, projects receive roughly €2,000 to €3,000 per person per year. The success rate in project approval is relatively high, approaching 70-75%. However, it is not possible to acquire the money for project workers' salaries from this agency. The project leader must therefore organise projects so that the team members will be staff members from his/her own institution (that is to say, from the permanent staff), or an agreement may be made with other institutions to include staff members of theirs.

The second agency is called APVV, Slovak Research and Development Agency, and this gives complex financing for projects.⁷ Its grants are normally related to salary, capital and running costs. Here a general invitation to submit applications is issued once yearly, and proposals for scientific projects may be submitted without thematic restrictions. In other words, it is a once-off invitation for national projects of fundamental research. But even in this invitation there exists a category of “applied

⁵ For more information about think tanks in Slovakia see <http://greenpages.spectator.sme.sk/en/c/think-tanks.html> opened 27 January 2013.

⁶ For more information see [http://vega.minedu.sk/e-VEGA/\(S\(jsa11h45akgeid55cg0wqh45\)\)/Default.aspx](http://vega.minedu.sk/e-VEGA/(S(jsa11h45akgeid55cg0wqh45))/Default.aspx) opened 27 January 2013

⁷ For more information see <http://www.apvv.sk/agentura?lang=en> opened 27 January 2013.

projects”, and proposals for applied projects are in competition with projects of fundamental research.

Where finance is concerned, here it is possible to get good financial support for projects. In 2011, on the basis of the general call for submissions, €3 million was divided out among all projects for their entire project periods. The maximum project period is 4 years. Altogether, in 2011 there were 864 projects from all disciplines which presented submissions and sought financing to the amount of €82.095 million. The success rate in project approval was somewhere between 25% and 26%. Of the entire financial means distributed, the social sciences and humanities received 15%. This percentage reflected not only the lower financial demands of projects but also the lower activity of scientists from the social sciences and humanities. In other words, scientists from the social sciences and humanities present fewer proposals for projects than scientists from the technical and natural sciences.

All other invitations by the agency are aimed at applied research, mobility, and completing the financing of EU projects from the EU Framework Programme scheme or structural funds. The agency’s policy reflects the scientific policy of the European commission, which likewise gives preference to applied research over fundamental research.

Other possibilities for financing fundamental research in the Slovak Republic in the social sciences and humanities do not really exist. Various thematically specialised research activities of the state administration, for example the ministries, the Social Development Fund, and so on, have the character of applied projects. Where the private sector is concerned (industry, banks, etc.), the social sciences and humanities receive scarcely any support. In exceptional cases programmes emerge for the support of art (but not art research), preservation of the cultural heritage, and so on.

So then, what are the strategies of scientific institutions in the field of social sciences and humanities in Slovakia? As an example, I will instance the strategies of the institutes of the Slovak Academy of Sciences (henceforward SAS). The institutes have an elaborate “Concept of research and development activity of the Organisation” for at least the proximate 4-year period. This document includes a selection of the research topics with which the institute will be concerned. The document also includes a provisional time harmonogram and strategy or plan of the methods by which the given SAS institute will finance its research projects. The concept and strategy of scientific research as a rule is responsive to the various documents of the Slovak government in the area of scientific policy. Likewise, the concept and strategy is premised on international documents, such as Horizon 2020. An international panel of experts evaluates the concept and strategy of each institute in a regular assessment in the SAS, conducted every four years.

So as to be able to finance their concept of research, the SAS institutes present project proposals to national and international grant schemes or seek to become involved in projects prepared by various consortia on the national and international levels. In the assessment of an institute, projects from the EU framework programmes, or from other EU sources, have the highest status. The advantage of EU projects is the acquisition of relatively high volumes of financial means. Their disadvantage is the complicated and time-consuming administration of the projects. Next to these in status and in the scale of the financial means acquired, there are projects at the national level. It is up to the director and staff members of the given scientific institute how they manage to create a balance between projects on varying levels and with varying orientations. In other

words, a balance between fundamental and applied research, between interdisciplinary /transdisciplinary projects and special projects from one discipline only, and likewise a balance between national and international projects.

In the SAS institutes no one prescribes to the director and the academic community what they must do or how they must do it. However, the results of scientific research by the given institute are evaluated, and thereafter the institute's rating has direct and indirect financial consequences.

Conclusion

In conclusion, I would like to give my answers, in concise summary, to the questions which the organisers have posed.

I have no doubt that the social sciences and humanities are an integral part of scientific research in the present day. Without them, scientific knowledge would not be complex. It is in the following areas that I see the irreplaceable role of the social sciences and humanities in science and society: development of critical reasoning and methodological reflection, support for spiritual life, imagination and creativity; development of human rights and freedoms; development of the integrated human personality; a consolidated society, and social cohesion. I think that scientists in the social and humanities fields especially have the task of convincing not only their colleagues in other scientific disciplines but also the state and public institutions and lay public opinion, of the importance of their scientific research. I am aware that performing this task is not easy. It is an endless process of argumentation and lobbying on various levels.

As regards the organisation of research in a scientific institution, I consider it very important to focus on the following procedures: 1. To create a concept of research for some period of time, which will emerge from open discussion by the academic community at the particular institute. The final concept of research should be the result of consensus by the academic community, and at the same time it should be responsive to conceptions of scientific research at the national and international levels. Equally, such a document ought to show what weight the given institute attributes to projects of fundamental and applied research. In the case of the Slovak Republic, most of the research work carried out in the area of the social sciences and humanities is conducted in state institutions and with finance from the state or EU budgets. I believe that the current organisational and financial conditions in public sector institutions continue to offer sufficient space for free scientific enquiry. It is therefore in the power of the academic communities to construct their research concepts principally on the basis of their scientific opinion. Thereafter, the financial and organisational strategies of the institution should be subordinate to that scientific opinion and that scientific concept.

I argue that in the field of science the rule has not ceased to apply: first one must have a good idea and think it through. Afterwards, one can get finance also. Granted, when stating this I am in no way underestimating the importance of good strategies and good management by the institution. I simply wish to emphasise the banal truth that without scientific creativity and imagination, there is no chance that scientific research will be able to function successfully.

References

- Academia Europaea position paper on the situation of the Humanities and Social Sciences in Europe., 2012, pp.1-5:
http://www.acadeuro.org/fileadmin/user_upload/publications/press_releases/Humanities_and_Social_Sciences_paper_to_the_Commission_Jan_2012__Fin_.pdf opened 12 September 2012.
- APVV, Slovak Research and Development Agency
<http://www.apvv.sk/agentura?lang=en> opened 27 January 2013.
- Fairclough, Norman, 2005: Critical discourse analysis in trans-disciplinary research on social change: transition, re-scaling, poverty and social inclusion. In: Lodz Papers in Pragmatics 1 2005, pp. 37-58. Quoted according to the paper's electronic version <http://www.ling.lancs.ac.uk/profiles/Norman-Fairclough/>
Opened 10 September 2012. The pagination in the electronic version is pp. 1- 19.
- Harvey, David, 2000: *The Condition of Postmodernity*. Cambridge: Blackwell.
<http://greenpages.spectator.sme.sk/en/c/think-tanks.html> opened 27 January 2013
- Lyotard, Jean - Francois, 1979: *La condition postmoderne: rapport sur le savoir*. Paris : Minuit. English translation: Lyotard, Jean - Francois, 1984: *The Postmodern Condition. A Report on Knowledge*. Manchester: Manchester University Press.
- Pavićević, Alexandra, 2012: Roundtable of the Institute of Ethnography SASA. Social Sciences and the Humanities: Facing the Challenges of Postdisciplinarity and the Market. Experiences with preparing, organizing and funding scientific studies. Manuscript, 3 p.
- VEGA – Scientific Grant Agency of the Ministry of Education of the Slovak Republic and of the Slovak Academy of Sciences
[http://evega.minedu.sk/e-VEGA/\(S\(jsa11h45akgeid55cg0wqh45\)\)/Default.aspx](http://evega.minedu.sk/e-VEGA/(S(jsa11h45akgeid55cg0wqh45))/Default.aspx) opened 27 January 2013

Габриела Килианова

Улога друштвених наука и хуманистичких дисциплина у савременом друштву (случај Словачке)

У првом делу рада ауторка укратко описује улогу друштвених наука и хуманистичких дисциплина у савременој Европи и у Словачкој. Опис се фокусира на она истраживачка поља у којима друштвене науке и хуманистичке дисциплине највише доприносе научном знању, као што су: развој критичког мишљења и методолошка преиспитивања, подршка духовном животу, имагинацији и креативности; развој људских права и слобода; развој интегрисане људске личности; консолидовано друштво и друштвена кохезија.

У другом делу рада ауторка нуди одговоре на питања која су организатори округлог стола унапред послали свим учесницима. Наиме реч је о следећим питањима. Какав је однос између државе и научних институција? Који извори финансирања су доступни за научна истраживања? Које институције и на које начине врше истраживања у оквиру хуманистичких дисциплина? Како се истраживачке теме и пројекти бирају?

Што се тиче организације истраживања у научним институцијама у Словачкој, пре свега у Словачкој академији наука, ауторка описује следеће процедуре: стварање плана истраживања за одређени период времена, до којег се долази отвореном дискусијом у оквиру академске заједнице, при појединачним институтима. Финализовани план истраживања би требало да буде консензус академске заједнице, али истовремено треба да одговара концепцијама научног истраживања на националном и интернационалном нивоу. Једнако, један такав документ би требало да показује колику тежину одређени институт придаје пројектима фундаменталних, а колику пројектима примењених истраживања. У случају Републике Словачке, већи део истраживачког рада у домену друштвених наука и хуманистичких дисциплина спроводи се у оквиру државних институција и уз помоћ финансирања из државног буџета или из буџета Европске уније. Тренутни организациони и финансијски услови у јавном сектору и даље нуде довољно простора за слободна научна истраживања. Због тога академске заједнице још увек имају моћ да своје истраживачке пројекте осмишљавају првенствено на бази научног мишљења. Из тога следи да би финансијске и организационе стратегије институција требало да буду подређене том научном мишљењу и таквом концепту науке.

Одговори на ова питања засновани су на ауторкином богатом искуству у раду при различитим словачким и међународним истраживачким одборима и институцијама.

Á K Á
Á Á Á
Á Á
Á Á
Á Á

Kjell Magnuson

The Hugo Valentin Centre,
Uppsala University, Sweden
Kjell.Magnusson@valentin.uu.se

The Humanities and Social Sciences in Sweden: Predicaments and Incentives for Cross-Disciplinary Research

While the challenges faced by the social sciences and humanities on a global level are similar – with regard to finding a method and theory for the adequate analysis of contemporary society, as well as the re-affirmation of values traditionally associated with the humanities – the case of Sweden is specific in a number of ways. The paper considers the way of organizing and place within Swedish society and academia occupied by studies within the social sciences and humanities.

Key words: Sweden, social sciences and humanities, funding, universities and institutes.

Challenges

In a recent article, the rector of Stockholm University argued that the Swedish government, which at present is completing its plan for a new research policy, must not forget the role of the humanities and social sciences (Bremer et al. 2012). They are indispensable for the development of a democratic and prosperous society. When listing a number of areas where research of this kind would be useful, it is symptomatic that he dwells on the utilitarian value of social research and scholarship in the humanities. While it is true that this particular form of human activity is, indeed, necessary, it is perhaps not wholly convincing to argue that it would directly affect economic development, environmental problems, or the resolution of international conflicts.

In general, the humanities and social sciences are faced with the need to find appropriate methods and theoretical perspectives for an adequate analysis and understanding of contemporary society.

Another task is to convey a new awareness of the standards which have traditionally been associated with the humanities: a historical perspective, linguistic competence, analytic skills, a critical attitude, knowledge and understanding of culture.

To meet these challenges is crucial, if we want to neutralize the pervasive influence of a superficial media culture, which tends to obscure important characteristics of social reality. We need to reaffirm the respect for painstaking empirical investigations, objectivity, and linguistic honesty, not the least, if we are to restore self-esteem among practitioners of the humanities.

This is not easy when fundamental values of the humanities may be contrary to the contemporary organization of education and research, political interference and short-term goals, or when both policymakers and scholars find it difficult to distinguish between research, ideology, and politics.

I am addressing the questions posed by the organizers of the conference from a Swedish perspective, but precisely because the Swedish experience in many ways is unique, I believe it might be of interest.

Sweden identifies itself as an advanced, modern nation built on knowledge and is proud of its achievements in science and technology. Our economic development was made possible by important technological inventions which led to the creation of successful industrial enterprises, laying the foundation for the high degree of economic prosperity and welfare characterizing Swedish society during much of the 20th century.

In a comparative perspective Sweden has over the years allocated large sums per capita to research¹, and in international rankings of universities Sweden, although a small nation, has been able to maintain a rather high position, albeit only a handful of universities can compete with the best in the world.

Science, thus, enjoys a fairly high prestige, and by science is usually meant the natural sciences, technology, and medicine. After the Second World War, however, there was a rapid development of the social sciences, since economics, sociology and psychology were understood as essential to the construction of a Swedish welfare society, taking place during the long reign of the Social Democratic Party. The role and status of the humanities is definitely more modest, and for the last 20 years or so, there is an on-going discussion concerning the crisis of the humanities. This is the other side of the coin, and reflects the pragmatic views on science and scholarship dominant in Swedish society. A political climate oriented towards social change will perhaps inevitably have effects on the role of research in the humanities, including cross-disciplinary studies.

Organization of Research

Several factors make it difficult to undertake multi- or interdisciplinary research in Sweden. They have to do with the organization and funding of research, as well as the character of the university system.

Another important factor is that, in contrast to many other countries, such as Germany, or those of former Yugoslavia, there are practically no independent research institutes outside the university. To the extent that such institutions do exist they are oriented towards applied research of direct interest to economic development or the management of the welfare state.

In other words, especially in the humanities, but also to a large extent in the social sciences, research is mainly being undertaken within the universities. It is financed, on the one hand, by the regular university budget and, on the other, by grants from a number of research councils. A central role is played by *The Swedish Research Council*, which is the most significant supporter of independent research. Another important actor is the *Bank of Sweden Tercentenary Foundation*. In addition, there are

¹A substantial part of these resources used to come from private companies, for example the extremely successful pharmaceutical, telecom or automobile industries. (IVA. 2005) Today they are largely not Swedish-owned, or research has moved elsewhere.

councils or foundations, as well as government agencies, dealing with “sectorial” or “strategic” research, i.e. often politically inspired research programs dealing with socially relevant issues. There are also private foundations, but their contributions are usually on a smaller scale.

The pressure on the foundations is high; in the humanities and the social sciences about 10 per cent of the applications will receive funding from the two major councils (Geschwind and Larsson 2008:24). Moreover, the amount of money acquired by each project is small, usually sufficient to employ one person. As a rule a project will be financed for three years, and a typically Swedish problem is that large parts of the grants are lost in overhead costs.²

This situation makes it difficult to create larger research projects, which in itself is unsatisfactory, and will have tangible consequences for possible cross-disciplinary studies. To overcome this problem, from time to time, “strategic ventures” have been made, i.e. money is allocated to certain research areas, or the establishment of “centres of excellence”, sometimes cross-disciplinary, often not. The decisions to allocate these resources are made on the government level, and university faculties play a decisive role in selecting proposals to be scrutinized by the councils. However, it has turned out that this policy has not led to innovation or an increase in cross-disciplinary research. Rather, it has fortified existing structures (Benner 2004).

Notwithstanding certain evaluations³ there is a general feeling that the structure of the councils, as well as the universities, acts as a barrier towards genuine interdisciplinary studies (Benner 2004, Fornäs 2008). The councils are organized according to traditional disciplines, and members of the committees judging proposals are chosen by university faculties. At the universities themselves, there are rather strict divisions between the faculties and, due to the system of financing undergraduate and graduate studies, cooperation between faculties or even departments is not encouraged, or, if you wish, prevented on objective grounds.

The paradox is that most research is still paid for, not by the research councils, but by faculty budgets (Sörilin and Gundelach 2007:10, Geschwind and Larsson 2008:20). In practice this means that research is undertaken by professors⁴ and doctoral

²This is related to the fact that Swedish universities do not own their buildings, but pay rents to a government institution responsible for state-owned property. Apart from that, universities have tried to raise the overhead on the dubious grounds that external research projects should share the “total costs” of the university, e.g. undergraduate studies. This has led to a conflict between the foundations and the universities, as yet only partly resolved.

³Sandström et al. 2005 point out (pp 83-89) that, overall, it is not more difficult to acquire a cross-disciplinary project than a project defined as disciplinary, and that Sweden compares favourably in terms of the percentage of cross-disciplinary publications (about 16 per cent) with other European countries (p. 52). However, they also mention (p. 40) that only 4-5 per cent of projects granted by the Swedish Council for Research, describe themselves as cross-disciplinary.

⁴Traditionally, there was only one professor at a department; maybe two in disciplines with many students, like history or comparative literature. In contrast to other countries, there was no procedure of promotion from assistant professor to full professor, according to individual achievements. From 1999, though, it was possible for an associate professor (docent) to ask for promotion to professor, based on his or her merits, but after changes concerning the position of the universities and academic teachers in 2009 (“the autonomy reforms”), this will no longer be possible. That is, you cannot receive the title of professor if there is no vacant professorship or chair. This will probably have consequences for the advancement of non-mainstream research areas or inter-disciplinary studies. It may be added that the

students, and a small minority of lecturers with a PhD who are able to secure funding from the councils. Actually, most research in Sweden is done by doctoral students. Now, while in principle, and according to official documents, there should be a close relationship between higher education and research, in practice this is not the case. The government has stubbornly refused to allow university teachers to engage in research, e.g. 50 per cent of their time, as in Denmark and Norway. In general, the resources allocated to the humanities and social sciences are significantly lower in Sweden than in the neighbouring countries (Geschwind and Larsson 2008:17).

As a consequence, most research is carried out by individual scholars, who, themselves, will design and apply for a project. The director of a department will guarantee that the applicant is welcome to place his project there. However, there is a tendency to integrate individual projects not only in the general budget system, but also as part of research policies formulated by a department, faculty, or the university as a whole. In Gothenburg for example, the department of political science decides who is allowed to apply for a post-doctoral project (Sörlin and Gundelach 2008:27), and there are cases where special personnel is drafting projects for others. This is not yet a general phenomenon, since a department will gain in prestige and money from being able to secure projects, and has to rely on gifted individuals and their merits. However, the tendency is there, and in a long-term perspective the role of bureaucratic structures is gradually increasing, at the expense of individual scholars.

Individual assessment of completed projects is not common. In practice it exists to the extent that a successful scholar will be able to find a tenured position, or acquire a new project. On the other hand, external evaluations of the Research Councils, as well as of the universities are being undertaken, both quantitative and qualitative. At present there is a debate on the suitability of bibliometric methods, which are already used in the natural sciences and medicine. Should they be employed to evaluate the performance of universities, faculties, and departments, or should they also be the measure of individual performance? And, as a consequence, allocation of resources? Not surprisingly, scholars in the humanities are strongly opposing this trend.⁵

These tendencies are not necessarily a sign of a growing adaption to market principles. The system is not run according to economic rationality, which is illustrated by the administration of undergraduate studies. However, it is based on the idea of the university, and of government institutions in general, as result-oriented units similar to commercial enterprises. This is a cultural phenomenon where ideas from business economics, due to a pervasive American influence have been uncritically accepted.⁶

So, there are systemic factors which are detrimental to research in these areas, cross-disciplinary or other: there is a lack of post-doctoral positions, not enough funding from research councils, and teachers cannot engage in research as part of their ordinary

promoted professors did not enjoy the same benefits (salary, time for research) as the recruited professors (those appointed after a competition between several candidates).

⁵See, for example, Fornäs 2008, or Nordin 2009. A recent example is the discussion in the Swedish daily *Dagens Nyheter* where professor Arne Jarrick (2012) historian and general secretary of the Swedish Research Council, as well as Gustaf Nelhans (2012), doctoral student of theory of science, and dr. Björn Hammartfelt (2012), informational scientist criticize the political scientist Bo Rothstein (2012), for one-sidedly arguing for bibliometric analysis. For a general discussion on the use of possible methods, cf. Sandström et al. 2005:131-134.

⁶This is certainly a break with Swedish administrative tradition, where the civil servant, including a professor, was a *Beamter* in Max Weber's sense, representing the integrity and impartiality of the state.

duties. The non-existence of independent research institutes of the kind found in other countries makes the situation more precarious.

Cross-Disciplinary Research

Discussing cross-disciplinary research, it may be useful to distinguish between *multi-disciplinary* studies and *inter-disciplinary* research. In the former case representatives from different disciplines will come together to solve a problem or study a specific area from different angles. The cooperation will have no long-term effects on those involved. Inter-disciplinary research proper, on the other hand, is based on the idea that individual disciplines will benefit from cooperation, which may lead to a re-examination of theories and methods, more or less fundamental changes in individual fields of science, and perhaps the creation of sub disciplines (Sandström et al. 2005:13-32).

In the Swedish case either type of research is more common in medicine, technology and the natural sciences⁷, than in the social sciences and, particularly, in the humanities (Sandström et al. 2005:10). However, even in the natural sciences cross-disciplinary research is more widespread among disciplines which are already close to each other (Sandström et al. 2005:9). This is partly true of the social sciences, whereas in the humanities any type of cross-disciplinary research is infrequent. They form a cluster of their own, with few ties to other disciplines (Sandström et al. 2005:35, 43).

At the same time, with certain fluctuations, cross-disciplinary research has positive connotations in political discourse (Sandström and Harding 2002, Sandström et al. 2005: 90-106). However, politicians usually think of it as a means to solve practical problems. To that end certain centres have been established to study thematic issues, but they are seldom genuinely inter-disciplinary. They either develop into a new discipline, such as gender studies, which in fact has obtained the largest part of cross-disciplinary funding (Sandström et al. 2005:111), or they stay multi-disciplinary; people are doing what they were always doing, and there is no cross-fertilization between different perspectives.

In the humanities the most common form of cross-disciplinary research seems to be what has been referred to as hierarchical (Fornäs 2008:18), i.e. certain concepts or theoretical elements are borrowed, without really affecting the basic outlook of the borrowing discipline. In such cases there is a risk of simplification or misunderstanding, especially if concepts are used in a metaphorical sense, rather than as part of a consistent theoretical model.

Undergraduate Studies

It is impossible to understand the situation of research in the humanities and social sciences without mentioning the Swedish undergraduate system.

During the last 40 years we have witnessed an educational explosion with rapid growth of the number of students and the establishment of a great number of new

⁷The most successful cross-disciplinary contexts, in terms of projects and publications, are three universities: The Karolinska Institute of Medicine, The Royal Technical College (both in Stockholm) and the Swedish University of Agricultural Sciences in Uppsala. (Sandström et al. 2005:9).

institutions of higher education (Geschwind and Terrell 2011). While this is a common trend in Europe, there are certain cultural and social dimensions specific to Sweden.

In the beginning of the 1970s there were five university cities: Stockholm, Uppsala, Lund, Gothenburg and Umeå (in the North). Today there are 39 universities or higher educational establishments. At the same time there has been no substantial increase of the total resources for higher education, which has negatively affected the position of the humanities at the larger universities. In the 1960s you could study Serbo-Croatian [Bosnian, Croatian, Serbian] in Stockholm, Gothenburg, Lund, and Uppsala. Now it is possible only in Uppsala. Recently a number of languages have been abolished at the University of Gothenburg.⁸ This actually answers the question posed by the rector of Stockholm University of why there are no specialists on Turkish society and culture.

One important change is that the education of teachers, journalists or librarians is now taken care of by special professional colleges, or even faculties. Those categorized as students of the humanities today are the "rest". They receive an education which in principle is directed towards traditional disciplinary research, which most of them will never be engaged in. Efforts to implement the Bologna principle of *employability* have been largely cosmetic.⁹

Another fundamental weakness is the system of funding undergraduate studies introduced in 1993, based on the number of admitted students and completed courses. Since this is a major source of income for a department, everyone is guarding their own students, which means that there is no incentive for cooperation, e.g. in terms of inter-disciplinary courses. The money per student varies considerably, from 4 700 euro for natural sciences to 2 000 for humanities/social sciences (Stenlås 2011:121). Education in traditional humanistic subjects is thus cheaper and often predominates at the newly established universities.

There are no entrance exams in Sweden; students are admitted on the basis of their marks from gymnasium, and whereas it is extremely difficult to get a place at e.g. a medical school, admittance is practically free in the humanities. Thus, many students are not necessarily motivated to study these disciplines. Moreover, due to changes in the school system, they have a weak background in foreign languages. Whereas earlier, students of the humanities were expected to at least read English, German and French, today English is the only language required. Thus, many students do not have the necessary knowledge or skills to study the humanities, and may not acquire them at the university. According to investigations they study 20 hours a week, lectures included¹⁰. Moreover, Sweden is on the second to last place in the OECD as far as age when finishing studies is concerned. People are 30 years old when they complete the first three-year stage of the Bologna ladder. (Boguslaw and Wadensjö 2011:53) One reason is that they start their studies 2-3 years later than their counterparts in Europe and do not finish on time (Fölster et al. 2011). If you look at employment data, those who have a

⁸ From 2013 there will be no teaching of Classical Greek, Italian, Russian, or Old Church Slavonic. Earlier, among others, Dutch, Bulgarian, Czech, Polish and Hebrew have been shut down in Gothenburg (Enkvist 2012).

⁹ In his investigation of a great number of new undergraduate programs oriented towards "culture and society", Stenlås (2011) concludes that they are mainly carrying on established disciplinary traditions, and notes that there is a problematic discrepancy between the new labels and seductive marketing-language on the homepages and the realistic possibilities of obtaining a job after completed studies.

¹⁰ See Högskoleverket [Swedish National Agency for Higher Education]: *Eurostudent*; Rapport 2010:20 R

degree in the humanities are to a higher extent unemployed and only 60 per cent work in jobs related to their studies (Boguslaw and Wadensjö 2011:60)

The changes of the school system and the universities were implemented in the name of equality, being part of a “class struggle” of sorts, where the elite culture of the university was a major target. The result of these policies is that today the share of working class children among university students is lower than before, while the reforms have consequences for the recruitment of future scholars in the humanities and partly in the social sciences. The remedy would probably be to admit fewer students to the humanities and, above all, to introduce a new regime of studies, with strict requirements and incentives to work.

The Need for Research in the Humanities and Social Sciences

If I look at my own country, then, in order to play a role in culture and society the position of the humanities would have to change. This presupposes far-reaching reforms of both the school system and the organization of higher education, as well as changes of the principles for allocation of research funding. Also, a change of attitude is required among those involved in teaching and research at the universities.

As far as research is concerned, I agree with the *Young Academy of Sweden*, asking for more stability, longer duration of projects (at least five years), concentration on younger scholars, and less interference from above.¹¹ Whether you look for the social usefulness of these disciplines, or regard them as a societal conscience, this kind of activity, as any research, needs to be free. You simply do not know in advance what discoveries will be made or which ideas may arise. In a civilized society there must be a space for reflection, built on empirical studies of reality, without any other reason than curiosity and the drive to understand. Why? Because, no one else is doing it. This is a major responsibility of the humanities and the social sciences.

There is no contradiction between the ideal of independent research and the education of useful professionals. Obviously society will need people who are trained in languages, who possess methodological skills in the analysis of texts and other data, who have a capacity for reflection based on knowledge. Such people, however, can only be trained by independent scholars, enjoying a certain amount of freedom and security. In addition, Sweden would need independent centres for both basic and applied research manned by highly skilled personnel. Here there is room for cooperation between the social sciences and the humanities.

It is sometimes argued that inter-disciplinary research is a practical matter. If needed, it will arise naturally according to the demands of scientist and scholars (Sandström et al. 2005:8). While this is true, I do believe that there is a specific need for interdisciplinary research in the humanities and the social sciences. The existing disciplinary barriers are not given by nature, but are a result of convention and historical coincidence. You could argue that in some cases the epistemological differences are so

¹¹ The Young Academy of Sweden was founded by the Royal Swedish Academy of Sciences in 2011. The aim is to "create an interdisciplinary forum and research-political platform for young researchers in Sweden". It will eventually consist of 40 highly qualified members from different areas, although most of the 22 present members belong to medicine and the natural sciences. Recently they published their suggestions on the forthcoming governmental proposal on a new research policy. See "Vägen till friare och djärvare forskning. Ett förslag i tio punkter inför forskningspropositionen 2012 från Sveriges unga akademi"

great that cooperation is precluded. This, I believe is only partly true. What we have is essentially a set of methods and theoretical perspectives. If there are parallel or opposite theoretical explanations, only empirical investigations may decide. In the humanities certain types of theories have been extremely popular, perhaps because they are hard to disprove, but allow for interesting reflections. However, a scholarship which is expressed in an esoteric language, with doubtful empirical underpinning, and where criticism is divorced from knowledge, has not much to offer, and you cannot expect society to listen to self-appointed sages. It would be a very peculiar situation if, let's say, medicine or neuroscience had an explanation of human behaviour, which is contrary to the humanities, and presumably "reductionist", but is able to deliver, e.g. cure sick people.

One could argue, like Nassim Nicholas Taleb, that historians and other scholars should leave the theories behind and try to describe reality as accurately as possible.¹² Another way would be openness towards the social sciences, but also other areas of research. If the role of the humanities and the social sciences is to understand and explain human behaviour, culture, and society, there is no need to guard a specific discourse or theoretical presuppositions related to specific academic cultures. The important question today is the relative importance of biological, cultural, and social factors, which demands a more sophisticated approach both in the humanities and social sciences. At the intersection of linguistics, philosophy, psychology, and brain research, supported by innovations in computer software, some of the most exciting new research is taking place (cf. e.g. Johnson 2006, Lakoff and Johnson 1999, Damasio 2010), which undoubtedly will have consequences for the humanities and social sciences.

Bibliography

- Benner, Mats. 2004. *Excellent forskningsmiljöer. Ett underlag för diskussion. [Excellent Research Environments. A Basis for Discussion]*. Forskningspolitiska institutet.[Research Policy Institute]; Lunds universitet.
http://www3.lu.se/lu/excellens/filer/delproj_3.5/Excellent_forskningsmiljoer.pdf
- Boguslaw, Julia and Eskil Wadensjö. 2011. "Humanisterna och den svenska arbetsmarknaden [Students of the Humanities and the Swedish Labour Market]." Pp. 25-76 in *Humanisterna och framtidssamhället [The Humanities and Future Society]*, edited by J. Boguslaw, et al.. Stockholm: Institutet för Framtidsstudier [Institute for Future Studies]. www.framtidsstudier.se
- Boguslaw, Julia, Anders Ekström, Lars Geschwind, Niklas Stenlås, Sverker Sörlin, Miriam Terrell, and Eskil Wadensjö. 2011. *Humanisterna och framtidssamhället [The Humanities and Future Society]*. Institutet för Framtidsstudier [Institute for Future Studies], Stockholm.
www.framtidsstudier.se

¹²This view is elaborated in Taleb 2007 and 2010. In the Glossary of *The Black Swan*, Taleb (2010:302) refers to: "*Epilogism*: a theory free method of looking at history with minimal generalization and with consciousness of the side effect of making causal claims. The idea is not to go too much outside the observations, minimize claims about the unseen".

[see also: <http://www.fooledbyrandomness.com/blackswanglossary.htm>]

- Bremer, Kåre, Lena Gerholm, and Astrid Söderbergh Widding. 2012. "Sverige behöver humaniora och samhällsvetenskap [Sweden needs the Humanities and Social Sciences]." *Dagens Nyheter*. Stockholm, July 29, 2012.
<http://www.dn.se/debatt/sverige-behover-humaniora-och-samhallsvetenskap>
- Damasio, Antonio. 2010. *Self Comes to Mind. Constructing the Conscious Brain*. New York: Pantheon Books.
- Enkvist, Inger. 2012. "Språkdöden i Göteborg: en kris för humaniora [The Language Death in Gothenburg. A Crisis for the Humanities]." *Dagens Nyheter*, 19 June, 2012.
<http://www.dn.se/kultur-noje/debatt-essa/sprakdoden-i-goteborg-ar-en-kris-for-humaniora?rm=print>
- Fornäs, Johan. 2008. "Kulturforsningens kvaliteter [Qualities of Cultural Studies]." *Kulturella perspektiv*:8-23. http://www.kultmed.umu.se/digitalAssets/74/74357_forns-22008.pdf
- Fölster, Stefan, Johan Kreicbergs, and Malin Sahlén. 2011. *Konsten att strula till ett liv. Om ungdomars irrvägar mellan skola och arbete [How to make a mess of one's life. Young people gone astray between school and work]*. Stockholm: Svenskt näringsliv.[Confederation of Swedish Enterprise].
http://www.svensktnaringsliv.se/multimedia/archive/00027/Konsten_att_strula_t_27628a.pdf
- Geschwind, Lars and Karin Larsson. 2008. *Om humanistisk forskning. Nutida villkor och framtida förutsättningar [On Research in the Humanities. Present Conditions and Future Requirements]*. Stockholm: Institutet för studier av utbildning och forskning [SISTER, Swedish Institute for Studies in Education and Research]. <http://www.sister.nu/pdf/wp81.pdf>
- Geschwind, Lars and Miriam Terrell. 2011. "Vilka var humanisterna? Miljöer och verksamheter 1900, 1950 och 2000"[Who were studying the Humanities? Environments and Activities 1900, 1950, 2000]. Pp. 77-108 in *Humanisterna och framtidssamhället [The Humanities and Future Society]*, edited by J. Boguslaw, et al. Stockholm: Institutet för Framtidsstudier [Institute for Future Studies]. www.framtidsstudier.se
- Hammarfelt, Björn. 2012. "Forskning är inget 100-meterslopp." [Research is no 100 meters race] *Dagens Nyheter*. 16 August 2012.
<http://www.dn.se/debatt/forskning-ar-inget-100-meterslopp>
- Högskoleverket. 2010. "Eurostudent - om svenska studenter i en europeisk undersökning, hösten 2009." [Eurostudent – on Swedish Students in a European Investigation, autumn 2009] Högskoleverket [Swedish National Agency for Higher Education], Stockholm.]
<http://www.hsv.se/download/18.4dfb54fa12d0dded89580001112/1020R-eurostudent-2009.pdf>
- IVA. 2005. "Framtidens Universitet - om projektet [The University of the Future - On the Project]." Stockholm: Kungliga Ingenjörsvetenskapsakademien [The Royal Swedish Academy of Engineering Sciences].
<http://www.iva.se/Projektverksamhet/Projekt/Framtidens-Universitet/Framtidens-Universitet--om-projektet/>

- Jarrick, Arne. 2012. "Ofta citerad forskning ingen garanti för kvalitet." [Often quoted research is no guarantee for quality] *Dagens Nyheter*. 15 August, 2012. <http://www.dn.se/debatt/ofta-citerad-forskning-ingen-garanti-for-kvalitet>
- Johnson, Mark. 2006. "Mind Incarnate: from Dewey to Damasio". *Daedalus* 135:46-54.
- Lakoff, George and Mark Johnson. 1999. *Philosophy in the Flesh. The Embodied Mind and Its Challenge to Western Thought*. New York: Basic Books.
- Nelhans, Gustaf. 2012. "Citeringar inget mått på kvalitet." [Quotations are no measure of quality] *Dagens Nyheter*. 16 August, 2012. <http://www.dn.se/debatt/citeringar-inget-matt-pa-kvalitet>
- Nordin, Jonas. 2009. "Kvantitetshysterin hotar humaniora [Quantity Hysteria threatens the Humanities]." *Axess*, 2009:4 <http://www.axess.se/magasin/default.aspx?article=374>
- Rothstein, Bo. 2012b. "En forskningskultur där internationell publicering inte alls värderas." [A culture of research where international publications are not valued] *Dagens Nyheter*. <http://www.dn.se/debatt/en-forskningskultur-dar-international-publicering-inte-alls-varderas>
- Rothstein, Bo. 2012a. "Svensk samhällsforskning är alldeles för provinsial." [Swedish Social Research is too Provincial] *Dagens Nyheter*. 15 August. 2012 <http://www.dn.se/debatt/svensk-samhallsforskning-ar-alldeles-for-provinsial>
- Sandström, Ulf and Tobias Harding. 2002. "Tvärvetenskap och forskningspolitik [Cross-Disciplinary Science and Research Policy]." Pp. 1-27 in *Spänningsfält [Fields of Tensions]*, edited by L. Stureson. Linköping: Tema T. <http://forskningspolitik.se/DataFile.asp?FileID=34>
- Sandström, Ulf, Magnus Friberg, Per Hyenstrand, Kjell Larsson, and Daniel Wadskog. 2005. *Tvärvetenskap - en analys [Cross-Disciplinary Science: An Analysis]*. Stockholm: Vetenskapsrådet [Swedish Research Council]. <http://www.vr.se/franvetenskapsradet/analysochutvardering/utvarderingaravsvenskforskningochforskarutbildning/tvarvetenskapenanalys.4.64fbca2110dabf7901b80002574.html>
- Stenlås, Niklas. 2011. "Vilka blir humanisterna? Humaniora vid svenska lärosäten idag och i morgon [Who will study the Humanities? The Humanities at Swedish Institutions of Higher Education Today and Tomorrow]." Pp. 109-152 in *Humanisterna och framtidssamhället [The Humanities and Future Society]*, edited by J. Boguslaw, et al. Stockholm: Institutet för Framtidsstudier [Institute for Future Studies]. www.framtidsstudier.se
- Sörlin, Sverker and Peter Gundelach. 2007. *Att ta makten över kvaliteten. Strategisk utvärdering av samhällsvetenskapliga fakulteten vid Göteborgs universitet* [Taking Power of Quality. Strategic Evaluation of the Faculty of Social Sciences at the University of Gothenburg]. Samhällsvetenskapliga fakultetskansliet; Göteborgs universitet Göteborg. http://www.samfak.gu.se/digitalAssets/807/807319_makten_over_kvaliteten.pdf

⇐ Kjell Magnusson, *The Humanities and Social Sciences in Sweden...* ⇒

Taleb, Nassim Nicholas. 2007. *Fooled by Randomness. The Hidden Role of Chance in Life and in the Markets*. London: Penguin Books.

Taleb, Nassim Nicholas. 2010. *The Black Swan. The Impact of the Highly Improbable*. London: Penguin Books.

Vägen till friare och djärvare forskning. Ett förslag i tio punkter inför forskningspropositionen 2012 från Sveriges unga akademi. [The road to a liberated and daring research. A proposal in ten points awaiting the research policy proposition] Stockholm: Sveriges unga akademi [The Young Academy of Sweden].

http://www.sverigesungaakademi.se/download/18.41b1d7e3135cb13e3549a9/Sveriges+unga+akademi_inlaga+forskningsprop_2012.pdf

Шел Магнусон

Хуманистичке и друштвене науке у Шведској. Дилеме и могућности интердисциплинарних истраживања

Док су изазови са којима се друштвене и хуманистичке науке суочавају на глобалном нивоу слични – у погледу проналажења метода и теорија за адекватну анализу савременог друштва, као и реафирмације вредности које се традиционално везују за хуманистичке науке – Шведска из више углова представља специфичан случај.

Наука и технологија се сматрају врло престижним, и шведско друштво улаже велике суме новца у научна истраживања. После Другог светског рата дошло је до брзог развоја друштвених наука, од којих се очекивало да играју важну улогу у грађењу модерног друштва благостања. Са друге стране, средства усмерена према хуманистичким наукама мања су него у суседним земљама, што утиче како на традиционалне тако и на интердисциплинарне научне студије. Осим тога, развој нових институција за више образовање има конкретне последице по положај хуманистичких наука при већим универзитетима.

Поред ових питања, такође, одређене структуралне карактеристике, као што су организација универзитета и систем додељивања новчаних средстава за истраживање, утицаће на мотивацију за мултидисциплинарне студије. Из објективних (економских) разлога, сарадња међу факултетима је прилично ретка, а истраживачки савети, одговорни за финансирање пројеката, организовани су у складу са научним дисциплинама. Стога, интердисциплинарне или мултидисциплинарне студије обично бивају део засебних подухвата, често оријентисаних према примењеним или политички релевантним научним истраживањима, која су повезана са економским питањима или државом благостања – на пример, стамбена питања, тржиште рада, социјални проблеми, делимично миграције, а одскоро и родне студије.

Истовремено, постоји велика потреба за интердисциплинарношћу. И друштвеним и хуманистичким наукама би користила ближа сарадња у методологији и теорији, посебно када се узму у обзир револуционарне научне студије на међународном нивоу, чије ће последице у овим областима, по свему судећи, бити далекосежне.

Á ¼
Шведска, друштвене
и хуманистичке
науке, финансирање,
универзитети и
институти

Karl Kaser

University of Graz, Austria
karl.kaser@uni-graz.at

The Creation of a New Figure in Academia – The *Homo Applicandus*

Austrian universities have become quasi-enterprises the aim of which is to produce surpluses – whatever this means. In this neo-liberal concept figures and statistics have become relevant indicators of success and fiasco. As almost everywhere, the faculty of sciences is on the winning, the humanities are on the losing side. Since universities have not become real enterprises, of course, and their surpluses in knowledge production can never be actually evaluated, the acquaintance of third-party funded research has become crucial.

Key words: Austria, universities, humanities, third-party funded research, homo applicandus, competitiveness

Exposed to the constraints of being somehow profitable, a new type of academic entrepreneur has been emerging: the *homo applicandus*. This new type of academic is shaped by his or her capacity to develop competitive research projects, to write smart applications, to meet application deadlines of national and international third-party funded research programs and to manage as well as to execute research projects.

Academic life in Austria has become full of surprises – at least for someone like me, who started his academic career in 1980 at University of Graz. The year 2002 marks a decisive watershed in the long history of Austrian universities. After centuries of authoritarian state supervision, our universities, the main places of academic research in Austria, were released from it and gained autonomy in all relevant agendas: since one decade they constitute so-called juridical authorities of public law. With the ministry remained only the legal supervision. The ministry concludes objective and performance agreements with each university and after that the universities receive a so-called “global budget” from the state and within this financial framework universities have to be kept functioning. Former democratically elected bodies had been substituted by an authoritarian hierarchy directed by deans, the rector, the senate and the university’s advisory board.

Somehow exaggerated, the university has become a quasi-enterprise the aim of which is to produce surpluses – whatever this means. In this neo-liberal concept figures and statistics have become relevant indicators of success and fiasco. As almost everywhere, the faculty of sciences is on the winning, the humanities are on the losing

side. Since universities have not become real enterprises, of course, and their surpluses in knowledge production can never be actually evaluated, the acquaintance of third-party funded research has become crucial. This is relatively easy for faculties of sciences and medicine, but is rather difficult for the faculties of the humanities, whose tradition had been finding satisfaction in individual intellectual adventures, and their right to exist in a society, which is proud of its classical tradition in education, had been self-evident.

This time is definitely over. In a world that is shaped by neo-liberalism, processes of globalization, global competition and economic crises the humanities have lost their former virginal innocence and the traditionally styled professor-type has become a phase-out model. Exposed to the constraints of being somehow profitable, a new type of academic entrepreneur has been emerging: the *homo applicandus*. This new type of academic is shaped by his or her capacity to develop competitive research projects, to write smart applications, to meet application deadlines of national and international third-party funded research programs and to manage as well as to execute research projects.

As advised in the invitation to this roundtable, my paper will deal with my own experiences and observations. Most of the questions raised can be answered by analysing various facets of this magic figure of the *homo applicandus*. My paper will focus in its first section on the question of research funding in Austria, and in the second part on the question how to become a successful *homo applicandus*.

1) Research Funding in Austria

The emphasis of academic research in Austria is at its universities. The Academy of Sciences and other research institutions play only a comparatively minor role. Austria's system of funding research is obviously contrary to the Serbian system. Firstly, the target of all efforts to make research more efficient is the staff employed at the universities. Secondly, our salaries do not depend on successfully applied research projects to the ministry of science. Our salaries are good, however not as high as in Germany or Switzerland and only we decide about our objects of research.¹ Thus, it looks as if we live in a "Land of Milk and Honey". Relatively well paid, we even can decide in which directions we want to research. Our occupation is apparently our hobby and vice versa.

But stop! We do not live in a land of milk and honey any longer – and continuing describing our situation in Yugoslav and post-Yugoslav film titles – also not in a "No Man's Land", but rather in a tense situation depicted in "Battle of Neretva". Except fossils like me, who have a life-time position, my younger colleagues hold only tenure-track positions and can be dismissed if their work is been evaluated negatively. Junior fellows receive only temporary contracts for four to six years, which usually cannot be extended. Young scholars need survival trainings and we, the established,

¹ This, however, is endangered by a stipulation in the objective and performance agreements, in which the ministry has forced the universities to establish a small number of research foci in order to sharpen the universities' profiles. Each research project, funded or non-funded, ideally should be attached to one of these foci.

have to develop complex strategies to keep them in academia, if we are convinced that they are talented.²

Competitiveness and commercialization of knowledge at all levels is the result of the new university system. Raging competition, comparative rankings, the quantity and quality of dissemination, the hegemony of English language and of Anglo-American academic publishing houses, have lessened the time allowed for fundamental research and sharpened the focus on applied research.

Until now, academic capitalism and neoliberalism have been resulting in two opposite camps: firstly, the ones, who assemble themselves behind the banner of “slow science” protesting against the “Stalinism of excellence” and who refuse to abandon the traditional university culture; secondly, those, who represent the new figure that has emerged in academia, the academic entrepreneur; in the humanities this is concretely the successful *homo applicandus*. The institutionalisation of university-business linkages creates new partnership, new forms of knowledge, new types of actors, but also many new constraints and exclusions. We at the humanities will hardly establish business linkages, except with non-profit organizations, which, however, is not very useful. At the more we have to specialize on writing successful applications to research agencies.

The background for the high priority of third-party funded research is, first and foremost, that our universities are chronically under-financed and, secondly, the evaluation we are exposed every five years. The administration of shortage belongs to our daily business. For instance, I have only 1.5 permanent scientific personnel at my Centre for Southeast European History and Anthropology. Southeast Europe is a large area; history and anthropology are large fields, too. In order to run research that makes sense, I have been applying for research projects since twenty years. At the moment my staff consists of approximately 15 collaborators. In order to keep quality and quantity upright, no year passes without conceptualizing and writing applications for research projects. This is time-consuming and the certainty of being successful is only slightly higher than the prognosis of the result of a football match between *Crvena Zvezda* and *Partizan* Belgrade.

2) How to Become a *Homo Applicandus*?

Evaluation of research units, also in the humanities, is basically a good thing, because universities are expensive, although permanently under-funded as already mentioned, and require therefore quality control. Targets of evaluation are individual researchers, research units such as my Centre, and institutes – in my case the Institute for History. One of the basic documents that is delivered to the evaluators are our individual achievements, which are documented in so-called “performance records”. This kind of electronic “evaluation bookkeeping” is time-consuming and has to be done accurately, because your record is open for public viewing. Generally, our performance records consists of formal and countable aspects such as publications, national and international activities such as papers delivered at conferences, memberships in advisory boards and the third-party funding raised; quantity means quality. Your activities can be traced back

² This new system has advantages and disadvantages. The most crucial disadvantage is one’s not predictable academic career. The obvious advantage is that rather less vigorous scholars previously occupying life-time positions do not block positions for more ambitious young scholars any longer.

like on the Facebook, the only difference is that you don't make friends, but only enemies, if your performance record looks too ambitious.

The neo-liberal attitude regarding academic research has changed our academic lives considerably. For the new academic entrepreneur to work continuously and for years on solving an intellectually stimulating problem is a waste of time because this keeps his or her performance record empty. A category for such a kind of activity is not foreseen. Instead of writing a good book, which can keep you busy three, four or five years and which will be read even after thirty years is something that classifies you an academic writer from another planet. The advanced style of academic writing consists in writing applications for third-party funded research projects and in copy-pasting and brushing up previous articles published in regional journals for international peer-reviewed journals.

Under the constraints of the administration of shortage the successful raising of external funds has become a prominent parameter for evaluation. The university is, of course, primarily interested in the amount of raised funding. However, the amount of money does not tell very much about the quality of projects per se. Especially EU-projects can be highly remunerated which does not necessarily correspond with the quality and expected outcomes of a project.

In Austria there exists only one major funding institution for research projects in the humanities – the Austrian Research Fund. Private funding institutions such as private foundations do hardly exist. In 2011 43% of its budget went to Life Sciences, 40% to science and technology and 17% to social sciences and humanities.³ An application to the Austrian Research Fund means to become exposed to a very tough reviewing process. Dependent from the amount of applied money two to four anonymous international peers evaluate your application; no national reviewers are called on, because Austria is a small country and the chances would be too high that the application lands on the desk of one of your friends or enemies. The application has only a chance to survive the reviewing process if the surveys are unconditionally positive. As soon as doubts or well-intended suggestions have been expressed, the research proposal would fail. A young and inexperienced researcher has practically no chance to apply successfully.⁴ I had the 'good luck' that in the first eight years of my career as researcher I had no position at university. Thus, I was forced to apply for research projects from the very beginning and learned how to write successful applications from the scratch – in times, when requirements were not as demanding as at present.

At least in the humanities there is no way to establish research projects longer than for three years. This does not prevent researchers from long-term research, but he or she has to apply again after three years. For instance, I have been working on the history of the family in the Balkans for twenty years on the basis of a series of sixteen projects. There are no national or other priorities defining our research topics and there is no need to relate a research project the one or the way to Austria or to national issues. I think this is good so because this is the only way to produce and to keep pluralism and a wide range of approaches and methods.

The second channel for funding is the various EU-funding lines. Ten years or so ago the EU did not offer lines for the humanities. This policy has changed and lines such

³ Info. Das Magazin des Wissenschaftsfonds 1/12, p. 17.

⁴ The Austrian Research Fund strives to increase the chances for young researchers by organizing workshops on writing applications.

as HERA, Marie Curie and IDEAS are open also for our disciplines. Also the EU policy of funding exclusively very big projects based on consortia consisting of five or more universities luckily has changed. Because of the high amount of administrative paper work it was impossible to apply for and to run a project for a small research unit like mine. Now, projects without forming a consortium can be applied.

Third-party funded research was not always popular at our university, and I think the situation was similar at other Austrian universities. The status of project collaborators was low and problems of providing work places for them were frequent. They did not fit in the traditional structure of well-established hierarchies. They had the privilege only to research, whereas the permanent staff had to do the administrative work, had to teach and to take part in commissions. The situation changed completely, when the government decided to transform universities to enterprises. Whereas project collaborators previously were personal employees of the project director, they are now formally employed by the university, are protected by university regulations and the project money has to be channelled through the university administration. In addition, university has to provide regular work places for them. Whereas previously a successful fundraiser was considered as somebody who compensates problems in his or her career with research projects, he or she enjoys high esteem nowadays.

There is practically no more difference between a third-party funded research assistant and a university assistant. For both types long-term career planning is not foreseen any longer. Hire and fire is the name of the game. A research project funded by the Austrian Research Fund has a maximal duration of three years. A research assistant can be employed for maximal six years. After six years the former research assistant has to apply on his or her own risk for a research project in order to continue his or her academic career. The university assistant has only an employment period of four to six years and then he or she has to apply elsewhere. Academic life for the young generation has become very competitive.

The writing of applications is accompanied by tactical considerations and the chances of being successful are low. Only approx. 25% of the applications to the Austrian Research Fund are actually funded.⁵ Who will be a potential reviewer and requires to be quoted extensively is one of these considerations. Every application has to be innovative, but the question remains how innovative and therefore risky should it be. Practically every funding institution asks the applicant to provide a list of publications that is related to the topic of the applied project; the more publications the better. Five years ago, after approximately 15 years of family and gender research I wanted to open an additional research field, namely visual culture. Until then I did not have done anything in this field. The preparation of the project application took an enormous amount of time since I had to read a lot of scholarly literature pertinent to the envisioned project. I knew that it was risky to apply without having a proper background – and I actually failed. Actually, this was the first time I was unsuccessful with an application, which shocked my self-assurance. I redesigned the project two times completely and only the third application passed the reviewing process.

Another question is related to inter-, trans- and multidisciplinary. Concerning inter-, trans- and multidisciplinary the Austrian Research Fund neither explicitly supports nor excludes it. This means one can apply for a pure disciplinary or an inter- or whatever project. The only requirement for the second case is to indicate approximate

⁵ Info. Das Magazin des Wissenschaftsfonds 1/12, p. 13.

percentages of disciplinary fields the project belongs to. The two to four peer reviewers then will be called according to the indicated fields.⁶ The practical problem with inter-, trans- and multidisciplinary projects is the profile of the applicant. Since only one applicant is allowed, he or she has to embody this kind of inter-, multi- or transdisciplinarity. When I was trained in history in the 1970s, the training still was a very traditional disciplinary one, and I had to catch up on anthropology in an amateurish way in order to become the historical anthropologist, who has acquired the profile for inter-, trans- or multidisciplinarity.

To study the history of the family, gender relations or visual cultures cannot be conducted without a profound knowledge of anthropology. Despite my historical-anthropological and primarily because of the post-Yugoslav crises I was appointed professor for Southeast European history in 1996.⁷ At the beginning I had considerable problems with my colleagues who were more traditionally oriented historians. One of my colleagues mentioned that I was not historian but an ethnographer, and I would work at the wrong institute. Meanwhile and several hundred thousand Euro project funding later, nobody is provoked by historical anthropology any longer and even when I added “anthropology” to my Centre for Southeast European History nobody cared about.

At Austrian universities only the *homo applicandus* has to embody inter-, trans- and multidisciplinarity, but not the *homo nonapplicandus*. For him or her numerous networks exist. Since University of Graz with its long-standing tradition is rather reluctant with creating new disciplines, interdisciplinarity is practiced in teaching or in research networks. What teaching is concerned new master programs are pronounced interdisciplinary, for instance gender studies or global studies or a joint master in Southeast European History and Anthropology. Newly established doctoral programs such as “migration and globalization” or “visual culture” consist of faculties from various disciplines.

To wrap my paper up I wanted to show that facing the market has considerable consequences for universities as well as for the academic staff. Chronically underfunded universities are avid for additional sources of income. Universities have become quasi-enterprises and have lost the flair of Humboldt’s educational ideals. Without already having raised third-party funding, your chances to be appointed professor are low. Bad evaluation results in an atmosphere of hire and fire may have fierce consequences. I have been always opposed to this neo-liberal concept one of the products of which is the *homo applicandus* because it degrades university to an ordinary enterprise and substitutes university spirit by business culture in the long run.

⁶ The risky component in this procedure is obvious: What the reviewer from the discipline A appreciates enthusiastically may be condemned by the reviewer from the discipline B completely.

⁷ In the pre-reform era the ministry in Vienna was responsible for selecting from a tripartite proposal prepared by a university’s selection committee. The person in charge in the ministry thought it was appropriate to appoint a professor, who had a profile in contemporary history.

Карл Касер

Настанак нове фигуре у академској заједници – *homo applicandus*

Аустројски универзитети су постали квази-предузећа чији је циљ да произведу вишкове – шта год то значило. У оквиру овог неолибералног концепта, бројке и статистике су постале кључни индикатори успеха и пропасти. Као и готово свуда другде, научне дисциплине су на победничкој, док су хуманистичке дисциплине на губитничкој страни. Будући да универзитети нису постали права предузећа, наравно, и да њихови вишкови у производњи знања никада не могу заиста бити оцењени, способност за проналажење спољних извора финансија постала је круцијална.

Изложена прохтевима да постане на неки начин профитабилна, академска заједница је почела да ствара један нови облик академског предузетника – *homo applicandus*-а. Овај нови академац је обликован/обликована својом способношћу да развија конкурентне истраживачке пројекте, пише тзв. паметне пријаве, поштује рокове за пријављивање за националне, интернационалне или на друге начине финансиране истраживачке програме, и да управља истраживачким пројектима једнако колико и да их спроводи.

А К

Аустроја, универзитети,
хуманистичке дисциплине,
финансирање са стране,
homo applicandus,
конкурентност.

Марина Мартинова,

Институт за етнологију и антропологију
„Миклухо Маклај“, РАН, Москва, Русија
martynova@iea.ras.ru

Коришћење етнолошког знања у државном управљању. Искуство Русије

Представе о предмету наше науке и њеним веома важним истраживачким задацима не остају непроменљиве. Размишљајући о односима науке и власти, о реалном практичном значају науке у друштву, нас као стручњаке који се професионално баве етничком проблематиком управо интересује

А К
етнологија,
савремено друштво,
политика,
међуетнички односи,
Русија.

практичан значај етнолошког знања за друштво. Током последње две деценије се у Русији битно проширио примењени значај етнологије, повећала се разноврсност сфера практичне примене етнолошког знања. У раду се говори о искуству Русије у коришћењу етнологије у државном управљању.

Тешко би се данас нашао човек који би оспоравао да је наука неопходна друштву. Да ли је друштво при томе спремно да прихвати резултате научних разрада? Корисност природних и техничких наука, изгледа, не тражи доказе. Међутим, улога друштвених наука, улога наука у друштвеним променама – то није тако једноставно питање (томе сметају идеологизација, субјективност погледа, политичка ангажованост итд.). Размишљајући о односима науке и власти, о реалном практичном значају науке у друштву, нас као стручњаке који се професионално баве етничком проблематиком интересује управо практичан значај етнолошког знања за друштво. Без обзира на то што међу научницима који се баве етничком проблематиком не постоји јединствено мишљење о томе у којој мери етничка истраживања морају да буду повезана са политиком и на које сфере преплитања етничности и политике вреди усредсредити истраживачку пажњу, проучавање етничких заједница и етнополитичких проблема у многим земљама, па између осталих и у Русији, престало је да буде сфера од само научног интереса. Данас је етнолошка експертиза постала део политичког менаџмента, а да не говоримо о привредно-индустријској делатности.

Током последње две деценије се у Русији битно проширио примењени значај етнологије, повећала се разноврсност сфера практичне примене етнолошког знања. Представе о предмету наше науке и њеним веома важним истраживачким задацима не остају непроменљиве. Данас нико већ не третира етнологију као науку о егзотичним народима. Паралелно с преображајима социјалне стварности долази до ревидирања њене предметне области, веза и односа с другим наукама, као и њених примењених функција.

Негде од друге половине 80-их година прошлог века било је повећано интересовање за истраживања тзв. етнонационалних процеса, етнополитичке проблематике. Постало је очигледно да је улога етничког чиниоца у политичким процесима, као и у управљању мултиетничким државама у току дужег периода, била потцењена. Друштвено-политички догађаји из последњих деценија – „етничка ренесанса“, раст националистичких покрета, заостравање међуетничких противречности – резултирали су повећањем интересовања за етнолошку тематику, затражили од научника флексибилно реаговање на научна и друштвена питања. У вези са тим, у раду руских етнолога било је наглашено проучавање савремених проблема друштвеног живота Русије, као што су, рецимо, раст етничке самосвести (етничка мобилизација) и различити облици национализма, узроци сепаратизма и етничких конфликта. Значајно место у истраживањима руских етнолога припада проучавању идентитета, колективних облика самоопредељења, етничког присуства у систему власничких односа, као и појавама попут ксенофобије, етничког и религиозног екстремизма.¹

Примењени истраживачки радови Института за етнологију и антропологију РАН, повезани са обезбеђивањем практичних потреба државе и руског друштва, обухватају истраживања према упиту државних министарстава и ресора, научно саветовање државних структура, социолошка и експертска истраживања, разраду пројеката нормативних правних докумената федералног нивоа, етнолошку експертизу.

Институт је дао озбиљан допринос научном поткрепљивању многих питања **државне политике** и управљана у етничкој сфери. Он је био један од основних разрађивача „Концепције државне националне политике Руске Федерације“, „Концепције државне политике Руске Федерације према сународницима у иностранству“, те низа закона и докумената. Према упиту Савета Федерације разрађена је концепција федералног закона – „О основама државне националне политике у Руској Федерацији“.

Први пут је учешће академских експерата-етнолога у области државне политике по етничким питањима постало видљиво очи распада

¹ Објављене су књиге попут следећих: „Национализм в мировой истории“, „Конфликт в сложных обществах. Этничность и религия в современных конфликтах“ (Отв. ред. Тишков В.А., Шнирельман В.А.). Такође, ту су и неке које су објављене знатно раније: Тишков (2001); Гакаев и Яндаров (2001); Сотрудничество НПО и государства на приоритетных направлениях миграционной политики. Материалы круглого стола. Москва, 2000; „Видимые руки“: Ответственность за социальное развитие. Москва, 2001; Межэтнические отношения и конфликты в постсоветских государствах. Ежегодный доклад, 2000. Москва, 2001.

СССР-а, наиме, крајем 80-их година. Повећано је учешће етнолога у раду министарстава и државних ресора који се баве питањима **културе и образовања**.

Када су уместо мирног друштвено-политичког живота настали озбиљни социјални потреси и колизије, када су настала жаришта борбених акција, постало је тражено учешће научника-етнолога у разрадама **нацрта закона**. При томе је до средине 90-их година XX века пажња експерата у области националних (етничких) односа била сконцентрисана на питања **национално-територијалног** уређења. Томе је допринео раст претензија, а чак и амбиција такозваних етничких лидера (лидера националних покрета). Већина их је тражила стварање административних територија. Министарство за послове националности (први министар је директор ИЕА РАН Валериј Тишков), формирано 1992. године, бавило се управо тим питањима, па су зато послови обављани по основу наруџбе државе, они којима су се тада бавили етнологи, били оријентисани, пре свега, на различите проблеме национално-територијалних аутономија. Затим се предмет пажње проширио, али је он и тада био у области коју су одређивали актуелни проблеми (пре свега, програми и нацрти закона о **избеглицама**).

Даље су експерти били приморани да се сконцентришу на питања контроле територија и ресурса за **малобројне народе**, јер се од 1993. године активирао проблем месног самоуправљања. Тако су, рецимо, етнологи и познаваоци Сибира иницирали разраду федералног закона „О територијама традиционалног коришћења природе од стране аутохтоних малобројних народа Севера, Сибира и Далеког Истока Руске Федерације“, на основу које је после неколико година и био усвојен одговарајући закон² (од 7. маја 2001. године № 49-ФЗ).

Идеје управљања етнокултурним развојем, уз директно и индиректно учешће етнолога, постепено су крчиле себи пут. Тај процес је постао очигледан при припреми, а затим и при усвајању Декларације о државном суверенитету Руске Федеративне Републике од стране руског парламента 1990. године.³

Уочи припреме и усвајања Федералног закона „О национално-културној аутономији“ и „Концепције државне националне политике“ (Државна дума Руске Федерације их је усвојила 1996. године), улога експерата-етнолога у разради идеја и приступа проблему значајно је порасла. Осећало се акумулирано искуство учешћа у решавању мањих проблема, као што је систем одлучивања по питањима миграција, регулисања спорова и конфликта (Степанов 2006).

Још једна област у којој се у последње време примењује теоријско етнoлошко знање јесте разрада инструмената **пописа становништва**, учешће етнолога у развоју државне статистике. Узајамни контакти између Државног комитета за статистику (Госкомстат, данас Росстат) и ИЕА РАН конструктивног су карактерљ. Научници из Института су најактивније

² ФЗ от 7 мая 2001 г. № 49-ФЗ „О землях традиционного природопользования коренных малочисленных народов Севера, Сибири и Дальнего Востока Российской Федерации“.

³ Декларация о государственном суверенитете Российской Советской Федеративной Социалистической Республики от 12 июня 1990 г. №22-1.

учествовали у разради методолошких материјала за Сврвске пописе становништва 2002. и 2010. године. Настало је прилично много спорних питања у вези са списком националности, ослонцем на језику и др.

Морају се истаћи неке промене које представљају напредак у односу на претходне пописе, а тичу се методологије њиховог спровођења, које се базирају на мишљењима научника. Разраде ИЕА РАН објављене су у виду монографија сачињених од серије радова посвећених попису.⁴ Чак је и после спровођења пописа Росстат консултовао стручњаке-етнологе.

Године 1993. је на бази института формирана Мрежа етнолошког **мониторинга** и раног спречавања конфликта, у оквиру које сарађују водећи експерти из различитих региона Русије. Етномониторинг се бави прикупљањем и анализом података који одражавају стање међуетничких односа, политичку активност етнополитичких организација, делатност органа власти у области етнонационалне политике. Сфера његовог интересовања обухвата проучавање етнополитичке ситуације у постсовјетским земљама, те разраду мера за спречавање и регулисање конфликта. Системска анализа различитих показатеља омогућује откривање и праћење проблематичних ситуација још у фази њиховог настанка, а у случају отвореног конфликта – и спречавање његове ескалације.

Систем етнолошког мониторинга одражава стање етничких односа у 12 постсовјетских држава и 40 субјеката Руске Федерације. Методологија истраживања објављена је у специјалној монографији. Мрежа тромесечно издаје билтен, а годишње се на основу материјала за рад Мреже етнолошког мониторинга публикује научни извештај са анализом актуелних проблема – „Етнополитичка ситуација у Русији и граничним државама“, који се шаље државним структурама.

На основу података мониторинга написане су, такође, монографије примењеног карактера, усмерене на то да се са њима упознају државници који одлучују о етнокултурној ситуацији у земљи. Објављени су експертски реферати „Путеви мира на Северном Кавказу“ и „Међуетнички односи и конфликти у постсовјетским државама 1999, 2000, 2001. године“. Припремљен је реферат о савременој ситуацији и перспективама стабилног развоја малобројних аутохтоних народа Севера и Сибира. Формирана је јединствена документациона база, посвећена етнополитичким проблемима мултиетничких региона и етнотериторијалних аутономија Русије, као и неких других земаља.

Године 2009, у вези са перспективама ратификације Европске повеље регионалних језика и језика мањина од стране Русије био је припремљен специјални реферат „**Статус језичке разноврсности и њена подршка у Руској Федерацији**“, у оквиру реализације заједничког програма Европске уније и Савета Европе за Руску Федерацију: „Националне мањине у Русији: развој језика, културе, медија и грађанског

⁴ На путу к переписи. Москва, 2003; Этнокультурный облик России. Перепись 2002 года. Москва, Наука, 2007. Уп. такође Соколовский (2006) и Степанов (2006а).

друштва⁵. Био је разрађен низ препорука за Министарство регионалног развоја РФ.⁵

Може се рећи да се жанр примењених и експертских научних разрада неодложних етничких проблема учврстио и стекао друштвено признање. Аналитички материјали које су припремили наши стручњаци шаљу се министарствима и другим државним ресорима. Међу више позитивних примера, оријентисаних ка пракси научних разрада, треба поменути серију аналитичких реферата – „**Истраживања из области примењене етнологије**“. Од 1990. године објављено је преко 230 брошура важних за прогнозирање међуетничких односа и превентиве конфликта. У публикацијама су нашле одраза особине етничког састава, демографске карактеристике, миграциони процеси, културна инфраструктура становништва, положај етничких мањина, делатност друштвених и политичких организација, социјални и национални састав политичких покрета, њихов утицај на масовну свест и други проблеми. Посебна пажња се поклања етнополитичкој ситуацији у различитим регионима Русије. Материјали објављени у поменутој серији примењују се у делатности политичара и политиколога, социолога и економиста, новинара, органа законодавне и извршне власти.⁶

Треба истаћи да су фундаментална етнологска истраживања од користи и за руске чиновнике у различитим секторима. На пример, са научног и политичког гледишта остају тражена истраживања повезана са **религиозном** тематиком. Према налогу Друштвене коморе РФ била је пружена методолошка помоћ и дата експертска процена за сверуско социолошко истраживање ради друштвених околности на тему „Религија у световном друштву“. Извршена је детаљна анализа религиозне ситуације у Москви, укључујући истраживање малих конфесија, религиозних група и праваца. Издаја је енциклопедија „Народи и религије света“ – јединствени приручник, у чијој је припреми учествовало много стручњака.⁷

Поред традиционалног истраживања православља у централној Русији, прикупљају се нови теренски и архивски материјали о савременом религиозном животу у Адигији, Карачајево-Черкесији и Абхазији, у складу са пројектом „Обнављање хришћанских традиција на Кавказу“. Истражују се историјски документи о развоју хришћанства на Кавказу. Два пута месечно одржава се веома популаран научни семинар који је посвећен проблемима Северног Кавказа. Проучавању другог религијског правца – ислама посвећен је пројекат „Традиционални и нови облици ислама у

⁵ Европейская языковая хартия и Россия. Исследования по прикладной и неотложной этнологии. №218. М., ИЭА РАН, 2010.

⁶ Уп. серију Лопуленко Н.А. „Исследования по прикладной и неотложной этнологии“ (1990-2011 г.): Аналитический обзор неперидического издания. „Исследования по прикладной и неотложной этнологии“ № 228; „Исследования по прикладной и неотложной этнологии“. Вып.1-228. Москва, 1990-2011.

⁷ В: Религии мира: история и современность. Москва, 1990; Традиционные ритуалы и верования. Москва, 1995; Религия, культура и общество: Библиографический указатель религиозно-богословской, религиоведческой литературы, изданной в России с XVI до начала XX веков. Москва, 1993; Смоляк (1991), Симченко (1996), Функ (1997), Курило (1996), Липинская (1994), Нитобург (1995), Логашова (1997), Басилов и Кармышева (1997), Басилов и Ложаснова (1998), Жуковская и Абаева (1992) и Шнирельман (2001).

Русији“. Истраживање се такође спроводи углавном на Северном Кавказу. Оно је показало да је ислам на Кавказу вишеслојнија појава него што се то обично сматрало.

У радовима познавалаца Кавказа, од посебног је значаја проучавање савремене етнополитичке ситуације у том региону. Између осталог, извршена је анализа процеса који се одвијају у Чеченији, те су дати предлози за актуелне мере регулисања постојећег конфликта. Та је тема обухваћена у неколико објављених књига.⁸

Када помињемо практичну реализацију научних анализа у оквирима данашње друштвене праксе, као пример можемо навести независни експертски реферат посвећен малобројним народима Севера, Сибира и Далеког Истока. У њему је садржана не само анализа проблема, већ је предложена и стратегија мултиваријантног самосталног развоја у оквиру тзв. културно оријентисане модернизације, уместо традиционалистичких заштитних оријентација на основу државног патернационализма,⁹ које су веома дуго биле заступљене.

Велики научни и примењени значај има разрада питања повезаних са савременим положајем малобројних аутохтоних народа Севера, са проблемима њихове адаптације на нове социјално-економске и политичке услове. О интересовању за тај регион, и то не само у Русији, сведочи чињеница да је, на пример, Банка Шведске подржала колективни пројекат са том тематиком, те се он остварује заједно с научницима Шведске и Финске.

Последњих година се у анализама велика пажња поклања **миграцијама** и адаптацији Руса у зонама касног расељавања, њиховом социјално-културном статусу, трансформацијама у историјско-културном развоју, етничким аспектима формирања новог грађанског идентитета. Значајан допринос је дат комплексној разради теме „**Руси у иностранству**“.¹⁰ На основу захтева **Министарства иностраних послова** ради се на пројекту „Руска дијаспора у земљама ЗНД“, о чему је, као резултат рада, објављена књига Научници из Института учествовали су у разради препорука Друштвене коморе Руске Федерације – „Усавршавање миграционе политике у Руској Федерацији“.

Није могуће да се у оквиру једног рада наведу сви пројекти примењеног карактера, а о размерама ове врсте ангажмана сведочи чињеница да су само током 2011. године стручњаци ИЕА РАН реализовали око 50 експертиза према налозима *Апарата Владе РФ, Министарства регионалног развоја РФ, Министарства образовања и науке РФ, Министарства иностраних послова РФ, Росстата РФ, Департамента за друштвене везе Владе Москве, Друштвене коморе РФ, Јавног тужилаштва*

⁸ Тишков (2001) и Гакаев и Яндаров (2001).

⁹ В: Функ, Бич и Силанпя (2006), Молодин и Тишков (2006), Миссонова (2006), Батъянова (2007), и Функ (2005).

¹⁰ Русские в новом зарубежье: Средняя Азия. Этносоциологические очерки. Москва, 1993; Русские в ближнем зарубежье. М., 1994; Русские в новом зарубежье: Киргизия. Этносоциологические очерки. Москва, 1995; Русские нового зарубежья: Итоги этносоциологического исследования в цифрах. Москва, 1996; Русские нового зарубежья: Миграционная ситуация, переселение и адаптация в России. Москва, 1997; Григорьева, Шлыгина и Будина (1996), Субботина (1998) и Савоскул. (2002).

*Московске области, Волгоградског обласног суда, Казанског бироа судско-медицинске експертизе Републике Татарстан, Комитета за месно самоуправљање, међунационалне и међуконфесионалне односе Лењинградске области, и неких других структура.*¹¹

Показатељ тога да је наука тражена у систему државног управљања јесте чињеница да апарат владе, администрација председника, различита министарства и ресори са времена на време расписују конкурсе за обављање неких научних задатака примењеног карактера. Научници-етнолози су руководиоци и извршиоци многих таквих пројеката и програма.

Важно сведочанство о актуелности и тражености знања и метода етнoлошке науке ради разраде базичних основа управљања друштвом и државом постао је рад етнолога у реализацији двају наменских програма: „**Мултинационална Москва**: формирање грађанске солидарности, културе мира и слоге“ и „Главни град мултинационалне Русије“. Истраживање је било усмерено на научно-аналитичко поимање савремених социјалних процеса у престоници, на тражење ефикасних механизма за снижавање социјално-психолошке напетости у друштву, те мера за супротстављање екстремизму, на разраду механизма мониторинга, дијагностике и прогнозирања ситуације у велeграду.

Руски етнoлози активно сарађују с Министарством образовања и науке Руске Федерације. По наруџбини Министарства образовања и науке, етнoлози раде на теми „Социјалне стратегије младих у мањем руском граду“.¹² Веома је актуелан у протеклој деценији постао проблем рада на повећавању нивоа толерантности у друштву. Од 2002. године радило се на наменском федералном програму „**Формирање оријентисаности на толерантну свест и превентива екстремизма у руском друштву**“. Разрађивало се неколико пројеката: етничка толерантност у традиционалним културама народа света, психологија етничких конфликта и толерантност у медијима.¹³

Етнoлози су разрађивали инструменте и учествовали у општеруском истраживању од стране Друштвене коморе Руске Федерације – „Међунационална нетолерантност у градској омладинској средини (према догађајима на Мањежном тргу)“, разрађивали су препоруке за органе државне власти и месног самоуправљања у сфери спречавања омладинског радикализма и екстремизма, учествовали у припреми реферата Друштвене коморе РФ: „Путеви спречавања омладинског екстремизма и ксенофобије у Руској Федерацији“. Уз учешће научника Института издата је књига „Толерантност као чинилац супротстављања ксенофобији“ (Москва, 2011), која је била представљена председнику Русије.¹⁴

¹¹ Уп. извештај о раду Института за етнологију и антропологију Руске академије наука за 2011. годину; Москва, ИЭА РАН, 2011.

¹² *Малый город в современной России.*, Москва, ИЭА РАН, 2010; *Социальная антропология современного российского города*, Москва, ИЭА РАН, 2010.

¹³ *Идентичность и толерантность*. Москва, 2002; *Толерантность и культурная традиция*. Москва, 2002; Малькова и Тишков (2002), Малькова (2002), Мартынова (2003), Лопуленко и Мартынова (2002), и Лебедева и др. (2003).

¹⁴ *Толерантность как фактор противодействия ксенофобии*. Москва, 2011.

Етнолози су такође припремили и књиге: „Млади Московљани“, „Кроскултурно истраживање“, „Млади Москве. Адаптација на мултикултуралност“, „Омладинске субкултуре Москве“, и др.¹⁵ Отпочето је са тренинзима за успостављање међукултурног дијалога, с оријентацијом на младу популацију.

Велика пажња је поклањана разради методолошких концепција и практичних препорука ради **повећања етнолошког знања становништва**. На основу захтева државе припремљени су информативно-просветни приручници за мигранте о свакодневной култури Руса (Мартынова 2009), а за рецептивну страну – приручници о одликама свакодневне културе народа Кавказа.¹⁶

Проблеми мултикултуралног образовања, међукултурне комуникације са становишта етнолога размотрени су, на пример, у књизи М. Мартинове – „Свет традиција и међукултурно контактирање. Помоћ школском професору“ (Мартынова 2004). У овој књизи су објављена одабрана предавања из етнологије, која могу бити коришћена у школској наставној пракси. Такође, В. А. Тишков је објавио књигу за учитеље „Руски народ“ (Тишков 2010). Неке од најновијих делатности Института на овом плану јесу резултати пројекта „Етничка политика Русије у сфери образовања: разрада метода анализе нормативно-правних докумената ради оптимизације система одлучивања“. На основу резултата истраживања припремљени су материјали за парламентарне дебате „Федерални државни образовни стандард – стратешки ресурс стабилног развоја мултинационалног друштва“, етнолози су учествовали у експертизи Закона о образовању у РФ, а спроводи се и експертиза уџбеника и школских програма.¹⁷

На крају морам истаћи то да је актуелизација проблема етнолошког и етнополитичког просвећивања резултирала тиме што су у Русији још од последње деценије XX века почели да уводе курс „Етнополитологија“, „Етнологија“, „Међуетнички односи“. Санктпетербуршки државни универзитет је један од првих који је увео курс етнополитологије, затим МДУ „Ломоносов“, Академија државне службе и др. По одлуци Владе Москве, уз учешће водећих научника, стручњака московских и федералних структура, одржава се краткорочни Курс за стручно усавршавање државних службеника у социјалној области, припадника правних органа и медија. У мултиетничкој и мултиконфесионалној Русији је све присутније уверење да не само научници, већ и политички менаџери, припадници правних органа, као и посленици у области културе, образовања и информација, морају да поседују знања из области етнологије, између осталог – из области етнополитологије, како би разумели сложене социјалне појаве и адекватно одлучивали о начину управљања њима.

¹⁵ Мартынова и Лебедева (2008), Мартынова и Лебедева (2007), и Громов (2009).

¹⁶ Обычаи и традиции общения в культуре народов Кавказа. Москва, изд.дом „Этносфера“, 2010.

¹⁷ Уп. такође Етнокультурное образование. Методы социальной ориентации российской школы. Москва, ИЭА РАН, 2010, те Шнирельман (2000) и Мартынова (2003).

Библиографија

- [Basilov V. N, i B. R. Lozhasnova] Басилов В. Н, и Б. Р. Лoжaснoвa. 1998. *Ислам и народная культура*. Москва: Институт этнологии и антропологии им. Н.Н. Миклухо-Маклая.
- [Basilov V. N, i D. N. Karmysheva] Басилов В.Н, и Д. Х. Кармышева. 1997. *Ислам у казахoв*. Москва: Институт этнологии и антропологии им. Н.Н. Миклухо-Маклая.
- [Batianova, E. P.] Бaтьянoвa, Е.П. 2007. *Род и община у телеутов в XIX-начале XXI в.* Москва: Институт этнологии и антропологии им. Н.Н. Миклухо-Маклая.
- [Funk, D. A.] Функ, Д.А. 1997. *Телеутское шаманство: традиционные этнографические и новые исследовательские возможности*. Москва: Институт этнологии и антропологии им. Н.Н. Миклухо-Маклая.
- [Funk, D. A.] Функ, Д.А. 2005. *Мир шаманов и сказителей (комплексное исследование телеутских и шорских материалов)*. Москва: Институт этнологии и антропологии им. Н.Н. Миклухо-Маклая.
- [Funk, D. A, i L. P. Potarov] Функ Д. А, и Л. П. Пoгaпoв, ур. 1995. *Шаманизм и ранние религиозные представления*. Москва: Институт этнологии и антропологии им. Н.Н. Миклухо-Маклая.
- [Funk, D. A, N. Bich i L. Silanpiaia] Функ, Д. А, Х. Бич и Л. Силанпяя, ур. 2006. *Практика постсоветских адаптаций народов Сибири*. Москва: Институт этнологии и антропологии им. Н.Н. Миклухо-Маклая.
- [Gakaev, Dzh, i A. Ia. Iandarov] Гакаев, Дж, и А. Д. Яндаров, ур. 2001. *Чечня от конфликта к стабильности*. Москва: Институт этнологии и антропологии им. Н.Н. Миклухо-Маклая.
- [Grigoreva, R. A, N. V. Shlygina i O. R. Vudina] Григорьева, Р. А, Н. В. Шлыгина и О. Р. Будина. 1996. *Быт русской семьи в малом эстонском городе*. Москва: Институт этнологии и антропологии им. Н.Н. Миклухо-Маклая.
- [Gromov, D. V.] Громов, Д. В, ур. 2009. *Молодежные субкультуры Москвы*. Москва: Институт этнологии и антропологии им. Н.Н. Миклухо-Маклая.
- [Kurilo, O. V.] Курило, О. В. 1996. *Очерки по истории лютеран в России (XVI–XX вв.)*. Москва: Институт этнологии и антропологии им. Н.Н. Миклухо-Маклая.
- [Lebedeva, N. M, O. V. Luneva, T. G. Stefanenko i M. Iu. Martynova] Лебедева, Н. М., О. В. Лунева, Т. Г. Стефаненко и М. Ю Мартынова. 2003. *Межкультурный диалог. Тренинг этнокультурной компетентности*. Москва: Институт этнологии и антропологии им. Н.Н. Миклухо-Маклая.
- [Lipinskaia, V. A.] Липинская, В. А. 1994. *Старообрядцы в Румынии: Русские писатели о липованах*. Москва: Институт этнологии и антропологии им. Н.Н. Миклухо-Маклая.

- [Logashova, V. R.] Логашова, В. Р., ур. 1997. *Москва: Народы и религии*. Москва: Институт этнологии и антропологии им. Н.Н. Миклухо-Маклая.
- [Lopulenko, N. A, i M. Iu. Martynova] Лопуленко, Н. А, и М. Ю Мартынова. 2002. *В мире жить – с миром жить. Хрестоматия для школьников*. Москва: Институт этнологии и антропологии им. Н.Н. Миклухо-Маклая.
- [Malkova, V. K.] Малькова, В. К. 2002. *Диагностика толерантности в СМИ*. Москва: Институт этнологии и антропологии им. Н.Н. Миклухо-Маклая.
- [Malkova, V. K, i V. A. Tishkov] Малькова, В. К, и В. А. Тишков. 2002. *Этничность и толерантность в СМИ*. Москва: Институт этнологии и антропологии им. Н.Н. Миклухо-Маклая.
- [Martynova, M. Iu.] Мартынова М. Ю. 2003. *Межкультурный диалог. Лекции по проблемам межэтнического и межконфессионального взаимодействия*. Москва: Институт этнологии и антропологии им. Н.Н. Миклухо-Маклая.
- [Martynova, M. Iu.] Мартынова, М. Ю. 2003. *Поликультурное пространство России и проблемы образования. V конгресс этнографов и антропологов России*. Москва: Институт этнологии и антропологии им. Н.Н. Миклухо-Маклая.
- [Martynova, M. Iu.] Мартынова, М. Ю. 2004. *Мир традиций и межкультурное общение. В помощь школьному учителю*. Москва: РУДН.
- [Martynova, M. Iu.] Мартынова, М. Ю. 2009. *Особенности повседневного уклада жизни русских*. Москва: изддом «Этносфера» и ОАО «Московские учебники».
- [Martynova, M. Iu, i N. M. Lebedeva] Мартынова, М. Ю, и Н. М. Лебедева, ур. 2007. *Молодежь Москвы: адаптация к многокультурности*. Москва: Институт этнологии и антропологии им. Н.Н. Миклухо-Маклая.
- [Martynova, M. Iu, i N. M. Lebedeva] Мартынова, М. Ю, и Н.М. Лебедева, ур. 2008. *Молодые москвичи. Кросскультурное исследование*. Москва: Институт этнологии и антропологии им. Н.Н. Миклухо-Маклая.
- [Missonova, L. I.] Миссонова, Л. И, ур. 1998. *Русские в современном мире*. Москва: Институт этнологии и антропологии им. Н.Н. Миклухо-Маклая.
- [Missonova, L. I.] Миссонова, Л. И. 2006. *Ульта Сахалина: большие проблемы малочисленного народа*. Москва: Институт этнологии и антропологии им. Н.Н. Миклухо-Маклая.
- [Molodin, V. I, i V. A. Tishkov] Молодин, В. И, и В. А. Тишков, ур. 2006. *Этнокультурное взаимодействие и социокультурная адаптация народов Севера России*. Москва: Институт этнологии и антропологии им. Н.Н. Миклухо-Маклая.
- [Nitoburg, E. L.] Нитобург, Э. Л. 1995. *Церковь афроамериканцев в США. XVIII–XX вв.* Москва: Институт этнологии и антропологии им. Н.Н. Миклухо-Маклая.

- [Savoskul, S. S.] Савоскул, С. С. 2002. *Русские нового зарубежья. Выбор судьбы*. Москва: Институт этнологии и антропологии им. Н.Н. Миклухо-Маклая.
- [Simchenko, Iu. B.] Симченко, Ю. Б. 1996. *Традиционные верования нганасан*. Москва: Институт этнологии и антропологии им. Н.Н. Миклухо-Маклая.
- [Smoliak, A. V.] Смоляк, А. В. 1991. *Шаман: личность, функции, мировоззрение (Народы Нижнего Амура)*. Москва: Институт этнологии и антропологии им. Н.Н. Миклухо-Маклая.
- [Stepanov, V. V.] Степанов, В. В. 2006. „Научная экспертиза и законодательство о национально-культурном развитии России.“ У *Этнология обществу. Прикладные исследования в этнологии*. Москва: Оргсервис-2000.
- [Stepanov, V. V.] Степанов, В. В. 2006а. „Участие этнологов в развитии государственной статистики.“ У *Этнология обществу. Прикладные исследования в этнологии*. Москва: Оргсервис-2000.
- [Stepanov, V. V.] Степанов, В. В. 2010. *Этнокультурное образование. Методы социальной ориентации российской школы*. Москва: Институт этнологии и антропологии им. Н.Н. Миклухо-Маклая.
- [Sokolovskiy, S. V.] Соколовский, С. В. 2006. „Инструментализация теоретического знания в разработке материалов Всероссийской переписи населения 2002 г.“ У *Этнология обществу. Прикладные исследования в этнологии*. Москва: Оргсервис-2000.
- [Subbotina, I. A.] Субботина, И. А. 1998. *Стратегия поведения русской молодежи в странах нового зарубежья: Молдавия*. Москва: Институт этнологии и антропологии им. Н.Н. Миклухо-Маклая.
- [Shnirelman, V. A.] Шнирельман, В. А. 2000. „В поисках престижных предков: этнонационализм и школьные учебники.“ У *Ответственность историка: преподавание истории в глобализирующемся обществе – материалы международной конференции*, Москва, 15–17 сентября 1998.
- [Shnirelman, V. A.] Шнирельман, В. А, ур. 2001. *Неоязычество на просторах Евразии*. Москва: Институт этнологии и антропологии им. Н.Н. Миклухо-Маклая.
- [Tishkov, V. A.] Тишков, В. А. 2001. *Общество в вооруженном конфликте. Этнография чеченской войны*. Москва: Институт этнологии и антропологии им. Н.Н. Миклухо-Маклая.
- [Tishkov, V. A.] Тишков, В. А. 2010. *Российский народ. Книга для учителя*. Москва: Просвещение.
- [Zhukovskaia, N. L, i L. L. Abaeva] Жуковская, Н. Л, и Л. Л. Абаева. 1992. *Буддизм: словарь*. Москва: Институт этнологии и антропологии им. Н.Н. Миклухо-Маклая.

Marina Martinova

The Use of Ethnological Knowledge in State Governance. The Russian Experience

The notions about the subject and research agendas within our discipline do not remain unchanged. Contemplating the relationship between science and government and the real practical role of science within society, as experts who are professionally interested in issues of ethnicity, we are interested in the practical social significance of ethnological knowledge. Over the last two decades, the applied significance of ethnology in Russia has gone through a number of changes, with a marked increase in the variety of spheres in which ethnological knowledge can be applied. The paper discusses the Russian experience of using ethnological knowledge in state governance.

Key words: ethnology, contemporary society, politics, interethnic relations, Russia.

Коста Николић

Институт за савремену историју, Београд
kosta.nikolic@yahoo.com

Постмодернизам и хуманистичке науке. Пример историографије

Развој савременог друштва неминовно отвара питање о смислу даљег проучавања прошлости и месту историографије, али и других хуманистичких дисциплина. Раширене теорије о крају историје и убрзани развој наука које могу да понуде „пожељне одговоре“ на актуелне проблеме у развоју друштва створили су основу за тумачење да је битно само оно што је тренутно. Постмодернистички дискурс историографију тумачи само кроз њену усклађеност са општим друштвеним и идејним хоризонтом времена и простора у коме настаје и делује. Зато се и сугерише став да се историографија може вредновати искључиво у њеном друштвеном контексту. У овом тексту указаћемо на слабости оваквог приступа, јер он доводи само до поједностављивања научног рада.

А К
постмодернизам,
хуманистичке науке,
интелектуализам,
историографија,
култура сећања

Историјска наука стара је колико и људска цивилизација. Од најстаријих времена постоји чврсто уверење о користи и неопходности знања о прошлости. Цицерон је писао да је историја – учитељица живота, а сви антички историчари истицали су да је познавање историје добро за практичну поуку владара. Тако је схватање о поучности историје ушло у цивилизацију, а са њиме и свест да постоји историјска истина и да се она мора сазнати. На другој страни, одувек су деловале и тежње да та истина буде потиснута, и отуда непрестана намера историчара да буду објективни (Mitrović 1992: 7–8).

Оспоравање историографије као науке старо је готово колико и сама историјска наука, а у својој суштини своди се на тумачење да је историја само знање о појединачним чињеницама из прошлости, а не и наука. У традиционалним друштвима, као што је српско, историјска свест је дуго времена углавном грађена на митовима, колико због природе самог друштва толико и због тога што су многи историчари често следили ирационалне представе из прошлости свог народа. Оно што представља спектар научности историјске науке (критичност и рационално сагледавање прошлости и адекватно доношење вредносних судова)

сукобљава се са митским наслеђем које је одређивало историјску свест (Митровић 1992: 12).

На глобалном нивоу, више је него карактеристично оспоравање историјске науке у периоду после Другог светског рата. То оспоравање своје упориште налазило је и у добровољном служењу појединих научника тоталитарним идеологијама, почевши од нацизма и комунизма па до многих диктаторских режима. Противници историографије наглашавају да готово не постоји могућност да се она развија слободно и независно од државе и интереса центара моћи. Спрега дела интелектуалне елите са политичким центрима заиста је обесмислила не само сврху истраживања, већ и знања сама по себи. Тако је историографија неминовно ушла у динамику друштвених процеса као утилитаристичка наука, што је супротно њеном смислу.

И у послератној Југославији, слично као и у другим тоталитарним друштвима, одмах је почео процес суспензије слободног памћења, па је дошло је до спајања „пожељног памћења“ и историјске реконструкције. Многи догађаји су прећуткивани, посебно они о којима се полујавно увелико говорило. Државни апарат је систематски коришћен да се појединцима одузме сећање, чиме је почео процес „менталног поробљавања“ грађана (Брајовић 2011:33).

Како истиче Андреј Митровић, пошто је југословенски систем имао врло јаку идеологију, он је ломио историографију, али се показало да постоје паралелне историјске представе. Оне су живе испод нивоа званичне историје, а што је та званична историја била арогантнија према стварности, та паралелна историја постајала је упорнија, јер се везивала за чињенице које су људе погађале сасвим конкретно, па су их они памтили, и то је постало део духовности појединаца (Митровић 1999: 138–142).

У друштвима мале цивилизацијске развијености, са ниском општом културом и оскудном научном традицијом, са малим потребама за стручношћу и без искрених захтева за знањем, историографија се одвајкада доживљава као део пристрасне стварности, утопљена у своју околину. Неуко окружење, заостали слојеви и нееманциповане групе желе да у професионалном историчару виде идеолога, тј. првосвештеника нације, државе или класе. Такво друштвено окружење историчара прихвата само као трансмисију претходно одређених тврдњи и политичких задатака, подстичући рад који је мешавина науке и пропаганде (Митровић 1992:13).

Основна карактеристика, која се веома лако уочава, јесте дуго трајање и пресудан утицај историјских неистина на креирање историјске свести српског народа. И сами научници тешко се ослобађају древних наслага прошлости. Историја српске историографије јесте непрестани сукоб две струје: оне која заговара и негује, у различитим епохама на различите начине, митску и ирационалну представу о прошлости и оне која се бори за рационално тумачење историје, у складу са законима науке, и за саопштавање истинитих резултата, без обзира на то колико они руше поједине романтичарске представе из српске прошлости, или нису у складу са владајућим политичким и идеолошким концептом, независно од епохе у којој се јављају.

У таквом друштвеном окружењу, злоупотреба историографије или њено потпуно игнорисање редовне су појаве, које се огледају у поплави традиционализма, односно лажног модернизма. То су ситуације у којима политичка, односно идеолошка квазиелита у прошлости тражи оправдање за своје поступке, изводећи непримерене и антинаучне аналогije. Такве представе о прошлости највише негативних последица оставиле су у прекретним временима, у периодима великих ломова, чега у српској историји никада није недостајало.

Митско наслеђе је важна чињеница српског реалног идентитета. То наслеђе, стечено током дугих векова, представља фактор који српски народ и данас чини онаквим какав он заиста јесте. Присутност митологије у свакодневном животу и дуготрајна идентитетска криза у којој се налази српски народ условили су доминацију архаичног мишљења. Иако митски свет није стварност, ирационална подлога је изузетно присутна, а митске импулсе замењују, како је доста давно написао Миодраг Поповић, „исфорсирани патриотизам“ и „религиозно–мистичне“ егзалтације: *Савремено мишљење, у основи критичко, усмерено је и према нама самима, према аветима које извиру из нас, као и према фасцинацијама и страшилима која делују из заостале средине на човекову свест. Ваља признати да смо оно што јесмо да бисмо, еманциповани од слепог робовања свему што смо наследили од искона, могли да будемо оно што бисмо хтели да јесмо* (Поповић 1977: 136).

Иако је у српској историографији снажно присутан критички правац, и даље је актуелан проблем њеног утицаја на креирање историјске свести друштва у целини. Један од одговора на питање зашто научна историографија није у пуној мери пресудан чинилац у креирању историјске свести лежи у чињеници да резултати историјских истраживања бескрајно тешко доспевају до „друштвене базе“. То је појава која се изузетно тврдокорно одржава. Још пре више од четири деценије Сима Ћирковић је указао да резултати историјске науке увек имају само малобројну интелектуалну публику као читаоце (Ћирковић 1972: 254). На тај начин, место науке заузимају ирационалне представе, које се одржавају због културне специфичности самог српског друштва, које је у својој суштини дубоко конзервативно.

Историјско памћење конструишу друштвене групе, и оне одлучују шта је „достојно помена“ и како ће то бити запамћено, а појединци треба да се идентификују са јавним догађајима према значају који они имају за њихову групу (Берк 1999: 83).

Одређивање према блиској прошлости одувек је било повезано са разноврсним тешкоћама. Основни сукоб одигравао се на релацији научни приступ – памћење, које је увек имало тенденцију да се наметне као апсолутна вредност, тј. један алтернативни морал, понекад и као својеврсна нова религија. Памћење најчешће представља „болан“ однос према прошлости, подразумева култ сећања и опседнутост прошлошћу. На пример, сећање на „славну ратну прошлост“ темељи се на сећању на претрпљене патње и подстиче људе који се на њега позивају да себе

прикажу као жртве „највеће казне и патње“, и то зато што се увек болније доживљава сопствена патња. У директној вези са тим јесте и „надметање“ око броја жртава бројем – жртава.

Један од основних задатака историографије јесте да се путем разумности, засноване на знањима, супротстави емотивној мотивацији у креирању историјске свести, да насупротив подизању „националног морала“ тежи ширењу поузданог познавања стварности. Али, у Србији се и у савременој епохи прозно књижевно дело, као некада епска поезија, показало као погоднији облик за саопштавање и неговање сложених представа о историјској стварности, јер историјско мишљење једноставно није постојало.

За разлику од „зрелих цивилизација“, у којима се јасно разликује шта је митско а шта историјско мишљење, српска интелигенција се тешко ослобађа мишљења у коме је доминантан дух „колективне воље“. Из тога се често јављала и тежња ка „исправљању“ прошлости и њеном прилагођавању актуелним политичким догађајима, што је спречило хуманизацију српског друштва и отежало проналажење сопственог пута у новој епохи.

За нашу тему посебно је значајно преузимање улоге историографије од стране књижевности у епохи слома југословенске државе и комунистичког друштвеног поретка, крајем 80-их година 20. века. Тада су поједини српски писци отворили историјске теме, што је пресудно утицало на креирање мишљења и погледа на блиску прошлост, самим тим – и на историјско оправдање политичких поступака тадашње политичке елите.

Дискусија о спознајној функцији књижевности стара је колико и сама књижевност. Опште је место када се каже да књижевност и када јесте ангажована – не сме да доводи у питање своју специфичну уметничку природу. Књижевност говори о свом времену, говори о историји, али она ипак није историја, говори о човеку, али није антропологија, открива човекову психу, али није психологија. Без обзира на то чему тежи и докле сеже у својим тежњама, књижевност је преваходно фикција и уметност речи. Свако књижевно дело на првом месту јесте појединачни, непоновљиви уметнички феномен, и тек као такво оно може бити и нешто друго: историјска чињеница, сведочење о времену, пример који се може користити и за објашњење феномена који спадају у домен проучавања различитих хуманистичких научних дисциплина (Деретић 1985:9).

Феномен негирања историографије од стране појединих књижевника у директној је вези са често истицаном „пост-модернистичком“ тезом, која је популарност стекла управо у последњим деценијама 20. века. Та теза каже да је историја, баш као и књижевност, доступна само у облику текстова, што је, наравно, нетачно, и овде није потребно наводити контрааргументе за ту неинтелектуалну тезу. Најзначајнији став у том тумачењу јесте да основе историјског знања нису историјске чињенице, већ написани текстови, макар они, како је то истакао Пол Де Ман, били „прерушени у рухо ратова и револуција“ (Де Ман 1975: 311). Та свест о прошлости као текстуалној, а тиме и језичкој,

наративној и идеолошкој конструкцији довела је у питање идеал објективне историографије, која је заснована на непристрасном прикупљању поузданих чињеница (Петровић 2008: 27).

Ову промену је Мишел Фуко означио као „епистемолошку мутацију историје“. Према његовом мишљењу, она се огледа у промењеном односу према самим документима, који више нису неутрална и статична сведочанства о прошлим догађајима, већ текстови отворени за различите облике преиспитивања и манипулације (Фуко 1998: 16). И њихови састављачи и каснији тумачи били су идеолошки, културолошки или етички ангажовани у конституисању за њих „прихватљиве“ истине. На крају, и сам језик својим конвенцијама утиче на обликовање одређене слике света. Наводно је читав низ епистемолошких, онтолошких и херменеутичких питања о статусу прошлости и могућностима њеног сазнавања и разумевања умногоне проблематизовао природу и облике историјског знања (Петровић 2008: 28).

Однос постмодерне према историји најбоље је 1989. дефинисао холандски филозоф Франк Анкерсмит у раду *Историографија и постмодернизам*. Он је написао да историја није реконструкција „онога што нам се десило у разним фазама нашег живота“, већ стално „поигравање са сећањем на то“. Тврдио је да памћење има приоритет над оним што је упамћено, и да о прошлости треба „размишљати“, а не истраживати је. Критикована је и логоцентрична традиција потекла од Сократа, јер разум не може да схвати „тајне реалности“, па су се постмодернистички историчари декларисали као „пресократовци“ (Ankersmit 1989: 150 и 153–154).

Насупрот општем месту науке – да је могуће универзално знање које, кад се једном „спозна“ и прихвати, важи за све људе у свим временима, да је истина доступна и да се може показати у неискривљеном облику, да је могуће неутрално поуздано знање, из кога произилази еманципација заснована на рационализму, постомодерна се ослања на „сазнајни скептицизам“, који пориче могућност разликовања истине од привида. На то се надовезује одбацивање трагања за узрочним везама у прошлости. Како закључује социолог Тодор Куљић, код ове редукције видљив је пад на претпојмовне облике изражавања (Куљић 2003: 290).

Постмодернистички историчари сматрају да знање и памћење не одражавају „онтолошку стварност“, већ да се конструишу у складу са потребама „субјекта који сазнаје или памти“. Зато опстанак знања и памћења у великој мери зависи од случајних друштвених услова, који одређују шта је за појединца занимљиво у датој ситуацији. Апсолутизација појединачног уместо документа даје предност „реторичкој конвенцији“; одбацује се и идеал просветитељства да је задатак историје да се истраживањем прошлости извуче поука за будућност, у складу са критеријумима могуће објективности. Постмодерна негира неутралну претензију историографије и констатује крај историје (постисторију), јер научност није повезана са објективношћу или са „реалистичком еквивалентношћу“, већ је потиснута у „сферу доживљеног“ (Куљић 2003: 295–296).

Миљивој Солар пише о покушају оспоравања знања, о пласирању идеје да је на почетку 21. века на делу процес „краја науке“. Он сматра да се напади на науку изводе са становишта религије и одређеног типа филозофије, а зачетника те појаве види у немачком филозофу Едмунду Хусерлу (E. Husserl, 1859–1938). Он је кризу науке видео у немогућности да се друштвене и хуманистичке науке утемеље на истим принципима као и природне, па је предложио „феноменолошку методологију“, која би открила праве темеље сваког знања и свих наука, а научно знање појединачних наука било би само пројекцијом изведено знање „другог степена“, знање које је без темеља. Солар даље пише да је Хусерлов ученик Мартин Хајдегер (M. Heidegger, 1889–1976) доказивао како „право знање“ није оно знање о коме говори наука, као и да се његова критика науке завршава у дискурсу митологије. Суштина оваквог оспоравања науке своди се на негирање њеног напретка кроз усавршавање методологије – наука се развија искључиво кроз замену одређених теорија другим теоријама (Солар 2010: 58–59).

Немогућност непосредног приступа прошлости и њена „посредованост у садашњост“ у виду историјских извора, који заиста великим делом имају писани карактер, довела је до радикалне негације сазнајне моћи историјске науке. Порицало се историографско „хтење и трагање“ за истином, јер, наводно, у историјској науци не постоје критеријуми истинитости због доминације „неизбрисиве релативности“ у сваком описивању историјских феномена. Из става да је прошлост прича, да се она представља као прича и реконструише на основу прича, односно – приповедањем, па да је и историографија само „поетичка делатност“, у постмодернистичкој ревизији историјске науке тврдило се да историјско приповедање има смисла процењивати искључиво са моралног и естетског, али не и са научног становишта (White 2004: 621–622).

Негира се епистемолошка заснованост историјских знања и оспорава оправданост тежње историографије за истином. Тако је отворена могућност потпуне релативизације историјских знања. На тај начин долази до својеврсне регресије историјске свести и мишљења, и отвара се простор за победу „неумског“ над историографијом, што би само омогућило доминацију ирационалног и отворило путеве ка неслућеним манипулацијама историјским знањима (Антоловић 2008: 195–196).

Према схватању многих теоретичара постмодерне, књижевност је имала кључну улогу у разумевању друштвеног живота пре појаве модерних хуманистичких дисциплина, а сви „жанрови“ писане речи дуго су били део различитих књижевних жанрова, односно – и историјска је наука, као наука која се изражава писаном речју, у својим раним видовима неизбежно била део књижевности. Оспоравањем позитивистичког приступа у проучавању прошлости, који језик сматра неутралним средством за изражавање или сазнавање стварности, истиче се да је свака научна дескрипција еквивалентна било којем књижевном опусу, јер се и један и други писани жанр служе језиком као средством за „конструисање реалности“. На тај начин, оспорава се научна егзактност

кроз тврдњу да постоји само „посредована“ или „конструисана“ стварност. Тако схваћена историографија, али и остале хуманистичке дисциплине, у првом реду антропологија, не разликују се од књижевности, па самим тим и расправе о односу између фикције и чињеница постају беспредметне (Симић 2005: 549–551).

Постмодернисти историографију третирају као „застарелу епистему“, јер историја, наводно, постоји само као текст. Тврди се и да су легенде веродостојније од историје, јер их не пишу људи, па ако писац жели да буде веродостојан у својим сликама историјских догађаја, он не сме да се ослања на документе, већ на легенду, или пак да је сам створи у настојању да читаоца заведе илузијом истинитости (Татаренко 2009:222). Овакав приступ био је само одблесак схватања да историчар не мора да гаји „неприкосновено поверење“ у чињенице, да су „текстуализовани остаци“ прошлости непоуздани, да је посао историчара близак уметности исто колико и науци.

Посебно се за роман тврди да он доноси боље разумевање и сагледавање прошлости, али и одређене културе, него научне монографије ограничене „позитивистичким објективизмом“. Дискусије око питања да ли је роман само књижевна форма или „социјална институција“ доста су старе. У друштвима у којима се тумачење традиције често „прилагођава“ актуелним политичким догађајима, а оправдање за нов идеолошки дискурс тражи у прошлости, као што је то био случај са Србијом у време распада СФРЈ, наглашава се да форма и садржина књижевности, романа на првом месту, проистичу из социјалних појава и да су повезани са „посебним тренуцима“ у историји једног друштва. И овде се превиђа да се књижевник мора посматрати првенствено као уметник, а да је роман статус уметничког дела стекао тек онда када је одбацио историјски и социјални детерминизам друштва као свој модел (Милојевић 2009: 72–73).

Превиђа се да питања која књижевност и историографија постављају могу да буду иста, али да су начини на који се долази до одговора битно другачији. „Заборавља“ се да је основна намера писца да направи добру причу, а да је код научника на првом месту присутно етичко начело „говорења истине“, без обзира да ли је то, с обзиром на стање доступних извора, објективно могуће или не. Како пише Андреј Митровић – „пробни камен није у методу, новом или старом, него у истинољубивости“ (Митровић 2008: 119).

Тако се пројектовало схватање о „наратологији историографије“, па се за историјски текст тражила иста врсте анализе коју је наратологија увела у проучавање књижевности. Разлика је била погубна по реинтерпретацију прошлости и креирање нове историјску свести – код приповедања о историјским догађајима може се говорити само о историјским личностима, односно, о стварно постојећим особама, а не о измишљеним ликовима који једино налазе место у књижевности.

У питању је концепт „примењене књижевности“, када аутор настоји да „исправи“ наводно погрешно представљене историјске чињенице. У таквом интелектуалном приступу, документ који посредује историјске чињенице схвата се само као један од „претходних текстова“,

који –ако се унесе у дело – није у функцији прибављања „стварносне потребе“, већ је у питању интертекстуално повезивање са „претходном текстуалношћу“. Тако документ није био битан као део историје, већ само као текстуални траг који може да буде и фиктиван, па се он само инкорпорира у неко дело. То је практично значило следеће: ако у анализи прошлости недостаје документ, „ти га допиши“ (Перишић 2007: 73).

И тако је књижевност добила потпуно отворен простор и широко поље за тумачење свих „белина“ из најновије прошлости, и вероватном се чини оцена да је пресудно утицала на креирање нове историјске свести српског народа. Преко епске природе српске књижевности најбоље се може разумети биће српског народа, његова опседнутост национално–ослободилачком борбом, као и појава да књижевност замењује историографију. Осим тога, књижевници у Србији заиста су имали симболички значај у националној култури, чак и код оних који нису читали њихова дела.

Многи писци, посебно у друштвима која нису спремна да одвоје прошлост од садашњости, прилагођавају свом концепту Аристотелово тумачење да је главна разлика између песништва и историографије у томе што историографија говори о ономе што се стварно догодило, о појединачном, а песништво говори о ономе што се могло догодити – по вероватности и нужности, односно – о ономе што је опште. Аристотелова *Поетика* била је „притајена полемика“ против Платонове идеалистичке теорије уметности. Милош Ђурић је писао како је „чудновато“ да је Платон из *Државе* избацио еп, трагедију, комедију и, уопште, све миметичко песништво „због његове тобожње моралне штетности“ (Ђурић 2002: 41).

За Ђурића је Аристотел био бољи познавалац људске природе, па је позитивно вредновао његову теорију да песници стварају „типове“, да је песништво „извор сазнања“, да песници подражавају идеје и да су песничке творевине „онај праобразац, оно опште“, те да је песништво више „филозофска и достојанственија ствар неголи историја, јер песништво више приказује оно што је опште, а историја оно што је појединачно“ (Ђурић 2002: 48–49). Из тога је касније проистекло и тумачење да се смисао историје може „дешифровати“ само разумевањем књижевног дела, тј. да се „истина“ може открити само на основу искуства уметности, а да је књижевност од посебног значаја за „објективизацију друштвености“.

У том смислу, најкарактеристичнији је пример Добрице Ћосића. Он се у својим делима веома јасно одредио према историјској науци ставовима о „поетском историзму“. Ћосић је сматрао да сазнање, разумевање и памћење прошлости – „као човекова самосвест и тежња ка вечности“ – стоје „на почецима и у самим темељима европске културе“. Потпуно у духу романтичарских писаца, говорио је да постоји духовно сучељавање, спорење и надметање науке и уметности, односно – историографије и књижевности, око примата и вредности две истине – егзактне и поетске, фактографске и имагинативне (Ћосић 1988: 134–135).

Ћосић је у потпуности негирао значај научне историографије, али и других хуманистичких дисциплина, наглашавајући да се у поетском

историзму историја изражава као „садржина људске судбине, као психолошка, морална и идејна драма човека у матици историјских збивања“. У таквим романима историја је присутна као догађај општег значаја, који постаје централни мотив романа, а циљ поетског историзма јесте сазнање и изражавање „поетске истине о човеку“ у прошлости, с тежњом ка савременском значењу – све реалне чињенице, документи, опште идеје, историјска грађа, представљају материјал за транспозицију којом се укида историјски фактицитет и заснива „имагинарна реалност“ историје (Тосић 1988:136–137).

Још експлицитнији у негирању историографије и величању епске историјске свести Тосић је био априла 1991. Тада је писао да је једна епоха „смисаоно довршена“ тек када се из непосредне стварности пресели у „духовни свет романа и постане колективна легенда, јер народи имају у свести, у бићу, у судбини само онај, или оне делове своје историје које им је створила и учинила знаним књижевност“. Писао је и да је прва сазнајна вредност историјског романа – историјска истина, а да се кључ продирања у суштину историје рата налази у пишчевој имагинацији, „којом ствара поетску историју као најреалнију и најуверљивију“. Тврдио је и да су писани документи мањкави једнако као и сведочења учесника неког догађаја; прикупљање грађе за њега је било тек почетна енергија имагинације, а писац је својим стваралаштвом порицао историјска документа и „историјске истине, савременике и протагонисте“.

Тосић је наглашавао и да права историја није научна него поетска, да је књижевност старија од науке, да је поетска реч – прва реч „људског бивствовања“ која је изражавала „многострукост људске стварности“, па због тога документи имају релативан значај; „стваралачка интуиција и машта“ пресуднији су чиниоци за вредност и значење историзма у историјском роману од егзактних, документарних, „фактицитетних чињеница“. Зато је књижевно дело „најпотпунија и најсвестранија историја људи“, као што је и епска народна песма – суштина историје (Тосић 1992–1996: 29–37).

И други српски писци приступили су тумачењу прошлости као миту, уз поништавање разлике која је успостављена између мита као фикције и историографије као „објективне истине“, ма каква она била. Однос према историји обликован је као однос према простору фикције, али у питању није било стилско или поетско „улепшавање“ прошлости свог народа, већ идеолошко и политичко, са конкретним последицама у једном бурном времену. Из основне поставке да историју „пишу победници“ тумачено је да је „истина“ вишеструка, да не постоји једна историја, већ само варијанте прошлости. Тако је историја схваћена као фикција, а њено тумачење и није могло бити неутрално ни објективно, јер је засновано на наративним изворима, па је проучавање прошлости семиотички посредовано. На тај начин писци су обликовали схватање да мит више није супротност науци, већ да прераста у њену допуну (Деспић 2007: 35–36).

Чак и они теоретичари књижевности који су истицали да уметност није типична сазнајна форма, да јој сазнање није највиша сврха, наглашавали су да уметност ипак представља „моћан извор сазнања о

човеку, свету и о збивању човека у свету, дакле и у друштвено–историјској стварности“ (Жунић 1995: 30). И социолог Милош Немањић сматра да савремена српска књижевност нуди „изузетно релевантне“ одговоре на нека фундаментална антрополошка и социолошка питања. Пресудан значај види у роману који је пратио све значајне друштвене и културне промене и „истовремено утицао на њих“ (Немањић 2011: 43).

У разумевању овог феномена најважнији став јесте да се дефинисање појма знања врши преко одговора на питање шта је чињеница или, једноставније, шта је истина. Чињеница припада свету објективног, проверљивог, а највиши степен знања налази се у чињеницама опажања и у уверљивости аргумената који се на њима заснивају. Само онај став који се подудара са чињеницом може претендовати на објективну истину, јер се у основи знања налази здрав разум. Знање које ствара нука најпоузданије је и подразумева комуникабилне језичке исказе, логичку кохерентност, искуствену проверљивост и практичну примену (Аврамовић 2007: 122).

На другој страни, сазнајни инструменти књижевности нису појам већ интуиција, знање се конституише у медију уметности, па уметничке истине не могу да буду и научне истине, јер речи и слике у уметничком делу нису дословно истинити, они нису логичке тврдње. Књижевност је увек на извору имагинације, стварност књижевно–уметничког дела не поклапа се са стварношћу историјског света. За уметничку успешност политичког романа није неопходно политичко искуство писца, јер политички роман не треба да развија никакву политичку тезу, нити да се заузима за политичке вредности, а романописац не треба да користи дело да би саопштио свој политички став (Аврамовић 2007: 125 и 128).

Сазнајна улога историографије већини људи не значи ништа, па се историјска наука све више повлачи, потискивана од „актуелних“ научних дисциплина, које пажњу обраћају искључиво на савремени тренутак. У Србији се, слично модерним, технолошки високо развијеним друштвима, јавља феномен раширене незаинтересованости према историји, односно – према историјском мишљењу које не сужава друштвене процесе само на технолошки напредак.

Таква „друштвена одора“ живота заменила је онтолошку, суштину основу живота. Тако се одбацује човекова духовна слобода и он се претвара у пасивни рефлекс својеврсног социјалног кружног тока. Цела прошлост се одбацује као раздобље заосталости, предрасуда, насиља и „заstrasујућих успомена“ које, наводно, могу да успоре укупни развој. У таквом концепту развоја друштва постаје знатно теже да се помоћу историјског сећања пронађе сопствено индивидуално и колективно место и да се из сазнања о прошлости стекне практична оријентација. Губи се из вида да се заборавом и потискивањем историје друштво не може ослободити терета тешке прошлости, јер она живи у свим људима, независно од владајуће пројекције, и изазива опасне трауме ако је потиснута. Једна од важних улога историографије јесте и да рационализује тзв. унутрашњу историју, која живи у свим људима и која је најчешће митолошка. (Николић–Димитријевић 2002: 182).

У савременом друштву, у испитивању феномена „данашњице“, кроз анализу њихове историјске димензије, што је суштина хуманистичких наука, види се важна могућност за грађење опште културе, која користи потпунијем сагледавању и тачнијем разумевању све сложенијег и све комплекснијег света. Зато треба упознати услове живота у прошлости, открити начине настајања многобројних питања и проблема, и наћи одговоре на њих ради поправљања праксе уношења промена у друштво. Модерне хуманистичке науке разумом се супротстављају емоцијама. Оне шире поуздано познавање прошлости ради изградње одговарајуће културе као предуслова за побољшање живота, насупрот подстицању, на пример, мржње наспрам другог (других). У крајњој линији, таква наука значајно проширује човекове слободе, али само ако научници остану строго у оквирима науке и научног сазнања.

Историјско сазнање је итекако потребно за разумевање, објашњење и тачно третирање појединих феномена у садашњости, на тај начин што открива њихове историјске узроке и развој. На пример, како истиче Ј. Кока, модерни антисемитизам не може се објаснити без познавања његових веома давних услова и узрока настанка, па се у том случају тешко и може борити против њега у практичном просвећивању (Кока 1994: 13).

И у савременој епохи, историјско сећање има изразиту улогу при легитимисању и стабилизовању друштвених и политичких односа власти, а посебно при оправдавању политичких одлука. У том смислу, у светлу историјских алтернатива, садашња стварност доспева под „принуду легитимисања“ и у расправу која тежи променама. Увођењем у прошле и другачије облике постојања, хуманистичке науке доприносе саморазумевању садашњости на начин на који друге науке то не могу.

Рационална историјска свест важна је допуна услова за хуманистичку еманципацију друштва. Историјске чињенице само изузетно користе дневној политици, а у случајевима прављења политике на основу њих – у питању је злоупотреба. Последице тих злоупотреба које су се одвијале у српском друштву крајем 20. века више су него очигледне. Тада је тумачење прошлости постало део националног боја и служило је заштравању конфликтних ситуација. Историјска истраживања добила су своје „надциљеве“ – да се прошлост народа приказује искључиво у најповољнијем светлу. Тај захтев носио је са собом одвајање мишљења и историјских представа од реалности и наметање претпоставке да се стварност не може сазнати.

Појединцу је наметано уверење да не живи историју (стварност) већ мит. Помоћу митских представа, нације су фанатизоване и гурнуте у сукобе једне против других, често из уверења да су управо оне носиоци „прогреса, коначног добра, истинске вере“, или да су предодређене расом, друштвеним односима, или „провиђењем“. Сугерисана је представа да су читави народи, на пример, „вечите жртве“, да су фатално опкољени „злим непријатељима“ и да су стална мета завереничких центара (Митровић 1992: 85–86).

Наука не сме да изгуби своју аутономију. У том смислу, посебан напор треба учинити да се ревитализује потреба за знањем, јер је елиминисање те потребе, великом кривицом самих научника, један од кључних узрока слома система вредности у српском друштву у протекле две деценије и појаве феномена културне и научне регресије. Научна заједница у Србији не сме да прихвати тзв. тржишни принцип у стварању научних знања, који очекује, захтева и признаје резултате „сада“ и „одмах“. То се посебно односи на хуманистичке дисциплине.

Референце:

- Аврамовић, Зоран (2007), „Знање о књижевности и политици. Како књижевност доприноси сазнању политичких појава?“, *Зборник Матице српске за друштвене науке*, 122: 121–132.
- Ankersmit, F. R (1989), *Historiography and postmodernism*, „History and Theory“, XXVIII, No. 2: 137–153.
- Антоловић, Михаел (2008), „Постмодернизам и/или историографија?“, *Токови историје*, 3–4: 177–197.
- Aristotel (2002), *O pesničkoj umetnosti*. Prevod s originala, predgovor i objašnjenja Miloš N. Đurić: Beograd.
- Berk, Piter (1999), „Историја као друштвено памћење“, *Реč*, 2: 83–92.
- Brajović, Tihomir (2011), „Ironija i kolektivna memorija. Desnica, Krleža, Andrić“. У: *Desničini susreti 2010*. Zbornik radova. Uredili: Drago Rokсандић и Ivana Cvijović Javorina, Zagreb: 27–38.
- De Man, Pol (1975), *Problemi moderne kritike*: Beograd.
- Деретић, Јован (1985), *Књижевни огледи Владимира Дедијера*. У: Владимир Дедијер, *Књижевност и историја*, Београд: 7–13.
- Деспих, Ђорђе (2007), „Историја као антислика у песништву Миодрага Павловића“, *Лицеум*, 11: 33–42.
- Жунић, Драган (1995), *Књижевност и сазнање историје*. У: „Књижевност и историја“, I, Зборник радова са првог научног скупа, Ниш: 28–39.
- Кока, Јирген (1994), *O историјској науци. Огледи*: Београд.
- Kuljić, Todor (2003) „Postmoderna i istorija“, *Sociologija*, XLV, 4: 289–302.
- Милојевић, Милоје (2009), „Социолошки значај романа. Роман као књижевна форма и као социјална институција“, *Баштина*, 27: 69–85.
- Mitrović, Andrej (1992): *Raspravljanja sa Klio*: Sarajevo.
- Mitrović, Andrej (2008): *Kultura i istorija*: Beograd.
- Немањић, Милош (2011): *Књижевна култура у Србији. Социолошки есеји и истраживања 1975–2005*: Београд.
- Николић, Коста – Димитријевић, Бојан (2002), „Раскрснице савремене српске историографије“. *Историја 20. века*, 1: 175–188.
- Перишић, Игор (2007), „Нова историја“ Басарине фаме о бициклистима, *Лицеум*, 11: 65–80.
- Петровић, Предраг (2008), *Авангардни роман без романа. Поетика кратког романа српске авангарде*: Београд.

- Поповић, Миодраг (1977), *Видовдан и часни крст. Огледи из књижевне археологије*: Београд.
- „Ranjiva nauka“ (1999), *Razgovor sa Andrejem Mitrovićem, Reč*, 2: 137–144.
- Симић, Марина (2005), „Да ли су сви антрополози (још увек) књижевници? Кратак преглед антрополошких приступа проблему књижевности и антропологије“, *Зборник Матице српске за књижевност и језик*, 1–3: 549–560.
- Solar, Milivoj (2010), *Ukus, mitovi i poetika*: Београд.
- Татаренко, Ала (2009), „Постмодерни ликови историје: (де)митологизација прошлости у приповеткама Данила Киша и Борислава Пекића“. У: *Књижевност и историја*, IX. *Идеологизација и митологизација историје у књижевности*, Ниш: 218–231.
- Ćirković, Sima (1972) *Mitsko, legendarno i naučno u istorijskoj svesti*. „Treći program Radio Beograda“, Београд: 251–272.
- Ћосић, Добрица (1988), *Stvarno i moguće*: Ljubljana–Zagreb.
- Ћосић, Добрица (1992–1996), „Писмо уреднику“. У: *Историјски роман*. Зборник радова. Уредник Миодраг Матицки, Београд–Сарајево: 29–37.
- Фуко, Мишел (1998), *Археологија знања*: Београд.
- White, Hayden (2004), „Historijska pripovjednost i problem istine u historijskom prikazivanju“, *Časopis za suvremenu povijest*, 2: 621–635.

Kosta Nikolić

Postmodernism and the Humanities. The Case of Historiography

Postmodernism, as a specific ideal orientation, typical of the last three decades of 20th century, reached historiography with certain delay. Particularly with the thesis of impossibility to know the past, postmodernism strongly influenced historiography as a literar form. Cognitive skepticism and denial of the scientific nature of historiography were the direct consequence of the influence of Postmodernist thinking on historical science.

Key words:
postmodernism,
humanities,
intellectualism,
historiography, the
culture of memory.

In traditional societies like the Serbian one, historical consciousness had been built on myths for a long time, because of the nature of the society itself, and also because many historians followed irrational ideas from its nations past. What represents a spectrum of historical science (criticism and irrational overview of the past and adequate adoption of valuable judgements) confronts a mythical heritage which determined the historical consciousness.

Postmodernism especially negated the neutral pretension of historiography and questioned its scientism. Elimination the need for knowledge was the key factor of the breakdown of the system of values in Serbian society in the last two decades and it was also a key factor for the advent of the phenomenon of culture and scientific regression. In a modern society, in the research of history from the earlier times, you can see an important possibility for building a general culture which would be used for a more complete overview and a more precise understanding of a world that's become more and more complex. The modern humanist science fights emotions with common sense thus expanding a person's freedom. Because of that, Serbian Science Community can't accept the marketing principal in making knowledge.

The scientists, especially historians, must use their acquired knowledge of the past to build an intellectual opinion that will establish a new identity for this science. The author underlines the view that the science dealing with the study of the past must never again be perceived as a motive of totalitarian propaganda in the service of a specific ideological pattern.

Varia

Сања Златановић

Етнографски институт САНУ, Београд

sanja.zlatanovic@ei.sanu.ac.rs

Српска заједница у Гњилану: дискурс носталгије урбане енклаве*

Рад се заснива на теренском истраживању обављаном међу припадницима српске заједнице у Гњилану. У послератном контексту, радикално промењеном етничком и социјалном пејзажу, дискурс припадника мале урбане енклаве о себи и о формира калеидоскоп слика рефлексивне носталгије.

А Дискурс,
носталгија, енклава,
идентитет, етницитет, попис
становништва, православна
црква, послератни контекст,
протекторат, Срби, Албанци,
Гњилане, Косовско
Поморавље, Косово.

Увод: теренско истраживање и предмет рада

Теренско истраживање српске заједнице југоисточног Косова било је конципирано као мултилокално (Marcus 1995), с обзиром на то да се ради о миграцијској ситуацији (енклава Витина, Гњилане и околна села – Шилово, Горње Кусце, Горњи Ливоч, Партеш, Пасјане, као и расељени са овог подручја у Смедереву, Врању и Врањској Бањи), и превасходно је усмерено на дискурс.¹ Истраживање је имало за циљ да у ситуацији дубоко измењеног контекста од 1999. године и увођења протектората Уједињених нација на Косову сагледа однос између етницитета и других облика колективних идентификација.

Појам колективног идентитета је веома широк и сложен; он поред етничке идентификације обухвата и низ других: религијску, регионалну, локалну, родну, класну, генерацијску, итд. Све ове идентификације нису одвојене, већ се укрштају, прожимају и преклапају на различите начине, а у зависности од појединца, групе, места и времена. Свака од поменутих идентификација може се даље сегментирати на уже и шире облике (нпр. регионална дуж линије градско-сеоско и сл.), који потом могу улазити у интеракцију са другим идентификацијама или појединим њиховим аспектима. У

* Рад је настао у оквиру пројекта Етнографског института САНУ: *Мултиетницитет, мултикултуралност, миграције – савремени процеси* (бр. 177027), који финансира Министарство просвете, науке и технолошког развоја Републике Србије.

¹ Теренско истраживање југоисточног Косова опширније је приказано у: Златановић 2011. Ту је приложена и географска карта истраживаног подручја. Део резултата истраживања публикован је у: Zlatanović 2011a.

пракси је често тешко или готово немогуће разлучити којим се поступком која од идентификација покреће, проблематизује, или слави, будући да оне могу бити чврсто повезане, а да при томе њихова сразмера и интензитет варирају. Етничка је само једна у сплету идентификација, али многи аутори указују на то да је она од свих колективних идентификација најзначајнија, па је било истраживачки вишеструко занимљиво и релевантно испитати природу њене везе са другим колективним идентификацијама на послератном подручју, на коме је свакодневни живот обичних људи измењен из темеља. Искуство рата и принудне миграције дела заједнице мењају начине самоидентификације, као и идентификације *других*, редефинишући интраетничке и интеретничке односе и границе.

У послератном контексту, радикално промењеном етничком и социјалном пејзажу, истраживачки фокус усмерен на етницитет и друге облике колективне идентификације захтевао је изузетну емпатичност, као и методолошку флексибилност. Разговори су били отвореног типа, обично иницирани питањима о обичајној пракси животног и календарског циклуса, будући да таква тематика не носи политичке конотације, а покреће идентитетске дискурсе. Разговори су се даље гранали на најразличитије теме, при чему је послератна свакодневица нарочито била заступљена. Настојала сам да ток разговора, онолико колико је то могуће у истраживачкој ситуацији, усмеравају сами саговорници отварајући одређене теме, правећи дигресије и износећи своја виђења и тумачења актуелне ситуације. У фокусу је било становиште саговорника, емска перспектива, односно – мноштво њих. Тако је добијен материјал о оним питањима која заокупљају заједницу (Златановић 2012).

Док су на подручју Витине саговорници били оптерећени суморном енклавском ситуацијом (Златановић 2005),² у околини Гњилана је дискурс појединих старијих саговорника о Албанцима, најзначајнијем *другом*, био окренут ка прошлости и прожет јарком носталгијом. Носталгичан дискурс је посебно био карактеристичан за малу урбану енклаву у Гњилану, захватајући ширу палету тема. Како је већ поменуто, послератни терен је захтевао флексибилност; уобичајене истраживачке стратегије су морале бити „разлабављене“, али и додатно промишљене. Обрада тема из регистра традицијске културе могла је на изванредан начин индуковати носталгију (Пић 2010). Истраживање у екстремним, послератним условима свакако је добар тест за истраживачку рефлексивност (Nedeljković 2008, 22).

Највећи део истраживања обавила сам у лето 2006. године, када сам била смештена у етнички хомогеном српском селу Шилову, које је два километра удаљено од Гњилана. Будући да је приградско село са релативно добром инфраструктуром за тамошње прилике, Шилово после 1999. године у извесном смислу преузима функцију града за припаднике српске заједнице југоисточног Косова (Дом здравља, неколико административних јединица, продавница, ресторана и сл.). У Гњилане сам одлазила у неколико наврата током лета 2006. године, а присуствовала сам и обележавању градске славе *Покров пресвете Богородице* 14. октобра исте године. Са појединим Гњиланцима разговарала сам у Шилову, али и у Врању, где се преселио већи број њих. Заједницу сам наставила да пратим до данашњих дана.

² О животу у косовским енклавама в. тематски број часописа *Лицеум*: Сикимић 2005.

Овај рад има за циљ да допринесе разумевању носталгичног дискурса урбане енклаве у Гњилану, регионалном центру шире области, познатије као Косовско Поморавље.

Ка разумевању феномена носталгије

Реч *носталгија* је неологизам сачињен од два грчка корена (*nostos* и *algia*), а њен настанак везује се за XVII век и медицину – скована је да би се дефинисало туробно стање пацијената (војника, путника...), до кога доводи жеља за повратком у завичај (Boym 2001, XIII-XIV, 3). Временом је термин прошао бројне трансформације, а у друштвеним и хуманистичким наукама је заступљенији од средине XX века (Velikonja 2010, 37). На почетку XXI века, на простору централне и југоисточне Европе, термин доживљава даља усложњавања значења; појављује се велики број радова који разматрају посткомунистичку и постсоцијалистичку носталгију, југоносталгију, титосталгију и сл. Светлана Бојм објашњава да је осећање губитка и расељености – потка носталгије. Ова ауторка носталгију одређује као монтажу двеју слика – прошлости и садашњости, домовине и иностранства, сна и јаве – а које је немогуће сабити у једну (Boym 2001, XIII-XIV). Митја Великоња, бавећи се феноменом титосталгије, дефинише носталгију као сложену, флукутирајућу, емотивно засићену лично и/или колективно (не)инструментализовану причу, која бинарно слави прошла времена, људе, догађаје, просторе, односе, вредности и сл. и жали због њиховог губитка, у исти мах их оштро супротстављајући мање вредној садашњости (Velikonja 2010, 31). Носталгија може имати различите форме испољавања, а њене главне наративне карактеристике јесу неисторичност, екстемпоралност, контраст фабуле, полисемичност, сензуалност и др. (ibid., 33).

Бојм указује на то да два типа носталгије одређују однос према прошлости, замишљеној заједници, дому, па и према себи самом – *рестауративна* и *рефлексивна*. Ова два типа носталгије нису апсолутне категорије, већ пре тенденције које чежњи дају облик и значење (Boym 2001, 41). Рестауративну носталгију карактерише покушај реконструкције и поновне изградње изгубљеног дома, при чему она себе не опажа као носталгију, већ као истину и традицију. Овај облик носталгије је у основи националних и националистичких покрета који прибегавају антимодерној митологизацији историје и залажу се за повратак националним коренима и симболима (ibid., XVIII, 41). Док је рестауративна носталгија заокупљена националном прошлешћу и будућношћу, рефлексивна је повезана са индивидуалним сећањима. Иако се могу позивати на исте ствари, њихови идентитетски наративи се не подударaju. Носталгија рефлексивног типа не претендује на апсолутну истину и на поновну изградњу, већ контемплира о пролазности времена, чежњи и осећањима припадности. Она се не држи једне праволинијске приче, већ воли детаље; она је фрагментарна, неодређена, а зна да буде и креативна, критична, шаллива и иронична (ibid., XVIII, 49-50).

Становништво Гњилана у огледалу пописа и попис у огледалу становништва

Атанасије Урошевић у студији о настанку града Гњилана, његовом топографском и економском развоју пише да се оно као мало насеље све до почетка XIX века готово и не помиње, па нема података о броју и саставу његовог становништва (1931, 47). Урошевић даље указује на то да је према општинском попису из 1927. у граду Гњилану живело „41% Срба, 27% Турака, односно становништва турског језика, 15% Арбанаса и 17% Цигана“ (ibid., 50). Град Гњилане је у то време сачињавало 1.457 кућа, у којима је живело 7.215 људи (op. cit). Урошевић пише да је целокупно гњиланско становништво било досељеничко (ibid., 47).

У пописима становништва из 1948. и 1953. године, резултати су распоређени збирно за „срез“, односно „област“, а не за градове и села унутар њих појединачно, тако да недостају прецизни подаци о становништву Гњилана овог периода (Popis 1954; Popis 1959). У попису из 1961. године стоји да град Гњилане има укупно 12.681 становника, а од тог броја је 5.535 Албанаца, 4.754 Срба, 578 Рома, 159 Југословена, 149 Црногораца, и других у мањем броју (Popis 1994, 285). Попис из 1971. године региструје укупно 21.258 становника Гњилана, и то 12.939 Албанаца, 5.462 Срба, 1.677 Рома, 157 Црногораца, и других (Popis 1994а, 284). Према попису из 1981., број становника Гњилана повећао се на 35.229, па је у овом периоду било 25.619 Албанаца, 5.644 Срба, 2.821 Рома, 143 Црногораца, и других (Popis 1991, 321). Попис 1991. године није могао да буде у потпуности спроведен због бојкота албанског становништва. Дате су процене становништва за све општине Косова и Метохије, као и за Бујановац и Прешево. Процењено је да у општини Гњилане има укупно 103.675 становника. Број Албанаца је 79.357, Срба – 19.370, Рома – 3.477, Црногораца – 155, Југословена – 50, и других (Попис 1993, 120). Попис из 1991. године регистровао је у граду Гњилану 5.857 Срба, 3.087 Рома, 125 Црногораца, и других (op.cit.). Управо због недостатка поузданих података о броју Албанаца није могуће поређење резултата пописа из 1991. године (етнички састав, број припадника српске заједнице и њихов процентуални удео у укупном броју) са ситуацијом насталом после 1999. године.

Резултати пописа становништва показују да се у другој половини XX века број припадника српске заједнице није значајније мењао, док се број припадника албанске нагло повећавао. Од јуна 1999. године српско и друго неалбанско становништво масовно се исељава. Други већи талас исељавања наступа после 17. марта 2004. године. У време мог боравка 2006. године, у Гњилану је живело око педесет Срба, од којих су многи били „и тамо и овде“. Према новијим резултатима, у Гњилану је остало свега 37 припадника српске заједнице, са тенденцијом даљег опадања (Стоиљковић 2009, 124).

Попис становништва је много више од обичног одраза стварности. Будући да представља инструмент државе, он може играти кључну улогу управо у конструкцији стварности (Arel, Kertzer 2001), а што је потребно имати у виду приликом коришћења резултата (нарочито у условима у којима је његово спровођење на етнички осетљивом пограничном подручју ометано бојкотом дела становништва). Текстови посвећени Косову често се позивају на попис становништва као на примарни и незаобилазни извор података. Међутим, попис

становништва представља инструмент државе која поставља одређени број јасних и крутих категорија класификације. Он је пројектован тако да региструје званичну религију, језик и сл. и у њему нема места за неодређеност, истанчаност у прелазима, локалну мешавину, те он као такав подстиче реификацију (Hercfeld [1997] 2004, 140). Људи морају да се одреде за неколико званично понуђених категорија, јер попис није „осетљив“ на неодређености друштвене и културне динамике на локалном нивоу (op. cit.). Многе групе на Косову се својом неодређеношћу нису уклапале у крут систем званичне статистике, и оне су онда неминовно подлегале статистичкој асимилацији (Duijzings 2000, 151).³ То је један од разлога због којих се Косово искључиво сагледава кроз призму српско-албанских односа.

Српска заједница Гњилана у послератном контексту

У Гњилану и околини је током оружаних сукоба 1998. и 1999. године било знатно мање разарања и насиља него у другим крајевима Косова; ово подручје је сматрано једним од његових најмирнијих делова (OEBS 2004, 200; OEBS II 2004, 3). Овде је српско становништво живело концентрисано у већим селима, па паравојна *Ослободилачка војска Косова* (ОВК) није могла да се инфилтрира користећи руралне области као своју базу, а осим тога, гњилански крај је удаљен од путева њеног снабдевања оружјем (op. cit.). Међутим, ситуација се нагло погоршала након окончања оружаних сукоба и увођења међународног протектората у јуну 1999. године. У извештајима о људским правима током јуна, јула и августа 1999. године преовлађују информације о убиствима, отмицама и паљењу кућа (OEBS II 2004, 3). Тако, до 20. јуна 1999. године, у Гњилану је била само једна уништена кућа. До краја октобра исте године, у Гњилану је спаљено или порушено 280 кућа (op. cit.). Присуство припадника ОВК је у периоду после сукоба постало веома видљиво, они су преузели већину јавних зграда и сл. (ibid., 3).

Након потписивања војно-техничког споразума између представника међународне заједнице и СР Југославије 9. јуна 1999. године у Куманову, југословенске и српске полицијске, војне и паравојне снаге повукле су се са Косова. У вакууму који је настао њиховим повлачењем, а до доласка припадника међународних безбедносних снага, па и касније, српско и друго неалбанско становништво било је изложено некажњеном насиљу. Саговорници овај период описују као „страшан“: припадници ОВК су ишли градом и застрашивали, убијали и киднаповали неалбанце (Србе и припаднике ромских група) који би се нашли на улици, и палили су куће. Према причању саговорника, Срби у Гњилану се све до краја 1999. године, па и током 2000., нису усуђивали да изађу на улицу; из града су се чули пуцњава и метеж. Они су у периоду од неколико година после оружаних сукоба живели, како објашњавају, као у кућном притвору. Првих годину дана после рата, сваке би вечери пре полицијског часа понека српска кућа била запаљена, а преостали припадници заједнице су ишчекивали у чије ће двориште бити бачена бомба.

³ Тако су, на пример, Ђорговци у околини Врања, подељени између српске и ромске идентификације, у попису становништва регистровани као Срби, што је са становишта државе пожељнија категорија. Опширније: Zlatanović 2006, 137.

Телефонирали су једни другима да би јавили чија кућа гори (док су телефонске линије још функционисале). Свакодневно су се породице исељавале, продавнице у власништву Срба се празниле и затварале, а кућне залихе хране смањивале. Преостали Срби окупљали су се у кућама и дружењем „кратили“ време. Како на улици нису смели да изађу, они су, захваљујући очуваној старој установи *капцика*⁴, успевали да се међусобно посећују. У критичном периоду 1999. године они су могли, идући кроз дворишта и пролазећи кроз *капцике*, да из куће у центру дођу чак до куће у горњем делу града.

И у време мог боравка у Гњилану, Срби су излазили из кућа само ради обављања конкретних обавеза. На празник одлазе на литургију у цркву, за коју су веома везани (недељна служба у црквама гњиланског подручја држи се наизменично, по одређеном распореду, с тим што је за велике празнике она обавезна у градској цркви *Свети Никола*). Међусобно се интензивно друже. Окупљају се на славама. Како се изразила једна од саговорница: „Идемо сви код свих“. Она је објаснила да је пре рата њена породица имала ужи круг сродника и пријатеља, а сада се друже са свим преосталим Србима. На дан славе позивају их рођаци одсељени за Србију да би им честитали, и том приликом их питају да ли имају госте, а они кажу да је сада гостију и више него раније.

Људи из околних села су у Гњилане почели да долазе тек пошто је прошло више година од оружаних сукоба. Они долазе само у строги центар града, у део око цркве *Свети Никола*. Ту оставе кола, у околним продавницама и апотеци купе шта им је потребно, и брзо се враћају назад. Иако су продавци у гњиланским продавницама услужни, они се прибојавају да би их можда неко са стране могао сачекати и напасти. Код цркве *Свети Никола* отворена је мала српска пијаца, на коју уторком и четвртком доносе робу људи из околних села. Тих дана функционише аутобуска линија која кружно повезује села са градом. Због повољнијих цена, на овој пијаци купују и поједини Албанци.

У време мог боравка, у Гњилану је живело око педесет Срба, углавном концентрисаних у центру града. Сви они су били решени да своје куће не продају и да остану да живе у Гњилану, надајући се смиривању ситуације и нормализацији свакодневног живота. Међутим, остали су у тако малом броју да организација свакодневног живота бива веома компликована. Промене у Гњилану су велике и нагле, како на политичком плану тако и у просторној конфигурацији. Срби су се иселили, у њихове куће су се углавном уселили њима непознати Албанци, па Гњилане више није град у којем су одрасли и који су познавали и волели. Будући да су остали у малом броју, саговорница средњих година каже: ако би се десило да неко од њих умре, можда у том тренутку неће бити одговарајуће особе да покојника припреми за сахрану (неки су стари и немоћни, младе жене то не би требало да раде и сл.). Српско гробље у Гњилану је у великој мери разрушено. Од 1999. године покојнике из Гњилана сахрањују у Шилову. Са жаљењем се коментарисало да свештеник од 1999. године више не долази у њихове куће ради освећења воде, нити на гњиланско гробље о задушницама. „Наше Гњилане оде“ – реченица је коју сам више пута чула у друштву Гњиланаца. Будући да је њихово Гњилане свет који је нестао, они безуспешно покушавају да своје куће продају Албанцима и преселе се за

⁴ *Капцик*, т. балкански турцизам; мала, споредна врата на огради између суседних кућа (Петровић 2012, 174).

Србију. У разговорима у којима је учествовало више људи, с прекором се понављало: да је Срба у Гњилану остало у већем броју, опет би могло добро да се живи. Међутим, они нису издржали тежак период, продали су куће и иселили су се. И сада су и они који су остали принуђени да оду. Поједини саговорници су показивали разумевање за своје сународнике који су из страха напустили Косово, али не и за продају имовине. Саговорница рођена 1938. године каже да су неки људи продали кућу за велики новац, а затим поставља питање: који износ може бити добар кад човек оставља детињство, младост, гробове предака и блиских људи и одлази негде где никога не познаје и где почиње живот из почетка. Саговорница наставља да размишља постављајући питања и дајући одговоре – кад би и она продала кућу и одселила се, шта је тамо чека – гроб. Описује свој живот као тежак (нема где да изађе, рођаци се одселили...) и пита се зашто би и за кога би онда она остала. Произилази да и остаје само због гробова – тако она закључује свој исказ.

У Гњилану, Витини и на другим стратешки значајним местима, Албанци су 1999. године куповали српске куће по невероватно високим ценама, нудећи за њих суму која је била далеко изнад њихове реалне вредности. Брзо је почео да расте број продатих кућа. Српска заједница је тако остала без упоришта у градовима. Тренд продаје српских кућа и земље наставио се до данашњих дана, али по нижим ценама.⁵ Ситуација се веома разликује од места до места. У појединим селима у којима су пре рата Срби били у мањини, а у којима данас живи искључиво албанско становништво, српске куће су 1999. опљачкане или спаљене, а земља се не продаје. У етнички мешовитим срединама, преостали Срби настоје да продају куће Албанцима, преговарајући око повољнијег износа. У већим и компактним српским селима, као што је Шилово, куће се не продају. Албанци за њих не показују интересовање. Осим тога, како су ми саговорници објашњавали, на такав поступак се Срби из тих села не би усудили, јер би тиме у неповољан положај директно довели своје сроднике и суседе. Ипак, земља на ободима села и дуж путева се продаје. Многи саговорници оцењују да су се тако српска села наша у својеврсном обручу. Све се то одражава на односе унутар шире српске заједнице (осуђују се они који су продали имовину на местима која су била важна за свакодневни живот и опстанак заједнице), али подједнако и у породичним и сродничким оквирима (Zlatanović 2011a).

Мањи број Гњиланаца, чије су куће у неповољнијем албанском окружењу или су биле запаљене у нападу марта 2004. године, прешао је да живи у околна села, из којих је пореклом или у којима има посла, а неки су привремено смештени у просторијама некадашње хладњаче „Младост“ у Шилову.

Динамика послератних промена је била таква да се створио нов социјални пејзаж. Индивидуалне приче изражавају разноликост погледа и искустава. Саговорници су били сагласни у томе да они који су имали добре суседе Албанце нису страдали и могли су да остану у Гњилану. Углавном су се непосредни суседи, Срби и Албанци, међусобно помагали за време рата и после њега. Тако је, на пример, један од саговорника из Гњилана своју кућу понудио

⁵ Продаја имовине Албанцима почела је деценијама раније, али од 1999. године поприма масовне размере.

на продају првом суседу, како то налаже обичајна пракса. Сусед Албанац га је посаветовао да не продаје кућу, јер ће се ситуација смирити. У кризном периоду који је уследио, поменути сусед је у више наврата помагао и штитио српску породицу. Приликом напада на српску заједницу и њену имовину 17. марта 2004. године, већа група Албанаца је окружила кућу, а исти сусед је изашао пред њих и рекао да је кућа продата. Власника куће су потом евакуисали припадници КФОР-а. Док је он са својом супругом неколико наредних месеци провео у колективном смештају у школи у Шилову, сусед је преко ограде бацао храну псу и мачкама. Саговорница средњих година, чија је кућа једина српска у албанском окружењу, испричала је да већа група комшија Албанаца није нападачима дозволила да уђу у улицу. Сличних примера је 17. марта 2004. било још, када су поједини Албанци примили Србе у своје куће и заштитили српске објекте (Стоиљковић 2009: 40-41, 79-81, 84, 94). Ипак, овакви примери се потискују и на једној и на другој страни. У први план се истиче сукоб, а не заједнички елементи идентификације. Срби своје старе комшије Албанце описују као староседеоце, старе Гњиланце, подвлачећи њихов и свој староседелачки и грађански идентитет. Синтагме „стари Гњиланац“, „стара Гњиланка“, „стари Гњиланци“ употребљавају се за описивање и једних и других, и носе крајње позитиван предзнак. Међутим, нове комшије Албанце углавном приказују у негативном светлу, као дошљаке пореклом из сеоских забити, који су према њима хладни, па чак и врло непријатни.

У последњој деценији XX века, на Косову су подизање православних цркава и споменика значајним личностима и догађајима српске историје, као и преименовање улица, представљали поступак „учитавања националног у симболички простор перципиране националне територије“ (Радовић 2009, 105). После оружаних сукоба 1999. године и повлачења српске власти са Косова, поново долази до реконфигурације простора – до рушења православних храмова и споменичког наслеђа српске културе и подизања споменика борцима паравојне ОВК, преименовања улица и објеката, а у складу са националном идеологијом нових победника.⁶ Споменик кнезу Лазару у центру Гњилана, који је био подигнут у оквиру обележавања шест векова Косовске битке, срушен је већ 1999. године, да би неколико година касније на његово место био постављен споменик Агиму Рамаданију, једном од лидера ОВК. Две радикалне реконфигурације простора, које искључују и поништавају *другог*, говоре о снажним процесима хомогенизације и учвршћивања етничког идентитета, разграничавања, повлачења оштрих и непропусних граница.

У јуну 1999. године, након повлачења југословенске и српске војске и полиције, једина српска институција која је на Косову остала јесте Српска православна црква. У Гњилану су се људи у дужем периоду после рата окупљали у цркви *Свети Никола*, која је представљала неку врсту зборног места (слика 1)⁷. Ту су добијали различите облике помоћи и информација. На

⁶ Срђан Радовић показује како је Приштина, главни град Косова, у периоду од само две деценије доживео две потпуне трансформације градске топографије и споменичког фонда (2009). Готово преликана ситуација је у Гњилану и Витини.

⁷ Црква *Светог Николе* у Гњилану подигнута је 1861. године на темељима старе цркве. Представља велико здање базиликалне основе, а по стилу припада грађевинама романтичарске архитектуре XIX века, спајајући византијске, романске, ренесансне и барокне мотиве (Задужбине Косова 1987, 421). Црква је 1983. године темељно обновљена. Сврстава се

иницијативу особе из црквеног одбора, Срби из Гњилана су се у крстионици поменуте цркве потписивали да неће продати своју имовину и да ће остати на Косову. Међутим, највећи број потписаних је продао имовину, а десило се да су у граду остали неки од оних који се нису потписали. Према речима свештеника из Гњилана: „Да задржимо народ, пошто их држава оставила. [...] Црква је та мајка која прима све. [...] Дође му као нека заклетва.“

Представници православне цркве су се заузели за то да се једина преостала српска кућа поред цркве *Свети Никола* у Гњилану не прода. До 1999. године је само једна кућа у окружењу цркве припадала Албанцима. У периоду после 1999. ситуација се значајно променила и поред цркве је остала само једна српска кућа, чији је власник већ започео преговоре с Албанцем о продаји. Тадашњи епископ рашко-призренски и косовско-метохијски Артемије контактирао је *Координациони центар Србије и Црне Горе и Републике Србије за Косово и Метохију*, на чијем је челу био Небојша Човић, који је одобрио новац за откуп куће; она је 5. новембра 2002. године откупљена, да би затим уговором о поклону припала цркви. За припаднике српске заједнице у Гњилану је било важно да остане макар једна српска кућа поред цркве, да би они могли да се ту окупљају и да приступ цркви не буде, у извесном смислу, „затворен“ албанским кућама. Та кућа је стара и прилично руинирана. У њеном приземљу је отворен клуб „Свети Никола“, крајње скромно уређен, где се окупљају мушкарци да би играли шах и карте и разговарали. На пазарни дан дан долазе и људи са села. У клуб навраћа и неколико Албанаца који са појединим Србима одржавају стара пријатељства. У време моје посете 2006. године, изнад мале дворишне оgrade и капије на улазу у клуб стајала је и даље заштитна бодљикава жица (слика 2).

Сл. 1. Црква *Свети Никола* у Гњилану, 2006.

међу најлепше православне цркве на Косову (op. cit.). Према речима свештеника из Гњилана са којим сам разговарала, црква је троспратна, и као таква јединствена на Косову. Законом је заштићена као споменик културе. На њој су, међутим, евидентне последице неулагања и пропадања.

Сл. 2. Кућа поред цркве у којој је клуб „Свети Никола“ у Гњилану, 2006.

Малој урбаној енклави у Гњилану, али и другим припадницима српске заједнице, недостаје културни живот. Позоришне представе, као и друга културна дешавања у граду, искључиво су на албанском језику. Понекада се у Шилову одржавају предавања и трибине на којима говоре представници православне цркве. У Гњилану је слаб пријем телевизијских канала из Србије. Српску штампу купују у Врању. У новије време она стиже и у Шилово и у још нека српска села, али нередовно. Саговорници се жале на недостатак информација. Своје културне потребе испуњавају тако што се организују у групе и комбијем обилазе манастире на Косову, али и у Србији и Црној Гори. Како је објаснила једна од саговорница, у тешким послератним временима посетили су највећи број манастира. Улажу се велики напори да се српска основна школа одржи. Младих људи и деце је у Гњилану веома мало, па саговорници потцртавају бесперспективност српске заједнице.⁸

„Наше Гњилане оде“: калеидоскоп слика рефлексионе носталгије

Носталгични дискурс припадника српске заједнице у Гњилану даје широку скалу међусобно повезаних и испреплетених тема, које је и из аналитичких и прегледних разлога тешко раздвојити. Локални идентитети се конструишу и исказују на више начина, али и преко дихотомије село/град, која је на Косову играла значајну улогу (уп. Duijzings 2000, 12, 20). Дискурзивно обликовање градског, гњиланског начина живота – друштвених односа, свакодневне и обредне праксе – указује на очуване и неговане елементе културне хибридизације са отоманским вредностима. Причајући о специфичностима градске културе до којих се и данас држи, саговорнице из

⁸ На северу Косова Срби представљају апсолутну већину, а Србија је задржала одређени степен контроле и утицаја, па је ситуација сасвим другачија. Живот наизглед тече нормално, праве се планови за будућност, улаже се у посао и у некретнине (Nedeljković 2008, 28, 50). Север Косова је, за разлику од југоисточног дела, у жижи политичког и медијског интересовања Србије.

Гњилана су се позивале на отомански период и утицаје (у одевању, исхрани, итд.). Подвлачиле су се разлике између градске, гњиланске обичајне праксе и оне у околним селима.

Једна од мојих саговорница на самом почетку разговора с поносом каже: „Ја сам баш рођена Гњиланка“. Убрзо пита: „Гњилански да причам?“ У даљем разговору објашњава специфичности гњиланског говора и додаје: „А некако ми, Гњиланци кад смо, најслађе нам тако гњилански да причамо“, исказујући на тај начин значај који доживљај културне интимности (Hercfeld [1997] 2004) има како за њу тако и за заједницу којој припада. У даљем разговору она показује породичну фотографију на којој је њена свекрва – према њеним речима – „у турској ношњи“, да би потом објаснила да је то „турско-српска грађанска ношња“. Саговорница објашњава да су до Другог светског рата све Српкиње у Гњилану биле у димијама, а да је њена свекрва, рођена почетком XX века, задржала димије до краја свог живота. Потом саговорница доноси у собу димије своје свекрве, кошуљу од „призренске свиле“ као и друге делове мушког и женског традиционалног костима, које чува с највећом пажњом, упаковане заједно са документима и сличним значајним стварима, да би их понела уколико буде приморана на избеглиштво. Делове костима спаја да би ми показала како су ношени, а онда изнад ставља урамљену венчану фотографију свекра и свекрве (слика 3). Више саговорница је испричало да је млада у Гњилану све до 1999. године, на постсвадбеном сегменту званом *блага ракија*, када су се само жене окупљале, била одевена – према њиховим формулацијама – „у турско“, „у турску ношњу“, коју су сачињавале димије и други елементи. Такав костим поседовале су поједине „старе Гњиланке“ и позајмљивале га младима за тај дан. Саговорнице су наглашавале да је оваква обичајна пракса била карактеристична само за градску средину (Призрен, Пећ) (уп. Златановић 2004, 14). Једна од саговорница је, коментаришући културу припадника турске заједнице, оценила да су они „волели оно фино, што се каже ‘свила и кадифа’“. Топла сећања на гњиланске обичаје прекида повратак у реалност у којој већ годинама нема свадби нити других весеља.

Сл. 3. Аранжирани делови традиционалне одеће са венчаном фотографијом особа којима су припадали, Гњилане 2006.

Описујући специфичности гњиланског начина живота, неколико саговорника окупљених у једној кући ставило је у прави план гостољубивост.

Гост се дочекивао слатким, које се до 1999. године неизоставно кувало у свакој кући, и то од првог до последњег сезонског воћа. Један од саговорника (рођ. 1948) је у намери да илуструје колико се у гњиланским породицама држало до припреме слатког испричао да његова мајка није дозвољавала деци да беру брескве које су расле у башти. Када је саговорникова мајка требало да некуда из куће иде, рекла би деци да је брескве пребројала и они су, док су били мали, веровали да је то могуће, и поштовали су њену забрану. Саговорникова супруга затим објашњава да је постојала утврђена структура приликом служења госта: прво слатко, па сок, онда нешто још ако има у кући, и на крају – кафа, када гост каже да би кренуо. Када се попије кафа, домаћица каже: „На здравље“, а гост одговара: „Здравље да имаш“. Начин служења госта и гњиланска јела и послатице биле су омиљене теме и у разговорима са другим саговорницима, захватајући шира подручја друштвеног живота. Међу омиљеним гњиланским јелима издвајали су *касатски ђувеч* од јагњећег меса и *елбасан-таву* (печено јагњеће месо, преливено смесом од киселог млека, јаја и лука), око које су се две саговорнице спориле да ли је турског или албанског порекла. Али није било спорно да су *филије*, врста слојевитог теста са доста масноћа, преузете из албанске кухиње. Уобичајене гњиланске послатице углавном су оријенталног типа: *гурабије*, *тулумбе*, *баклава* (*ређана* и *мотана*), *кадаиф*, *ванилице*, *пуслице*, *алва*⁹, *татлија*¹⁰ и др. *Татлија* је врста слаткиша који носи одређени култни значај: неизоставна је на славама, али и у другим важним приликама животног и календарског циклуса, нарочито приликом задушница и помена мртвима. Прича о баклави је била прича о добросуседским односима, испричана много пута и у околним селима: Албанке су је посебно умешно припремале од домаћих кора, служиле на Бајрам, и обавезно слале члановима породица српских гостију. А Срби су суседима Албанцима даривали на Ускрс црвена јаја. У прилог сагледавању интеркултурних размена иде прича младе саговорнице о томе да се у послератном периоду сусед Албанац обратио њеном оцу с молбом да му овај објасни како се фарбају јаја, јер његова деца имају за тим велику жељу. Наративи о гњиланским јелима добијају носталгичне „преливе“ некадашњих дружења, заједништва, друштвене солидарности и кохезије. Заједништво жена је посебно долазило до изражаја приликом припремања *јуфке*¹¹. Већи број њих би се по лепом времену окупио у дворишту једне куће, следећег дана у дворишту друге итд., и оне би онда развличиле и сушиле коре – уз заједничко обедовање, испијање кафа и дружење.

На градској слави *Покров Пресвете Богородице* 14. октобра 2006. године, у цркви *Свети Никола* у Гњилану, обреду су присуствовали Гњиланци, али и људи са села. После обреда су се сви разишли кућама. У кућу мојих

⁹ *Алва*, f. балкански турцизам; врста послатице (Петровић 2012, 41-42). Алва се у гњиланским домовима припрема од упрженог брашна, шећера и воде, све док не добије тамнобраон боју.

¹⁰ *Татлије*, f. pl. балкански турцизам; врста слаткиша (Петровић 2012, 271). Татлија се гњиланским домаћинствима спрема тако што се у узаврело уље дода цеђ (добија се од пепела и воде) или, у новијој варијанти, кисела вода. У ту се масу сипа брашно, шећер, гриз, онда се меси, и на крају се додају ораси. Пече се на тихој ватри, сече на специфичан начин, и прелива шербетом.

¹¹ *Јуфка*, f. балкански турцизам; врста теста, резанци (Петровић 2012, 163).

домаћина дошли су на ручак пријатељи са села. Уочи славе, али и на сâм дан славе, саговорници су се с израженом носталгијом сећали предратних времена, када се навече, пре славе, сервирала храна у крстионици цркве и уз музику се играло и певало до дубоко у ноћ. *Покров Пресвете Богородице* је био последњи у низу сабора, њиме се завршавао годишњи циклус. Саговорница средњих година објашњава: „Од школу смо бежали само да будемо ту у цркву. Много било лепо. Па од сва села долазили. [...] Иглу не можеш да бациш. Какви! То врије народ! [...] Сад нема народ, нема ништа. [...] Све то отишло по Србију.“

Саговорници су говорили о послератним годинама, када су се на дан славе у мањем броју окупљали у цркви и затим брзо разилазили. Године 2003. приредили су вечеру и весеље уз заштиту КФОР-а. Наредних година се слава опет обележавала само обредом у цркви. Саговорници су емотивно описивали некадашња друштвена окупљања и заједништво, бдење у цркви на Велики Петак уочи Ускрса, литургију у раним јутарњим часовима, а затим групни одлазак на гробље. Сећања на некадашњу друштвену повезаност и солидарност, како унутар српске заједнице тако и са *другима*, завршавала су се контрастирањем суморне садашњице у којој „нема народ, нема ништа“.

Носталгија преосталих Гњиланаца почива на губитку, прате је емоционално топла сећања и поступци (показивање старих фотографија, припрема домаће алве да би ме послужили и сл.), рефлексije о некадашњем времену и животу који је нестао. Испољени рефлексивни тип носталгије је чулан, елегичан и фрагментаран, али довољно отворен за брз и оштар повратак у реалност. Носталгични наративи преваходно се плету око различитих интрагрупних, али и интергрупних кохезија, солидарности, континуитета, традиције.¹² Самоодређење *ми*, *Гњиланци* обједињује различите аспекте колективних идентификација (унутар српске заједнице југоисточног Косова – дихотомију *град/село*, унутар самог Гњилана – дихотомије *староседеоци/дошљаци*, *Срби/Албанци* и др.).

Послератни период карактеришу дубоке промене различитих врста контекста, што погодује носталгичним изливима. Носталгичне интерпретације прошлости представљају критички говор о садашњости. Како примећује Великоња, носталгија је начин преживљавања у временима наглих промена, она делује катарзично и терапеутски. Утопијски чува прошлост, антиципирајући свет праведнији од постојећег (Velikonja 2010, 165). Она може бити субверзивна, стварајући пукотине у доминантном обрасцу (ibid., 165-166). Носталгија припадника мале урбане енклаве у Гњилану свакако представља критику доминантног дискурса, и то како оног на Косову¹³ тако и оног о Косову у Србији, у коме више нема места за *другог*. Прошлост виђена „одоздо“, из различитих перспектива тзв. обичних људи, задобија шири спектар боја и емоција од званичних – и српских и косовских – црно-белих слика жртве, агресора и вечите мржње.

¹² Уп. носталгични дискурс саговорника из Призрена, одређених атрибутима безстатусне, избегличке позиције у центрима колективног смештаја у Врањској Бањи: Златановић 2004.

¹³ У званичном и јавном дискурсу послератног Косова нема никаквих сигнала носталгичних сећања на југословенску прошлост, већ је одстрањено све оно што на њу подсећа. На те сигнале се, међутим, наилази у завученим, приватним сферама (Schwandner – Sievers 2010).

Носталгични дискурс припадника српске заједнице о себи и о *другима* карактерише и изражени традиционализам. Српска заједница је у осипању, окружена већинском и доминантном албанском заједницом, која гради нову реалност. С обзиром на послератни контекст и енклавску ситуацију, традиционализам као облик отпора сасвим је разумљив. Како објашњава Младена Прелић (2008, 281), њему су склоне оне националне мањине које се одупиру асимилацији.

Извори:

- Popis. 1954. *Stanovništvo po narodnosti. Konačni rezultati popisa stanovništva od 15. marta 1948. godine, knj. IX*. Beograd: FNRJ, Savezni zavod za statistiku.
- Popis. 1959. *Narodnost i maternji jezik. Popis stanovništva 1953, knj. VIII. Podaci za srezove prema upravnoj podeli u 1953. godini*. Beograd: FNRJ, Savezni zavod za statistiku.
- Popis. 1991. *Nacionalni sastav stanovništva SFR Jugoslavije. Popis stanovništva prema nacionalnom sastavu i tipu naselja u 1981. godini. Podaci po naseljima i opštinama knj. I*. Beograd: Savezni zavod za statistiku, Savremena administracija.
- Popis. 1994. *Nacionalni sastav stanovništva SFR Jugoslavije. Popis stanovništva, domaćinstava i stanova u 1961. godini. Podaci po naseljima i opštinama, knj. III*. Beograd: Savezni zavod za statistiku.
- Popis. 1994a. *Nacionalni sastav stanovništva SFR Jugoslavije. Popis stanovništva, domaćinstava i stanova u 1971. godini. Podaci po naseljima i opštinama, knj. II*. Beograd: Savezni zavod za statistiku.
- Попис. 1993. *Становништво. Национална припадност, подаци по насељима и општинама I. Попис становништва, домаћинства, станова и пољопривредних газдинстава у 1991. години*. Београд: Савезна република Југославија, Савезни завод за статистику.
- ОЕБС. 2004. *Kosovo: kako viđeno, tako rečeno. Analiza OEBS Verifikacione misije Kosovo, Stanje ljudskih prava: oktobar 1998 – jun 1999. godine*. Beograd: Fond za humanitarno pravo.
- ОЕБС II. 2004. *Kosovo: kako viđeno, tako rečeno, II deo. Izveštaj Misije OEBS-a na Kosovu, Stanje ljudskih prava: jun 1999 – oktobar 1999. godine*. Beograd: Fond za humanitarno pravo.

Литература:

- Arel, Dominique & Kertzer David I. 2001. *From Census and Identity: The Politics of Race, Ethnicity, and Language in National Censuses*. Cambridge University Press.
- Boym, Svetlana. 2001. *The Future of Nostalgia*. New York: Basic Books.
- Velikonja, Mitja. 2010. *Titostalgija*. Beograd: Biblioteka XX vek.
- Duijzings, Ger. 2000. *Religion and the Politics of Identity in Kosovo*. London: Hurst & Company.
- Задужбине Косова. 1987. *Задужбине Косова: споменици и знамења српског народа*. Призрен: Епархија Рашко-призренска, Београд: Богословски факултет.

- Златановић, Сања. 2004. У потрази за изгубљеним контекстом: лазарице у Призрену. У: *Избегличко Косово*, Лицеум 8, ур. Биљана Сикимић, 11–18. Крагујевац: Универзитет у Крагујевцу и Центар за научна истраживања САНУ.
- Златановић, Сања. 2005. Свакодневица у енклави. *Гласник Етнографског института САНУ LIII*: 83–92. (Београд)
- Zlatanović, Sanja. 2006. Djorgovci: An ambivalent identity. *Romani Studies* 5, Vol.16/2: 133–151. Liverpool University Press.
- Златановић, Сања. 2011. Дискурзивно обликовање „других“: српска заједница југоисточног Косова у послератном контексту. *Гласник Етнографског института САНУ LIX/2*: 79–99. (Београд)
- Zlatanović, Sanja. 2011a. Family in the Post-War Context: The Serbian Community of Southeast Kosovo. In: *Southeast European (Post)Modernities*, edited by Klaus Roth and Jutta Lauth Bacas, *Ethnologia Balkanica* 15: 227–250. Berlin: LIT Verlag.
- Златановић, Сања. 2012. *Однос етничког и других облика колективног идентитета: теренска истраживања српске заједнице на југоистоку Косова*. Београд: Филозофски факултет (докторска дисертација).
- Пић, Марија. 2010. Идеологија носталгије у етнолингвистичком интервјуу. *Етнолошко-антрополошке свеске* 15 (н. с.) 4: 65–75. (Београд)
- Marcus, George E. 1995. Ethnography in/on the World System: The Emergence of Multi-Sited Ethnography. *Annual Review of Anthropology* 24: 95–117.
- Nedeljković, Saša. 2008. Problemi primene antropologije: antropološko istraživanje savremene kulture na KiM. У: *Savremena kultura Srba na Kosovu i Metohiji*, ур. Saša Nedeljković, 19–73. Крушевац: Ваšтиник.
- Петровић, Снежана. 2012. *Турцизми у српском призренском говору: на материјалу из рукописне збирке речи Димитрија Чемеркића*. Београд: Институт за српски језик САНУ, Монографије 16.
- Прелић, Младена. 2008. *(Н)и овде, (н)и тамо: етнички идентитет Срба у Мађарској на крају XX века*. Београд: Етнографски институт САНУ, Посебна издања 64.
- Радовић, Срђан. 2009. Неформални уџбеници историје и географије: савремене политике простора у изградњи националног идентитета. *Antropologija* 9: 105–116. (Београд)
- Сикимић, Биљана. 2005. *Живот у енклави*, Лицеум 9, ур. Биљана Сикимић. Крагујевац: Универзитет у Крагујевцу и Центар за научна истраживања САНУ.
- Стоилковић, Ратко. 2009. *Кад је Гњилане горело (мартовско насиље 2004. године)*. Гњилане: Српски културни клуб Србика, Омладински литерарни клуб.
- Schwandner – Sievers, Stephanie. 2010. Invisible – Inaudible: Albanian Memories of Socialism after the War in Kosovo. In: *Post-Communist Nostalgia*, edited by Maria Todorova and Zsuzsa Gille, 96–112. New York: Berghahn Books.

Урошевић, Атанасије. 1931. Гњилане. *Гласник српског географског друштва*, св. XVII, 38–51. (Београд)

Hercfeld, Majkl. [1997] 2004. *Kulturna intimnost: Socijalna poetika u nacionalnoj državi*. Beograd: Biblioteka XX vek.

Sanja Zlatanović

Serb Community in Gnjilane: Nostalgia Discourse of the Urban Enclave

The paper is based on field research carried out among members of the Serb community in the town of Gnjilane in 2006. I first discuss the multi-sited fieldwork, whose goal was to study the relation between ethnicity and other forms of collective identification in the Serb community in southeast Kosovo, in the profoundly changed situation that has existed since 1999. The key

Key words: discourse, nostalgia, enclave, identity, ethnicity, census, orthodox church, post-war context, protectorate, Serbs, Albanians, Gnjilane, Kosovo Pomoravlje, Kosovo.

concept of this paper – nostalgia – is then established. I go on to discuss the population of Gnjilane as reflected in the census, and the possibility of a census that would reflect the complex social and ethnic situation in Kosovo. I also describe the small urban Serb enclave in Gnjilane in the post-war period.

In the radically changed ethnic and social landscape that followed the war, the discourse of members of the small urban enclave about themselves and *the other* is a kaleidoscope of reflective nostalgia. Looked at “from above”, the perspective of ordinary people, the past takes on a wider spectrum of colours and emotions than the official black and white images – both Serbian and Kosovan – of victims, aggressors and never-ending hatred.

Марија Думнић

Музиколошки институт САНУ

marijadumnic@yahoo.com

Градска музика на Косову и Метохији у истраживањима српских етномузиколога током XX века¹

Фолклорна музика Срба са Косова и Метохије сматра се архаичном у популарном дискурсу, што је са научне стране поткрепљено етномузиколошким нотним и звучним записима мелодија са тог простора, који су једни од првих извора о српском

музичком фолклору. Етномузикологија је у Србији заснована на резултатима музичке етнографије деветнаестог и почетка двадесетог века, те отуд њено примарно фокусирање на сеоску традицију. Такође, последњих година су честе обраде једног дела тих песама у популарној музици, при чему се музика са Косова и Метохије често перципира као сеоско наслеђе. Међутим, музика која је бележена приликом првих етномузиколошких теренских истраживања на Косову и Метохији већином је бележена у градовима, у извођењу занатлија, трговаца и учитеља, и често у организованим „неаутентичним“ ситуацијама. Иако је у потоњој етномузиколошкој литератури било уобичајено да се музика класификује према припадности ритуалу, већи део забележених песама на Косову и Метохији нема (стриктну) ритуалну функцију и тематику. Циљ овог текста је да укаже на неоправдану маргинализацију градског фолклора у домаћем етномузиколошком дискурсу и да расветли приступ првих српских етномузиколога музичком наслеђу које има посебан значај у стручним и ширим оквирима.

А ~~И~~ Косово и
Метохија, градска народна
музика, етномузикологија у
Србији

Увод

Штампана издања сабраних фолклорних мелодија, капитална по свом значају и обиму, резултати су првих систематичних сакупљачких и класификаторских напора заљубљеника у музичко фолклорно стваралаштво, а

¹ Текст је резултат рада на пројекту „Идентитети српске музике од локалних до глобалних оквира: Традиције, промене, изазови“ (ОН 177004), финансираног од стране Министарства просвете, науке и технолошког развоја Републике Србије.

затим и етномузиколога. Продукти музичке етнографије уједно су и драгоцене музичке колекције из времена непостојања трајног теренског звучног бележења. Базиране на интересовању за наслеђе одређеног краја, жељи за овековечењем старих творевина и доприношењу јачања националне културе, ове публикације чине основу многих данашњих етномузиколошких проучавања. Иако се данас користе као незаобилазно штиво у дијахронијској компарацији и представљају стожер за ареална етномузиколошка проучавања, није критички разматран друштвени контекст који је условио одређени етномузиколошки дискурс, па ни методолошки приступ аутора на терену, потом приликом транскрибовања, анализе и класификације, а није проблематизован ни њихов каснији утицај на само фолклорно стваралаштво. Ове збирке су биле конципиране тако да прикажу музички фолклор одређеног краја Србије, а неретко су биле делови едиција које су претендовале да обухвате простор целе земље. Подручје Косова и Метохије је и у прошлости било посебно значајно у политичком смислу, те су бројне истраживачке експедиције ту бележиле фолклорне мелодије у извођењу Срба – заправо, сви су великани етномузикологије у Србији боравили на косовско-метохијском терену, а већина њих је уз помоћ реномираних издавача своје резултате и публиковала у збиркама песама.

Овом приликом ће бити разматрана објављена истраживања српских етномузиколога у реченом региону, а будући да су она обухватала претежно музику српског становништва и када је реч о градском фолклору, фокус рада ће бити на градској музици Срба на Косову и Метохији. Иако су турски, албански, грчки и бугарски фолклор имали велики утицај на српски, нарочито у јужним урбаним срединама, они, нажалост, неће бити разматрани у недостатку информација (транскрипција мелодија и текста и њихових научних интерпретација) и услед недовољног познавања материјала. Такође, треба напоменути да је музика Косова и Метохије у времену када је бележена посматрана као музика српског Југа, чији је део била и Македонија,² но у складу са окосницом објављеног материјала, овде ће бити речи о градовима данашњег Косова и Метохије. Кроз професионални профил сакупљача, начин бележења, време и место истраживања и публиковања овог материјала биће сагледан важан део етномузиколошке истраживачке политике до друге половине двадесетог века. Треба напоменути да за сада нису јавно доступни сви теренски снимци градске музике са Косова и Метохије,³ те се због тога приступило превасходно анализи збирки нотних транскрипција, као једином извору званичних резултата етномузиколошких испитивања.⁴

² С. Стојановић Мокрањац је нотирао мелодије за време турске власти, В. Ђорђевић, Д. и Љ. Јанковић, М. Милојевић, К. Манојловић бележили су у Јужној Србији, за време Краљевине Србије, односно Југославије, а М. Васиљевић и М. Илијин су бележили управо на Косову и Метохији, по оснивању Музиколошког института САНУ, након Другог светског рата.

³ Милица Илијин је 1954. године снимила српске градске песме у Призрену (ФМИСАНУ, трака 37, тј. калем 25). Иако се може рећи да је при снимању више пажње посвећено српској сеоској музици и музици ромског, турског и албанског становништва, значај ових снимака је данас немерљив у реконструкцији звука градске музике Срба на Косову и Метохији у првој половини двадесетог века. У истраживању овог простора, током седме деценије двадесетог века прикључила јој се Радмила Петровић.

⁴ Већина оригиналних записа похрањена је у Музиколошком институту САНУ; више у: Матовић 1973.

Неколико је збирки из којих су се користиле информације за ово истраживање. Нотни записи Стевана Стојановића Мокрањца (1966) садрже мелодије са Косова, у оквиру којих се разликују обредне и обичајне песме, игре с певањем, сеоске и градске песме, турске песме, као и песме из других крајева, а сâм аутор је остављао важне коментаре о прилици када се мелодија изводи, о стилу и слично. Грађи претходе етномузиколошки и музиколошки осврт на обрађен архивски материјал. Мелодије из Јужне Србије које је забележио Владимир Ђорђевић (1928) потичу већином из Македоније, у мањој мери са Косова и Метохије, углавном из сеоских средина, и њихова структура је подвргнута анализи од стране белгијског музиколога Ернеста Клосона (Closson). Милоје Милојевић (2004) је детаљно записао фолклорне песме са којима се у неколико наврата сусретао у Јужној Србији, али их није за живота објавио, премда је ту музику теоријски разматрао у више прилика. Као и у случају Мокрањчевих записа, финални задатак је касније завршио Драгослав Девић, класификујући и тумачећи дати материјал. Коста Манојловић је посетио Јужну Србију 1924. и 1931. године, у оквиру експедиције Етнографског музеја у Београду, и једини је од овде фокусираних истраживача чија збирка косовско-метохијских песама није објављена, али је будућем приређивачу оставио драгоцене податке о материјалу на који је наишао. Сестре Љубица и Даница Јанковић (1937, 1951, 1952) су уз своје теоријске текстове давале етнографске описе, записе мелодија и игара из различитих крајева, а у овим збиркама посебно тематизују не само Косово и Метохију у целини, већ и области око градова на југу Србије (Призрен, Гњилане, Врање, Лесковац).⁵ Миодраг Васиљевић је као аналитичан етномузиколог, који је обишао различите крајеве Југославије, оставио детаљне податке о народној музици Срба са Косова и Метохије (1950/2003), који су подразумевали прецизно забележне компоненте напева (тонске висине, метроритам, темпо, агогику), комплетно записане поетске текстове са акцентуацијом, речник локалних речи и израза, и нотиране податке о казивачу и месту извођења, што је утрло пут савременим етномузиколошким приступима мелографији.

Кратак преглед етномузиколошких тенденција у Србији до друге половине двадесетог века

Готово све мелодије које су размотрене за потребе овог рада забележене су у првој половини двадесетог века,⁶ када су водећи сакупљачи били школовани музичари, композитори и педагози заинтересовани за музику која потиче са овог простора (више о првим о мелографима из Србије у: Девић 1960). Уопште, тада се под утицајем аустријске и немачке школе компаративне музикологије, са којом су учени композитори имали контакт, развила научна апаратура у европским земљама које су доживљавале национални препород (Myers 1993: 5), а тако је било и у Србији, у време водећих мелографа о чијем је опусу овде реч (Krader 1993: 165–166). Познато је да музика има важну улогу у друштвеним поделама и

⁵ У Јанковић 1952 забележене су и игре из других крајева Југославије.

⁶ Изузетак су записи С. Стојановића Мокрањца с краја деветнаестог века, као и снимци М. Илијин из друге половине двадесетог века, који су узети у обзир због повезаности са ранијим истраживањима. Популарна нотна и звучна издања представљају посебан материјал, јер иако су масовно дистрибуирана у другој половини двадесетог века, базирају се на ранијим записима.

етничком идентификовању (Stokes 1994), и стога се публикавање збирки о којима се овде говори може тумачити у том кључу. У духу јачања националног идентитета, проучаваоци су са романтичарским заносом и по узору на делатност Вука Стефановића Караџића бележили наслеђе за које су претпостављали да је архаично, да ишчезава и да је у бити национално, тј. српско, а као место где се такво наслеђе може пронаћи подразумевано је село (ово потврђују етномузиколошки опуси М. Милојевића /Девих 2004б: 29/ и В. Ђорђевића /Ђорђевић 1928б: XVIII/). Из тог разлога није посвећивана већа пажња ни тада актуелним родољубивим песмама. Бележење фолклорне културе било је основа за стварање високе националне културе, па је, сходно томе, бележење фолклорне музике било предуслов за стварање дела музичког романтизма, а читав романтизам био је у функцији изграђивања нације (Marković 2005: 154). Мелодије на Косову и Метохији већином су бележене после Првог светског рата,⁷ а целокупан процес њиховог истраживања заснован је на романтичарском наслеђу трагања за „коренима“ и у духу је националне ренесансе. Овоме је свакако разлог огроман Мокрањчев утицај на композиторе–наследнике, који су уједно били и пионери овдашње етномузикологије („композитори и мелографи“, како их назива Девих /1960: 105/, односно „музичари композитори који нису у правом смислу етномузиколози“, у интерпретацији Р. Петровић /1973: 222/). Њихов превасходно композиторски приступ огледа се највише у представљању музике нотним текстом, конкретно – у бележењу предзнака за тоналитет приликом транскрибовања фолклорних напева (видети записе из свих овде анализираних збирки песама). Мокрањац је у својим записима још увек бележио предзнаке тоналитета, што имплицира да је имао идеју о могућој хармонизацији ових напева, али Д. Девих није следио његов узор по том питању, будући да је и сам Мокрањац након ове збирке био заговорник мелографије која не имплицира западњачку тоналност (Девих 1966: XI). Познато је да је Мокрањчев композиторски третман фолклорне музике, па и музике са Косова и Метохије, био узоран многим композиторима, али и етномузиколозима–наследницима између два светска рата (нпр. М. Милојевићу).

Описана активност имала је патриотску просветитељску улогу (више у: Marković 2005: 157). Осим са циљем да сачувају од заборављања стару народну музику, обимне збирке су издаване да пруже помоћ у настави солфеђа, понуде инспирацију за компоновање, материјал за изучавање и извођење (видети: Васиљевић 1950б: 8). Транскрипције су биле илустрације за пратеће етномузиколошке студије о примени структуралних музичких анализа западноверопске музике на српску фолклорну музику (Васиљевић 1950в, Closson 1928), за есеје о хорнбостеловској тонпсихологији (више у: Коњовић 1954: 208–212; Матовић 1986), а функционисале су и као делови етнокорелолошких описа (Јанковић 1937; Јанковић 1951; Јанковић 1952). Највећим достигнућем тог периода етномузикологије, а што је очигледно и кроз материјал који се на овом месту разматра, јесте сакупљање и бележење мелодија и основних података о информаторима, као и класификација тог материјала. Као плононосан, приступ пионира српске етномузикологије актуелан је и након више од једног века. Кроз

⁷ Косово и Метохија постали су део Србије након 1912. године, тако да ранија обухватна истраживања од стране научника из Србије нису била сасвим могућа. С обзиром на такве околности, треба посебно уважавати Мокрањчев сакупљачки допринос.

разматрање штампаних збирки, овде ће се проучити њихов приступ сакупљању, анализи, приређивању и употреби фолклорне музике, са циљем да се расветли начин конструисања репрезентативног репертоара народне музике одређене области, у овом случају – српског са Косова и Метохије. Публикације српске народне музике са Косова и Метохије посебно су значајне за етномузикологију, јер представљају прве етномузиколошке подухвате у Србији које су обавили еминентни стручњаци и објавили најцењенији локални издавачи.⁸ Из овога се такође може увидети дугорочна приоритетност очувања косовско-метохијског културног наслеђа, односно – важност колекција из граничних подручја за национални идентитет (више у: Bohlman 2004: 95–96).

Позиција градске музике у етномузиколошким истраживањима на Косову и Метохији

У светлу претходно описане политике етномузикологије, градска музика није званично представљала доминантан објекат етномузиколошког изучавања. Ово не изненађује, будући да урбана култура и у светским токовима знатно доцније од руралне постаје предмет изучавања етнологије, антропологије и сродних дисциплина (о урбаној антропологији више у: Eamis & Goode 1977). Међутим, неупитно је да је истовремено егзистирао и урбани фолклор, који је био познат и овдашњим етномузиколозима. У биографијама сакупљача фолклорне музике и из речи приређивача може се видети да су они били припадници грађанске класе, али и да су свој етномузиколошки рад базирали на истраживању сопствене националне, тј. колективне, а не индивидуалне музичке културе. Чак је познато да су приватно били љубитељи градске народне музике: „Као ‘певач и севдалија’, он (С. Стојановић Мокрањац, прим. М. Д.) је волео ‘варошку’, ‘градску’ песму, али на Косову га је одушевила и једноставна сеоска мелодија (...)“ (Девих 1966: X). На примеру збирки са Косова и Метохије може се видети да су сакупљачи такође имали обухватна теренска истраживања и у градовима,⁹ као и да су информације о музици и обичајима често тамо и добијали: „За већину извођача (информатора М. Милојевића, прим. М. Д.) су нам позната места где су певали, односно где су рођени, и коме социјалном слоју су припадали. То су, махом, били људи из градова: учитељи и учитељице, свештеници и богослови, затим трговци или економи, односно занатлије: кројачи, сајције, шлосери, а најмање је било сељана“ (Девих 2004а: 11; нагл. М. Д.); „Организовали смо били тада (тадашњи конзул у Приштини Бранислав Нушић и С. Стојановић Мокрањац, прим. М. Д.)

⁸ Скопско научно друштво је 1928. објавило Ђорђевићеву збирку, београдска Просвета 1937, 1951. и 1952. године збирке сестара Јанковић, а 1950. – прву Васиљевићеву збирку. Музиколошки институт САНУ објавио је 1966. године Мокрањчеве рукописе, да би Завод за уџбенике и наставна средства 1996. поново издао Мокрањчеве записе у сарадњи са Нотом, а 2004. објавио и део Милојевићеве заоставштине, у сарадњи са БК фондацијом.

⁹ С. Стојановић Мокрањац је у градовима Косова и Метохије забележио најмање 35 од 163 мелодије, В. Ђорђевић 18, К. Манојловић око 105, Ј. и Д. Јанковић 70, М. Милојевић 157 од 227, М. Васиљевић 336 од 400. Осим тога, сестре Јанковић и М. Васиљевић су своја истраживања накнадно допуњавали у Београду. Поред њих, записивачи мелодија из домена популарне музике бележили су их према извођењима Народног оркестра Радио Београда (И. Ценерић 7, Ђ. Караклајић 11, Ј. Павковић 25). Треба истаћи да у архиву Музиколошког института САНУ постоје и нотни записи фолклорне музике са Косова и Метохије које је сачинио Исидор Бајић; међутим, ова грађа још увек није обрађена.

заједнички рад те свакодневно прибирали са пазара сељаке и сељанке, доводили из града и околине старије људе и жене, добављали из разних крајева Косова најбоље певаче (...) (према Манојловић 1923: 118). *Записујући мелодије углавном од певача из градова, чији је глас био сигуран а интонација стабилна, постојана*, он (С. Стојановић Мокрањац, прим. М. Д.) није наишао на тонска колебања (...)“ (Девих 1966, VIII, X; нагл. М. Д.). Ови цитати и чињенице из збирки недвосмислено говоре да је основа етномузиколошког терена на Косову и Метохији до друге половине двадесетог века била бележење градског фолклора, а упркос томе, уважени етномузиколог Драгослав Девих је као приређивач, у оба случаја касније нагласио сеоски фолклор. Важно је приметити да су и саме збирке песама бележене и издаване за грађане (љубитеље, композиторе, извођаче, педагоге, истраживаче), са имплицитним циљем да им приближе егзотику сеоске традиције.¹⁰

Генерална маргинализација градске музике у научном дискурсу, упркос бројности мелодија и виталности праксе, последица је фокусирања српске етномузикологије на оно што М. Милојевић назива „мелодијама доњег слоја“, а Д. Девих – „сеоском традицијом“: „примитивног склопа, и одишу нечим исконско нашим, расним, које у себи крију клицу наше словенске особености (...)“ (Девих 2004а: 18). У случају музике Срба на Косову и Метохији, инструментална градска музика је потпуно занемарена у истраживањима, вероватно због немогућности аутора да је прецизно забележе без звучног снимка, а може се претпоставити да је разлог томе и сличност овог музичког корпуса са инструменталном градском музиком осталих етничких заједница са тог простора, као и одсуство извођења на „необичним“ инструментима у градском контексту. Маргинализацију потврђује инсистирање на сеоском фолклору, чак и када су бележења вршена у градовима и у дијалогу са градским становништвом. Градска народна музика, иако народна по свом начину одржања, није била у центру пажње етномузикологије, јер није била раритетна и угрожена. Такође, она поседује особености које су је и тада могле одредити и као уметничку (каткад познат аутор, структура западноевропске соло песме), а свакако – као популарну музику. Заправо, она јесте део регионалне популарне музике, јер је створена у складу са различитим локалним музичким и језичким дијалекатским особеностима, а широко је прихваћена, практикована и преношена унутар ширих друштвених слојева на Балкану. Како проучавање сложенијих форми није било сврсисходно у циљу трагања за што једноставнијим музичким облицима, градска музика није задобила адекватну пажњу проучавалаца музичке културе. Њен музички садржај био је третиран у транскрипцији и анализи као и код сеоске музике, систематизација је вршена у складу са тематиком поетског текста, док контексти извођења нису дубље елаборирани.

¹⁰ Овакав тип публикација претендовао је на специјализованији круг интересената од тада актуелних и доступних популарних издања, у којима се могла наћи градска народна музика. Такве музикалије биле су мањег обима и садржавале су аранжмане народне или уметничке музике, или пак специфичне салонске композиције (видети нпр. едицију Јована Фрајта). Оне су биле намењене кућном или салонском музицирању грађана у већим градовима, повлађивале су потражњи конзументата, и сврха им је била давање инструкција извођачима. Разлика између транскрипције и нотације, односно дескриптивног и прескриптивног концепта нотног записа (више у: Ellingson 1992: 153), чини се применљивом на објашњавање дистинкције између етномузиколошких и популарних музичких издања, те ће у том светлу овима другима бити посећен посебан рад.

Као изузетно важна, истиче се улога приређивача збирки. Ауторима колекција се у овом раду сматрају етномузиколози који су мелодије записали на терену, иако се не могу назвати ауторима музичког садржаја.¹¹ Улога приређивача, етномузиколога, као креатора репрезентације репертоара и музичког дијалекта одређеног краја, изузетно је значајна у оваквим монографским издањима: осим прве селекције извођача и мелодија на терену, за потребе публикације приређивач је неколико деценија касније направио репрезентативан репертоар, уз стручни приказ материјала. Ово је посебно важно за разматрање етномузиколошког третмана градске музике, јер је управо класификација приређивача била та која је допринела њеној маргинализацији. Осим напомене да је мелодија забележена у граду, изостала су објашњења по чему су те мелодије другачије у односу на сеоске, којима је посвећена већа аналитичка пажња. Једини критеријум класификације овог великог корпуса песама био је садржај поетског текста, односно поетски мотиви, те је у разматрању народне лирике, „љубавна“, као типична градска, била скрајнута у корист „обредне“, тј. сеоске.¹² Дакле, мелодије су класификоване према приликама у којима су извођене и по имплицитним осећањима која би требало да изазову код читаоца (више о овим критеријумима категоризације у: Gelbart 2007: 20), што се није показало нити доследним нити оперативним. На тај начин су ране етномузиколошке публикације у Србији установиле етномузиколошки дискурс према којем су сеоске фолклорне песме примарно функционалне у оквиру синкретичког јединства специфичног обреда, те самим тим – интригантне, а градске су маргинализоване као афункционалне. Тиме је готово потпуно занемарена музика која је извођена свакодневно, нарочито као део прослава, као и естетски аспект фолклорне музике.

Градски центри на Косову и Метохији у којима су први српски етномузиколози бележили мелодије јесу (по азбучном реду) следећи: Вучитрн, Косовска Митровица, Пећ, Призрен, Приштина, у мањој мери средине као што су Велика Хоча, Ѓиљане, Исток, Липљан, Ораховац, а део репертоара је касније забележен и од досељеника у Београду.¹³ Осим што је у дужем временском интервалу и у различитим варијантама бележена у граду, градску музику са Косова и Метохије одређује неколико карактеристика: вероватноћа да је познат аутор музичког или поетског текста, вокално/инструментално/вокално-инструментално извођење, широк амбитус, честа реализација у оквиру лествица са прекомерном секундом, употреба турцизама у основном поетском тексту и рефрену, евидентан утицај развијених музичких пракси са Запада на мелопоетску форму, одсуство магијско-утилитарне функције. На основу извршеног детаљног увида у све објављене нотне и звучне збирке могуће је говорити и о окосници репертоара косовско-метохијских градских песама и о њиховим музичко-формалним карактеристикама у извођењу Срба до друге половине двадестог века, што може бити тема посебне студије.

¹¹ На овом месту треба поново напоменути да је збирке С. Стојановића Мокрањца и М. Милојевића приредио Д. Девић, као и да звучне колекције К. Манојловића, М. Илијин и Р. Петровић нису још увек приређене.

¹² Сеоска „љубавна“ лирика се често у овдашњој етномузикологији посматра као десакрализована „обредна“ лирика (више у: Golemović 1997).

¹³ О свим местима и генералијама информатора укљученим у истраживања могуће је обавестити се у регистрима збирки.

Градска музика у збиркама народних песама Срба са Косова и Метохије

У наставку ће бити представљени истраживачки и приређивачки модели који су званично омогућили овакву поставку, за сваку збирку понаособ. Фолклорне мелодије са Косова први је забележио С. Стојановић Мокрањац приликом теренског истраживања фебруара 1896. године. Ово је био његов једини одлазак на терен, а имао је за циљ прикупљање материјала за уметничку обраду (Коњовић 1984: 35). Боравећи код конзула Бранислава Нушића у Приштини, предано је нотирао песме према интерпретацији изабраних познатих певача, махом из града, и стабилне (темпероване) интонације. Такав одабир певача и теренски метод био је типичан за његов етномузиколошки рад, о чему сведочи попис певача песама „Из разних крајева“ (Стојановић Мокрањац 1966; Ђурић Клајн 1966: XV). Кључни казивачи од којих је забележио градске песме јесу баба Лена Приштевка и Живко. Осим што су отпевали већину од укупног броја градских песама, могу се сматрати репрезентативним градским певачима: Лена је правила разлику између сеоских и градских песама, при чему често није прецизније одређивала сеоски репертоар, док је Живко певао само градске песме. Осим њих, може се претпоставити да су градски певачи били Рифат чауш и учитељ М. Јовановић. Такође, прибележио је и неколико песама за које се претпоставља да су их изводили Роми у градским кафанама (Коњовић 1984: 38, 43). Према Девећевој класификацији Мокрањчевих записа, градске песме су издвојене у оквиру категорије „Сеоске и градске песме“, али се такође појављују и у осталима. Необухватност његових приређивачких критеријума произилази из преузимања категоризацијског модела од претходника и од истовременог увођења савремених етномузиколошких методолошких тенденција у третман фолклорне музике у Србији. Његова поставка показује да песме које нису извођене у обредима или као пратња плесу бивају третиране као вишак који није могао бити занемарен због свог квантитета (Девећ 1996: 324) и да необредне лирске песме не могу подлећи класификацији према функцији као обредне (видети нпр. Девећ 2001: 1).

В. Ђорђевић је на Косову и Метохији бележио мелодије 1925. године. Ђорђевић је био фокусиран првенствено на сеоски фолклор, будући да је већ тада његово постојање било угрожено, у чему је посебно штетну улогу имала градска народна музика: „Песме се замењују песмама из вароши, а народни инструменти уметничким. (...) Њих је заменила или хармоника или виолина или кларинет или други који инструменат. *На тим инструментима изводе се сада по селима готово искључиво варошке игре и песме.* То је био разлог што сам после рата престао бележити народне мелодије у границама предратне Србије“ (Ђорђевић 1931: XI; нагл. М. Д.). Ђорђевић је градску музику сматрао напреднијом, али страном српском наслеђу и, самим тим, неприоритетном у свом истраживању: „У крајевима који су удаљени од великих центара и јачих комуникација, те је у њих врло мало, можда и нимало, допирао туђински утицај, ми имамо чисту нашу народну музику. Ту је она мало еволуирала, а уколико је то било, ишло је само од себе. Осим ње имамо ми још једну, другојачу. То је она из крајева ближим већим центрима и јачим комуникацијама, изложена туђинским утицајима. Ту је она

напреднија и шаренија“ (Ђорђевић 1928а: XIII). У складу са својим пуританистичким ставом, Ђорђевић је забележио мало градских песама, које није посебно издвојио. У збирци постоји регистар места у којима је бележио песме, те се може направити делимична реконструкција градског репертоара.

М. Милојевић је теренски рад на Косову и Метохији извршио 1930. године, користећи као модел збирку В. Ђорђевића, а може се претпоставити да су његове резултате истраживања користили и Манојловић и Васиљевић, на основу могућности увида у његов рад и запажене сличности у забележеном репертоару. Градска музика у Милојевићевом есејистичком опусу није задобила важно место, јер је био заинтересован првенствено за сеоски фолклор – као одраз правог националног духа и, због тога, идеалну уметничку сировину: „Музичка наука, по Милојевићу, у области фолклора има крајњи циљ ‘да постави систем музичког мишљења нашег народа, да компаративном методом издвоји оно што је специфично наше и да на тај начин пружи ствараоцима уметничких дела типове који су не само нови, необични, него су и расни, да би ствараоци на томе извору нашли узор, нашли подстрека за оригинално стварање у нашем расном духу“ (Коњовић 1954: 213; према: Милојевић 1932). Како је у теренским истраживањима тежио што већој тачности, нотирао је украсе и комплексније ритмичке структуре прецизније од својих претходника и водио је детаљне пратеће белешке везане за мелодије, нарочито поредбе са Ђорђевићевом збирком (Коњовић 1954: 220). Испитујући могућности тада актуелне теорије тонпсихологије (више у: Hornbostel 1922), Милојевић је музику „нашег Југа“ описао као болну, што може бити изражено и кроз сеоску и кроз градску музику (Коњовић 1954: 224). Градску музику је сматрао напреднијом од сеоске у еволутивном следу, називајући је музиком „горњег слоја“ због њеног широког амбитуса, поступног мелодијског развоја, великог динамичког напона у интерпретацији и присуства страних утицаја – оријенталних, оличених у присуству прекомерне секунде, и западних, видљивих по структуралној симетрији и уједначеној ритмичкој пулсацији (Девећ 2004а: 18–19). Ипак, треба нагласити да је Милојевић фаворизовао музику „доњег слоја“ (Коњовић 1954: 212). Резултате свог етномузиколошког и композиторског рада Милојевић је представљао на предавањима у градовима које је обишао у данашњој Македонији, тадашњој Јужној Србији,¹⁴ а његова супруга је на пратећим концертима вокално илустровала материјал о коме је говорио (Милојевић 1928а). Може се претпоставити да је у овим приликама извођена и градска музика, као погодна за наступ уз клавирску пратњу и пријемчива градској публици.¹⁵ Милојевићеве аутографе са Косова и Метохије приредио је Д. Девећ, па се градске песме налазе у категоријама љубавних, других, породичних и осталих песама, при чему је осим недефинисаности припадности категорији дискутабилан и критеријум целокупне поделе (видети: Милојевић 2004: 390). Ипак, он је сачинио „Итинерар“ Милојевићевог теренског рада, указао на важне маргиналије из

¹⁴ Милојевић је био у градовима Македоније, но пошто је Девећ уврстио написе о музици Југа у своје разматрање музике Косова и Метохије (Девећ 2004а: 23), исти модел се и овде примењује.

¹⁵ Претпоставка је изведена на основу фотографије супружника са једног предавања у Скопљу 1928. године, на којој Иванка Милојевић пева поред клавира (Коњовић 1954: 213), али за целовитију реконструкцију би био потребан програм са неког предавања. Милојевић је навео неколико народних мелодија из данашње Македоније које су изводили, а за које су им послужиле као основа песме које су забележили Мокрањац, Ђорђевић и Манојловић (Милојевић 1928б: 33).

аутографа и понудио анализу Милојевићевих транскрипција, посебно разматрајући лествичне обрасце и форму градских и сеоских песама, али и отварајући проблем варијантности (Девих 2004б). Интересантно је да је Девих неке мелодије одредио као семиградске и аутохтоно словенске (Девих 2004б: 33). И у овом случају интервенисао је на нотним записима тако што је избацио предзнаке за тоналитет и транспоновао напев на финалис g' , са циљем да омогући њихову лакшу компарацију (Девих 2004б: 29).

К. Манојловић је нотирао неколико песама у градовима Косова и Метохије (Манојловић 1925) од казивача који ће касније изводити за М. Милојевића и, потом, сестре Јанковић. Осим тога, забележио је и певање на свадби у Пећи, са пратећим етнографским подацима (Манојловић 1933). Настављајући рад Боривоја Дробњаковића, снимао је фолклорну музику у Приштини и Призрену крајем августа и почетком септембра 1931. године, правећи тада прве звучне снимке фолклорне музике у Србији (још увек недоступне), а том приликом је већином био код истих казивача које је у међувремену снимао Милојевић (АМИСАНУ).

Љ. и Д. Јанковић су у потрази са народним играма бележиле и мелодије које их прате, а приликом теренског рада 1935. и 1939. године на Косову и Метохији, ослањале су се на збирку свог рођака В. Ђорђевића. Осим етнокоролошких образаца, Јанковићеве су оставиле и драгоцене антрополошке податке везане за музички и плесни фолклор, наглашавајући оријенталне утицаје и правећи паралеле између ношње, економске ситуације и општег утиска о појединцима и заједници, посебно истичући достојанственост као одлику призренске и гњиланске музичке и плесне културе (Јанковић 1937: 94–101; Јанковић 1951: 51–66). Оне су такође заступале еволуционистички став о музичком фолклору: „Градске мелодије су разноврсније, развијеније и лепше од сеоских које су, при свем том, интересантније и свакако чистијег народног и словенског карактера од варошких“ (Јанковић 1937: 38). Њихов рад је изузетно значајан, јер представља једини извор за изучавање игара из тог периода, а на основу којег се зна да се тада уз градске песме на Косову већином играо „тип лаког јужносрбијанског кола *лесното*“ (Јанковић 1937: 36).

М. Васиљевић је први пут био на терену на Косову и Метохији 1946. године. Његово истраживање је најобухватније на овом простору, јер је дуже и у више наврата тамо боравио, обишао више места и, последично, сакупио највише мелодија. Велику пажњу је посветио необредним лирским песмама, чак је највише у градовима бележио (336 од 400 песама). Заправо, најмање има сеоских обредних песама – једино у категорији „Остале обредне песме“, што потврђује тезу да је градска музика маргинализована у етномузикологији, али не и у пракси на терену. Музика извођена у градовима је у овој збирци издвојена не само по месту порекла казивача и извођења, већ се може препознати и у првој подели у категорији „Љубавне песме“ (недоследно подељене на печалбарске, породичне и неименовану категорију) и у оквиру обредних песама „Свадбене песме“ (подељене на песме „Од прошевине до свадбе“ и „Сутрадан после свадбе“) (Васиљевић 1950а: 421–423). Све песме су класификоване према мотивима сижера поетског текста (нпр. „Мотиви природе“), што је у складу са емским доживљајем материјала, али потврђује и непогодност примене уобичајених етномузиколошких структуралних аналитичких апарата. О Васиљевићевој жељи за прикупљањем што више материјала говори и чињеница да је за разлику од својих претходника, бележио текстуалне и мелодијске варијанте песама које је затицао код различитих

казивача, што је случај и са градским песмама. Ова збирка је анализирана из аспекта трагања за ауторима текстова и мелодија (Перић 2006: 83–85), те се може закључити да су до друге половине двадесетог века биле популарне песме романтичарских песника (нарочито Јована Јовановића Змаја). Прикупљени материјал је (и) овде био у служби експликације двеју окосница Васиљевићевог етномузиколошког опуса – српског фолклора у настави музике и доказивања постојања „античког дура“ (Марковић 2003), те отуд и предзнаци за тоналитете у његовим записима.

Изузетно важним у конструисању репрезентативног репертоара Косова и Метохије чини се одабир информатора, управо због повезаности наведених истраживања. Још је С. Стојановић Мокрањац бележио од кога је чуо песме, што најалост не стоји и код В. Ђорђевића. Тек од тридесетих година прошлог века истраживачи записују потпуније податке (пуно име и презиме, број година, занимање и сл.). Иако овакав тип издања имплицира да је записано „народно“ певање или свирање еквивалентно колективном и широко заступљено, у случају (градских) песама са овог простора главни информатори били су врсни певачи из грађанских породица, од којих су неки постали популарни међу тадашњим етномузиколозима, а поједини су певали више песама.¹⁶ С обзиром на чињеницу да је изненађујуће мали број певача, од којих су неки и родбински повезани, интерпретирао готово све публиковане градске песме на Косову и Метохији, па чак и у дужем временском распону, данас треба релативизовати генерализације попут *народна музика Косова и Метохије*, које су у духу свог времена давали аутори збирки. Будући да су неки информатори учествовали у истраживањима неколико етномузиколога у различитим случајевима, може се претпоставити да је фолклорна музика Косова и Метохије и тада била приоритет, упркос многим неистраженим подручјима, те да су научници ишли на терен по препоруци. Резултат тога јесте репертоарска сличност у збиркама.

¹⁶ Кључни певачи у Призрену били су: Нада Патрногић (рођена 1920), која је била студент музике у Београду и певала је сестрама Јанковић (које су касније посебно истицале њен традиционални стил играња, више у: Јанковић, 1962: 124), али и М. Васиљевићу, са којим је сарађивала у Радио Београду, а може се претпоставити да је из породице Лене Патрногић (рођ. 1870), која је певала М. Милојевићу; као и Наталија Николић (рођ. 1911), која је певала истим етномузиколозима. Истиче се и породица Лукић – учитељ Јован Лукић (рођ. 1896), који је сарађивао са М. Милојевићем, М. Васиљевићем и М. Илијин; његова мајка Ванка Лукић (рођ. 1870), која је певала М. Милојевићу и К. Манојловићу; као и супруга Ана Лукић, сарадник у истраживању М. Милојевића. Кључни певачи у Пећи били су: академски сликар и професор гимназије Владимир Радовић (рођ. 1898), сарадник М. Милојевића и М. Васиљевића; потом породица Баталовић (Данка /рођ. 1890/, Јевросима /рођ. 1881/, Спасоје /рођ. 1884/, Коста /рођ. 1914/) и Ана Здравковић (рођ. 1889), који су сарађивали са М. Васиљевићем. У Приштини су кључни певачи били столар Спира Илић Ђосић (рођ. 1883), сарадник М. Милојевића и М. Васиљевића; и Младен Ђорђевић (рођ. 1896), казивач М. Милојевића. У Вучитрну су сестре Јанковић, М. Милојевић и К. Манојловић сарадњу остварили са Илијаном (Илком) Јаначковић (рођ. 1865) и њеним супругом, трговцем Аксентијем (Коцом) Ђамлиловићем (рођ. 1869), као и са Ђорђем (Ђоком) Јанковићем. Такође, треба поменути и контакте М. Милојевића и Боривоја (Борчета) Божића (рођ. 1906), сајције из Урошевца и сина познатог мераклије из Приштине; као и М. Васиљевића и Благоја Јеротића из Косовске Митровице (рођ. 1894). Са богословом Анђелком Кујунџићем (рођ. 1895) из Ораховца сарађивали су К. Манојловић и касније М. Милојевић, а у Косовској Митровици је са обућаром Љубомиром Протићем најпре сарађивао К. Манојловић, а потом и сестре Јанковић. М. Милојевић и М. Васиљевић оставили су и неколико фотографија својих казивача, које су објављене у касније приређеним издањима.

Утицај етномузиколошких збирки на популаризацију градске музике Срба са Косова и Метохије

Посебно је занимљив даљи развој фолклорне музике, који је свакако био условљен наведеним резултатима етномузиколога. Осим Мокрањчевих *Руковети* (Стојановић Мокрањац 1992; из етномузиколошког аспекта о песмама више у: Девих 1971), које су биле популарне као део репертоара певачких друштава, етномузиколошка сакупљачка активност допринела је развоју културно-уметничког аматеризма и тиме упризорења фолклорне баштине након Другог светског рата, па су се у униформним извођењима бројних српских културно-уметничких друштава појавили и сплетови градских игара и песама са Косова и Метохије (најчешће из Призрена).

Градску народну музику са Косова и Метохије посебно је популарисало емитовање програма Радио Београда,¹⁷ несумњиво под утицајем М. Васиљевића, што је било омогућено његовим намештењем као музичког уредника после Другог светског рата. Васиљевић је основао одељење за народну музику, при којем је окупљао певаче из различитих крајева Југославије и бележио од њих песме датог краја, а такође је руководио и радом народних ансамбала (Васиљевић 1973: 13–14). Ово је изузетно значајно и за сагледавање Васиљевићевог теренског рада, јер су, на пример, из сарадње са певачицом партизанских песама и студентом музике Надом Патрновић настали записи песама из Призрена.¹⁸ Услед промене политике Радија у корист све компликованијих аранжмана за народни оркестар, након кратке службе 1947. године, Васиљевић је напустио то место и посветио се професији (Радујевић Суса 2003: 122). Ипак, његов сакупљени материјал био је основа за каснију музичку продукцију Радио Београда, јер су његове транскрипције, између осталог, биле основа певања радијских певача.¹⁹

¹⁷ У популаризацији музике са Косова и Метохије, или у креирању фолклорне музике на Косову и Метохији, значајну улогу су имали и Радио Приштина и Радио Скопље, али су, нажалост, и њихови фондови недоступни за истраживање.

¹⁸ Васиљевић је као уредник тежио звуку што вернијем фолклорном узорку, али истовремено на Косову и Метохији није са њиме имао снажан теренски контакт – наиме, тек деценију касније боравио је на југу Косова, где је бележио сеоску музику.

¹⁹ Делатност под окриљем Радио Београда разгранала је могућности популаризације градске музике са Косова и Метохије. Радијски уредници и музичари су издавали инструктиван (чак са уписаним хармонијама) и репрезентативан материјал за извођаче, при чему треба имати у виду да је извор за њихове стандардизоване примере било идеално извођење радијског оркестра. Они су приређивали популарна нотна издања са музиком Косова и Метохије (Karaklajić 1991; Павковић 2008; Senegić 1996), и може се рећи да та издања чине спону између етномузиколошких збирки песама и радијске звучне продукције, бивајући у суштини наслеђе некадашњих популарних музикалија. Поред тога, издања Звучног архива Радио Београда потврђују постојање стандардног репертоара песама са овог подручја, као што репрезентују и његов фолклорни звучни идеал (нпр. Ђорђевић 2000; Николић 2007). Градска музика са Косова и Метохије је реактуелизована и у аранжманима различитих „world music“/„етно“ ансамбала у Србији (илустративан пример популарне музике са овог простора је: *Најлепше косовске песме* 2007), бивајући на тај начин симбол вишевековног културног присуства Срба на овом угроженом простору.

Закључна разматрања

У овом тексту се настојао расветлити не само начин на који је градска музика била проучавана на почетку етномузикологије у Србији, већ и њена неоправдана маргинализација у научном дискурсу. Упркос томе што је истраживачима на терену била доступна првенствено градска музика, у периоду националног препорода Србије је конструисан појам српског фолклора, који је подразумевао искључиву аутентичност сеоског фолклора. Тај дискурс је одржаван у различитим друштвеним контекстима и допринео је готово потпуном занемаривању градског фолклора у савременој етномузикологији у Србији. Конструисање појма *српске народне музике* проузроковало је то да се сеоска музика изједначи са националном и прогласи аутентичном, чиме је практично покренут процес измишљања традиције српске народне музике. Другим речима, креиран је скуп песама који тежи да успостави континуитет са историјском прошлoшћу, са имплицитним циљем стварања друштвене кохезије (Hobsbom 2002: 7, 17). Такође, установљење етномузиколошке анализе прилагођене сеоском музичком фолклору допринело је неуспешним покушајима примене базичне класификације на веома комплексан материјал какав су градске песме. У овом раду се подразумева да постоји више музичких традиција Срба на Косову и Метохији, а на основу анализе веродостојних података може се рећи да сеоска фолклорна музика не треба да буде издвојена као старија, јер о градској музици постоје једнако стари подаци. Анализом ранијег етномузиколошког одабира казивача и репертоара дошло се до закључка да је градски фолклор на почецима етномузикологије у Србији био интересантан истраживачима, али да је овај изузетно обиман корпус сакупљеног материјала занемарен зато што није био погодан за репрезентовање националног идентитета. Управо због тога у овом тексту пажња није била посвећена самом репертоару, већ заговарању неопходности разумевања целокупног процеса извођења теренског рада и посебном наглашавању индивидуалних приступа и односа са информаторима (више у: Barz & Cooley 2008). Освртом на објављене колекције и податке о њима заправо се истиче питање улоге етномузиколога у креирању репертоара народних песама.

Литература:

- Barz, Gregory и Timothy Cooley, прир. 2008. *Shadows in the Field: New Perspectives for Fieldwork in Ethnomusicology*. Друго издање. Oxford University Press.
- Bohman, Philip. 2004. *The Music of European Nationalism: Cultural Identity and Modern History*. ABC Clio.
- Васиљевић, Зорислава. 1973. „Живот и рад Миодрага А. Васиљевића“. *Народно стваралаштво* 12 (47–48): 1–19.
- Васиљевић, Миодраг. 1950а. *Југословенски музички фолклор I: Народне мелодије које се певају на Космету*. Београд: Просвета [реиздање: Васиљевић, Миодраг. 2003. *Народне мелодије с Косова и Метохије* (прир. Зорислава Васиљевић), Београд – Књажевац. Београдска књига – Нота].

- . 1950б. Предговор у *Југословенски музички фолклор I: Народне мелодије које се певају на Космету*, Миодраг Васиљевић, 7–9. Београд: Просвета.
- . 1950в. „Тоналне основе нашег музичког фолклора“. У *Југословенски музички фолклор I: Народне мелодије које се певају на Космету*, Миодраг Васиљевић, 339–394. Београд: Просвета.
- Gelbart, Matthew. 2007. *The Invention of “Folk Music” and “Art Music”: Emerging Categories from Ossian to Wagner*. Cambridge University Press.
- Golemović, Dimitrije. 1997. „Srpsko narodno pevanje u razvojnem procesu – od obredne do ljubavne lirike“. У *Etnomuzikološki ogledi*, прир. Dimitrije Golemović, 23–55. Београд: Библиотека XX век.
- Девећ, Драгослав. 1960. „Сакупљачи народних мелодија у Србији и њихове збирке“. *Гласник Етнографског музеја у Београду* 22–23: 99–122.
- . 1966. Предговор у *Записи народних мелодија*, прир. Драгослав Девећ, VII–XII. Београд: Музиколошки институт.
- . 1971. „Неке народне мелодије у *Руковетима* Стевана Мокрањца“. У *Зборник радова о Стевану Мокрањцу*, прир. Михаило Вукдраговић, 39–67. Београд: Српска академија наука и уметности.
- . 1986. „Записи народних мелодија са Косова Милоја Милојевића“. У *Miloje Milojević: Kompozitor i muzikolog (Zbornik radova)*, прир. Nadežda Mosusova, Roksanda Pejović, Radmila Petrović и Vlastimir Peričić, 307–323. Београд: Удружење композитора Србије.
- , прир. 2001. *Антологија српских и црногорских народних песама*. Београд: Карић фондација.
- . 2004а. „Милоје Милојевић: Мелограф и етномузиколог“. У Милоје Милојевић, *Народне песме и игре Косова и Метохије* (прир. Драгослав Девећ), 9–24. Београд: Завод за уџбенике и наставна средства – Карић фондација.
- . 2004б. „Народне песме и игре Косова и Метохије“. У Милоје Милојевић, *Народне песме и игре Косова и Метохије* (прир. Драгослав Девећ), 25–43. Београд: Завод за уџбенике и наставна средства – Карић фондација.
- Ђорђевић, Владимир. 1928а. *Српске народне мелодије: Јужна Србија*. Скопље: Скопско научно друштво.
- . 1928б. Предговор у: *Српске народне мелодије: Јужна Србија*, Владимир Ђорђевић, XIII–XVIII. Скопље: Скопско научно друштво.
- . 1931. *Српске народне мелодије: Предратна Србија*. Београд: Српска краљевска академија.
- Ђурић Клајн, Стана. 1966. „Коментари и маргиналије Стевана Мокрањца“. *Записи народних мелодија*, прир. Драгослав Девећ, XIII–XV. Београд: Музиколошки институт.
- Eamis, Edwin и Judith Granich Goode. 1977. *The Anthropology of the City*. New Jersey: Prentice-Hall.
- Ellingson, Ter. 1992. “Notation”. У *Ethnomusicology: An Introduction*, прир. Helen Myers, 153–164. New York – London: W. W. Norton & Co.
- Јанковић, Љубица и Даница Јанковић. 1937. *Народне игре II*. Београд: Просвета.
- . 1951. *Народне игре VI*. Београд: Просвета.
- . 1952. *Народне игре VII*. Београд: Просвета.
- . 1962. “Serbian Folk Dance Tradition in Prizren”. *Ethnomusicology* 6 (2): 115–125.

- Karaklajić, Đorđe. 1991. *Razgranala grana jorgovana: Zapisi i aranžmani narodnih pesama za solo i horsko pevanje*. Кпјажевац: Nota.
- Коњовић, Петар. 1954. „Фолклориста“. У *Милоје Милојевић: Композитор и музички писац*, прир. Петар Коњовић, 208–226. Београд: Српска академија наука.
- . 1984. „Мокрањац и фолклор“. У *Стеван Ст. Мокрањац*, прир. Петар Коњовић, 33–47. Нови Сад: Матица српска.
- Krader, Barbara. 1993. “South Slavs”. У *Ethnomusicology: Historical and Regional Studies*, прир. Helen Myers, 163–171. The Macmillan Press.
- Манојловић, Коста. 1923. *Споменица Стевану Ст. Мокрањацу*. Београд: Државна штампарија Краљевине Срба, Хрвата и Словенаца.
- . 1925. *Музичке карактеристике нашега југа*. Загреб: Nadbiskupska tiskara.
- . 1933. „Свадебни обичаји у Пећи“. *Гласник Етнографског музеја* 8, 39–51.
- Марковић, Младен. 2003. „Миодраг А. Васиљевић: Првих сто година“. *Нови звук* 22: 21–26.
- Marković, Tatjana. 2005. *Transfiguracije srpskog romanizma: Muzika u kontekstu studija kulture*. Београд: Univerzitet umetnosti.
- Матовић, Ана. 1973. „Рукописне збирке народних мелодија у Музиколошком институту“. У *Српска музика кроз векове*, прир. Стана Ђурић Клајн, 293–313. Београд: Галерија САНУ.
- . 1986. „Odras etnopsihologije u delima Miloja Milojevića“. У *Miloje Milojević: Kompozitor i muzikolog (Zbornik radova)*, прир. Nadežda Mosusova, Roksanda Rejović, Radmila Petrović и Vlastimir Peričić, 289–306. Београд: Udruženje kompozitora Srbije.
- Milojević, Miloje. 1928a. „Iz Južne Srbije: Muzičke večeri Narodnog univerziteta Пиле М. Kolarca (Izveštaj sa puta)“. *Muzika* 1 (3): 76–78.
- . 1928b. „Народна музика Јужне Србије“. У *Јужна Србија у нашој култури*, прир. Владимир Ћоровић, 21–39. Београд: Библиотека Народног универзитета.
- . 1932. „Некоје одлике музичког фолклора Јужне Србије“. У *III Конгрес славенских географа и етнолога у Југославији 1930. (зборник радова)*, Београд.
- . 2004. *Народне песме и игре Косова и Метохије* (прир. Драгослав Девић). Београд: Завод за уџбенике и наставна средства – Карић фондација.
- Myers, Helen. 1993. “Introduction”, У *Ethnomusicology: Historical and Regional Studies*, прир. Helen Myers, 3–15. The Macmillan Press.
- Павковић, Љубиша. 2008. *Антологија српске народне музике: Песме са Косова и Метохије*. Књажевац: Нота.
- Перић, Ђорђе. 2006. „Песме српских песника у мелографским записима Миодрага Васиљевића“. У *Миодраг Васиљевић: Живот и дело (Зборник радова са округлог стола одржаног октобра 2003. године)*, прир. Ненад Љубинковић и Зорислава Васиљевић, 79–104. Београд: Институт за књижевност и уметност – Удружење грађана „Миодраг А. Васиљевић“.
- Петровић, Радмила. 1973. „Етномузиколошка проучавања“. У *Српска музика кроз векове*, прир. Стана Ђурић Клајн, 221–239. Београд: Галерија САНУ.
- Радужевић Суса, Татјана. 2006. „Миодраг А. Васиљевић у Радио Београду у првој половини XX века“. У *Миодраг Васиљевић: Живот и дело (Зборник радова са округлог стола одржаног октобра 2003. године)*, прир. Ненад

- Љубинковић и Зорислава Васиљевић, 105–132. Београд: Институт за књижевност и уметност – Удружење грађана „Миодраг А. Васиљевић“ Стојановић Мокрањац, Стеван. 1966. *Записи народних мелодија* (прир. Драгослав Девих). Београд: Музиколошки институт САНУ.
- . 1992. *Световна музика I: Руковети* (прир. Војсилав Илић). Књажевац – Београд: Нота – Завод за уџбенике и наставна средства.
- . 1996. *Етномузиколошки записи* (прир. Драгослав Девих). Књажевац – Београд: Нота – Завод за уџбенике и наставна средства.
- Stokes, Martin. 1994. “Introduction: Ethnicity, Identity and Music”. У *Ethnicity, Identity and Music: The Musical Construction of Place*, прир. Martin Stokes, 1–27. Berg.
- Hobsbom, Erik. 2002. „Uvod: Kako se tradicije izmišljaju“. У *Izmišljanje tradicije*, прир. Erik Hobsbom и Terens Rejndžer, 5–25. Београд: Библиотека XX век.
- von Hornbostel, Erich Moritz. 1922. „Grundfrage der Akustik und Tonpsychologie“, *Psychologische Forschungen* 2: 141–143.
- Cenerić, Ivo. 1996. *Narodne pesme iz južne i istočne Srbije*, Књажевац: Нота.
- Closson, Ernest. 1928. Introduction у *Српске народне мелодије: Јужна Србија*, Владимир Ђорђевић, XIX–XXXI. Скопље: Скопско научно друштво.

Архивска грађа:

- Илијин, Милица. 1954. *Призрен 1954*. (магнетофонска трака 37), Београд: Фоноархив Музиколошког института САНУ.
- Манојловић, Коста. 1931. *Подаци уз воштане плоче*. Београд: Архив Музиколошког института САНУ.

Звучни извори:

- Девих, Драгослав, прир. s.a. *Музичка традиција: Песме и игре Косова са смотре народног стваралаштва у Глоговицу – Tradita muzikore: Këngë dhe valle popullore Kosovare nga rivista e folklorit burimor e Glogovcit – Traditional Folk Music: Songs and dances from Kosovo performed at the Glogovac festival of folklore*. Београд: ПГП РТБ.
- Доганџић, Ацо, прир. 2000. *Записано у времену: Мара Ђорђевић – Песме са Косова и Метохије*. Београд: ПГП РТС.
- Мијатовић, Миша, прир. 2007. *Најлепше косовске песме*. Београд: ПГП РТС.
2007. *Записано у времену: Јордан Николић 1–3*. Београд: ПГП РТС.

Marija Dumnić

Urban Music from Kosovo and Metohija in the Researches of Serbian Ethnomusicologists up to the Second Half of the Twentieth Century

Folk music of Serbs from Kosovo and Metohija is considered to be archaic in popular discourse. From the scientific side, that is supported by the ethnomusicological printed and sound recordings, which are one of the first sources about Serbian music folklore. Ethnomusicology in Serbia is based on the results of music ethnography of the nineteenth and the twentieth century, and because of that, it is primary focused on rural tradition. Also in the last years', popular music arrangements of some of these songs are often, whereby music from Kosovo and Metohija is usually perceived as the rural heritage. Nevertheless, music recorded during pioneer ethnomusicological fieldworks in Kosovo and Metohija is mostly noted in the cities, in organized "unauthentic" situations, and the performers were craftsmen, traders and teachers. Although in the latter ethnomusological literature music classification according to the ritual background was common, the most of the songs recorded on Kosovo and Metohija have not (strict) ritual function and subject matter. The analysis of the Kosovo and Metohija songbooks of the eminent ethnomusicologists from Serbia proved that urban folk music was very present in the field, but troublesome for regular ethnomusicological classification and interpretation, and also that there were several informants with urban settlement who performed for these ethnomusicologists plenty of folk songs. Since the first half of the twentieth century, these ethnomusicological results have had great result on the popularization of Kosovo and Metohija music heritage. The main goal of this paper is to point on unjustified marginalization of the urban folklore at the ethnomusicological discourse, to illuminate the approaches of the pioneers in ethnomusicology in Serbia to the music heritage which has special significance not only in expert framework and to discuss the role of ethnomusicologist in the creation of the notion of "folk song".

Key words: Kosovo and Metohija, urban folk music, ethnomusicology in Serbia

Ивица Тодоровић

Етнографски институт САНУ
ivica.todorovic@ei.sanu.ac.rs

Мултидисциплинарна истраживања порекла становништва Србије – прелиминарни оквир

У тексту се – на конкретним примерима – представљају основни концепт и смернице комплексног проучавања (пра) порекла становништва Србије. Истраживања су осмишљена мултидисциплинарно, са нагласком на новим, генетским проучавањима и издвајању Y хаплогрпова и хаплогрпа становништва Србије, преваходно српског етноса. Паралелно с тим, спроведено је детаљно етнолошко прикупљање представа о пореклу испитаника / тестираних, што би – заједно са добијањем генетских показатеља – требало да доведе до дубљих увида и померања досадашњих граница научних сазнања када је реч о етногенези становништва Србије. Током прелиминарних истраживања преваходно је обухваћено становништво источних, средишњих и западних делова централне Србије. Непосредни резултати и конкретнији закључци (заједно са проширивањем истраживачког узорка) очекују се у наредном периоду.

А Њ

основни концепт и смернице, генетска истраживања, хаплотипови и хаплогрпе, порекло и етногенеза становништва Србије, српски етнос, представе о пореклу, прелиминарна истраживања, померање сазнајних граница.

Нова истраживања – основне смернице.¹ Саобразно са одговарајућим, претходно изнесеним истраживачким приоритетима и базичним претпоставкама,² отпочели смо са планским спровођењем непосредних, мултидисциплинарно осмишљених истраживања становништва Србије, са нагласком на српском етносу. Наиме, након уводних теренских истраживања спроведених у источној Србији уследила су и истраживања у централној и јужној Србији (општине Књажевац – Сврљиг – Зајечар; Александровац; Пријепоље; Београд и Уб), која су се одвијала у

¹ Текст је резултат рада на пројекту бр. 47016: *Интердисциплинарно истраживање културног и језичког наслеђа Србије. Израда мултимедијалног интернет-портала „Појмовник српске културе“*, који финансира Министарство просвете, науке и технолошког развоја Републике Србије.

² Овај текст представља наставак ауторовог рада *Нове могућности етногенетских проучавања становништва Србије* објављеног у Гласнику Етнографског института САНУ LXI (1) (Београд, 2013, 149-159).

периоду август–децембар 2012. године, при чему је прикупљено $97+99+81+18=295$ букалних брисева људи различитог узраста и из различитих лингво-културних зона, од чега су 258 били мушкарци, а 37 жене.³

Циљ ових истраживања, која представљају резултат сарадње Етнографског института САНУ и ДНК-лабораторије Националног криминалистичко-техничког центра МУП-а Републике Србије,⁴ јесте управо повезивање етнолошких истраживања представа о пореклу становништва и генетских података који указују на (пра)порекло проучаваног становништва. У наведеном контексту, етнолозима су (као и лингвистима, историчарима, антрополозима, археолозима и другима) веома корисни и потребни подаци о генетским показатељима (уп. Cavalli-Sforza 2008, в. рецимо стр. 139–176, 101–138, 34–36 итд.), примарно о хаплогруппама и хаплогруппама, карактеристичним пре свега за мушкарце (258), од којих су узети букални брисеви.⁵ Сви додатни подаци које може да пружи генетска (ДНК) анализа – осим претходно поменутих, заснованих на утврђивању Y-хаплогруппа и Y-хаплогруппа – почев од разматрања различитих локуса ДНК профила, такође су етнолозима итекако добродошли у контексту нових могућности разматрања етногенетских процеса и порекла становништва Србије. За нас је, такође, од велике важности упоређивање са доступним базама података (за Y-хаплогруппе у оквиру одговарајућих хаплогруппа). По досадашњим информацијама, које, с обзиром на недовољан број узорака и друга ограничења, и не морају бити довољно прецизне и релевантне, најчешће хаплогруппе на овим просторима требало би да буду I2a, R1a, E1b1b, са одговарајућим доминатним варијантним подгрупама, уз R1b, I1, J2 (в. рецимо Regueiro et al. 2012, 61; Mirabal et al. 2010, 386; Peričić et al. 2005, 1966–1967; Veselinović et al. 2008, 24–28; Јерковић 2012a; <http://poreklo.rs/srpski-dnk-projekat/>; Бачко и Максимовић 2010, 19–26) и евентуално присуство у траговима хаплогруппа N, G, T, J1, Q итд., односно – њихових варијанти (в. рецимо Mirabal 2010, 387; Бачко и Максимовић 2010, 24–26; када је реч о варијантама уп. <http://www.isogg.org/tree/>). Наведене базе података доступне су и на интернету,⁶ а одговарајуће упоређивање хаплогруппа тестираних испитаника са овим базама могло би да укаже на географско и етногенетско прапорекло конкретних хаплогруппа (у оквиру хаплогруппа), тј. проучаваног становништва.⁷ Дакле, након што се утврди конкретни Y-хаплогруппа појединца (у оквиру одговарајуће хаплогруппе), потребно је дотични Y-хаплогруппа упоредити са

³ Након прве фазе истраживања – спроведене у источној Србији, где су брисеви узимани и женама, донесена је одлука да се убудуће букални брисеви узимају само од мушкараца (због тога што се Y хромозом преноси само са оца на сина, а и услед сложености истраживања заснованих на митохондријалној ДНК). Подразумева се, због целовитости сагледавања истраживане популације, да је у будућности неопходно да се почне и са истраживањем овог типа (уп. малобројне, тренутно доступне податке у: http://www.eupedia.com/eurore/eurorean_mtdna_haplogroups_frequency.html; Маринковић 2012).

⁴ Посебну захвалност за реализацију ове сарадње дугујемо мр Анђелку Марићу из Националног криминалистичко-техничког центра МУП-а Републике Србије.

⁵ Исто се односи и на утврђивање хаплогруппа и хаплогруппа митохондријалне ДНК тестираних мушкараца, с обзиром на то да се митохондријална ДНК преноси са мајке на децу како женског тако и мушког пола.

⁶ В. рецимо YHRD базу на: <http://www.yhrd.org>.

⁷ Уп. <http://www.poreklo.rs/2012/07/16/kratak-uvod-u-geneticku-genealogiju-osnovi-genetike/>; Јерковић 2012д; <http://www.hprg.com/hapest5/hapest5a/hapest5.htm>.

постојећом базом Y-хаплотипова у свету, односно – са постојећом базом хаплотипова у ближем и даљем окружењу.⁸

Пожељно је да што већи број хаплотипова буде утврђен са што већим бројем DYS-маркера (в. Кљосов 2010, 67). Наравно, уколико не може бити урађена анализа са великим бројем маркера,⁹ у овом тренутку је нужно задовољити се тренутним могућностима ДНК-лабораторија са којима се сарађује, у складу са доступним финансијским и аналитичким средствима.¹⁰

С обзиром на то да су узорци узети на подручјима источне, централне и западне Србије (уз допунске узорке узете у Београду и Убу), наведени резултати ће представљати итекако значајан и релевантан увод у планирана, сложенија истраживања, која би требало да обухвате све лингво-културне зоне српског језика у Србији (источно-херцеговачка/херцеговачко-крајишка, зетска/зетско-сјеничка, косовско-ресавска са смедеревско-вршачком, шумадијско-војвођанска, призренско-јужноморавска, тимочко-лужничка са сврљишко-заплањском, уз неколико мањих микрозона и уз припаднике националних мањина; уп. Ивић 1986, 331, в. приложену дијалектолошку карту).

Исцрпни подаци који су прикупљени током спроведених истраживања (прецизније, током првог дела истраживања), односно – подаци које су испитаници изнели о сопственом пореклу, омогућавају даља мултидисциплинарна, квалитативна проучавања, заснована на подробним појединачним информацијама о сваком испитанику (представе о пореклу по очевој линији; представе о пореклу по мајчиној линији; представе о славама и одговарајућим променама слава; представе о презименима и променама презимена; представе о кретању, тј. промени места становања предака; представе о родовским надимцима и одговарајућим породичним историјама; представе о сопственим физичким и карактеролошким особинама, крвним групама итд.). Испитаници су различитих годишта и одабирани су на препоруку водича из локалних области, тј. у договору са њима,¹¹ а у складу са претходно планираном структуром основног истраживачког узорка (тј. на основу културно-географске припадности одговарајућим микрорегијама Србије, са намером да се прелиминарно обухвати становништво источне, централне и западне Србије, уз нагласак на јужнијим деловима централне Србије). Забележене представе о пореклу пружају и обиман материјал за сагледавање континуитета и стратегија генеалогског и културног

⁸ В. Кљосов 2010, 67 и даље; <http://www.ysearch.org>; <http://www.yhrd.org>; уп. http://www.mymcgee.com/tools/yutility.html?mode=ftdna_mode; <http://www.hprg.com/hapest5/hapest5a/hapest5.htm>.

⁹ В. 67 најчешће коришћених маркера, са конкретним примерима, рецимо у: <http://poreklo.rs/srpski-dnk-projekat/>; уп. <http://www.hprg.com/hapest5/hapest5a/hapest5.htm>; http://www.mymcgee.com/tools/yutility.html?mode=ftdna_mode.

¹⁰ В. рецимо пример истраживања базираном на 17 маркера у: Veselinovic et all. 2008, 24-27. Такође, в. различитим истраживачке приступе, са различитим бројем маркера, у: Кљосов 2010, 67 и даље; Бачко и Максимовић 2010, 34, 47, 59, 64-66, 75, 77-78, 86, 89, 91, 104, 109, 138, 153, 156.

¹¹ Водичи за насеља у књажевачкој општини били су Снежана Дојчиновић (1973) и Здравко Митић (1955). У општини Сврљиг водич је био Радмило Илић (1953), у општини Зајечар Дејан Крстић (1971) и Славољуб Гацковић (1956), док су у општини Александровац водичи били Иван Брборић (1976) и Илија Јокановић (1958), а у Пријеполу – Милан Цмиљановић (1957) и Славољуб Пушица (1951). У општини Уб водич је био Богољуб Павловић (1961), док је на подручју Београда аутор узео узорке и податке од њему познатих људи, за које је знао да су заинтересовани за истраживање порекла.

памћења на истраживаном подручју (од новијих радова уп. рецимо Терзић 2009; Макуљевић 2009).¹²

Етнолошке информације (детаљне представе о сопственом пореклу наведених испитаника), заједно са доступним историјским и архивским подацима, требало би да буду упоређене са резултатима одговарајућих генетских истраживања, односно – са установљеним генетским маркерима (пре свега Y хаплотипова и хаплогрупа, док се не стекну услови за истраживање порекла по женској линији, на основу митохондријалне ДНК), како би се добила јасна слика о популацији Србије. У дотичном смислу биће успостављене паралеле између источне, централне и западне Србије, али и других делова Србије. С тим у вези, у наредном периоду потребно је спровести још неколико истраживања, са приоритетним нагласком на проучавању становништва северне Србије (Срем, Бачка, Банат, северни делови централне Србије), али и крајњег југа Србије (југоисточни део централне Србије, Косово и Метохија), дакле – овога пута са нагласком на оси север–југ. И ово истраживање би требало да обухвати такође око 300 испитаника, како би био комплетан релевантан истраживачки узорак (уз подразумевајуће тенденције да се трагање даље прошири у правцу детаљног испитивања свих лингво-културних зона у Србији, али и на целокупан српски етнички простор).

Истраживања источне Србије – детаљни илустративни пример. Када је реч о становништву Србије, услед специфичне културе памћења која не ставља нагласак на генеалогско сећање, најмање се – у етногенетско-генеалогском контексту – зна управо о популацији српског истока (уп. Костић 1973, 49), тако да је веома важно да се што пре добију релевантни подаци. У складу с претходним, започета истраживања могли бисмо конкретније и детаљније илустровати управо на примеру источне Србије. Наиме, прелиминарна теренска истраживања источне Србије спроведена су крајем августа 2012. године и обављана су на више различитих, изабраних пунктова (Балта Бериловац / општина Књажевац: 19 испитаника је интервјуисано у овом месту, уз узимање букалних брисева; Кална / Књажевац: 11 испитаника; Горња Каменица / Књажевац: 3 испитаника; Ћуштица / Књажевац: 13 испитаника; Гулијан / Сврљиг: 10 испитаника; Зајечар: 33 испитаника; Велики Извор / Зајечар: 8 испитаника), у три различите општине (Књажевац, Зајечар, Сврљиг).

Истраживачки је посебно апострофирана област Буцака у источној Србији (Кална са околним селима; в. карту у: Књажевац и околина 1999, између страна 6 и 7), у смислу подручја које карактерише присуство стариначког српског становништва и подручја где није било значајнијих миграција из других области (Пантелић 1974, 180; уп. карту у: Цвијић 1966, 177; Милосављевић 1999, 44). Ово се, у ширем смислу, може уопштено констатовати и за цео књажевачки крај (Влаховић 1999, 14), као и за целокупну тимочко-лужничку лингво-културну зону (заједно са сродним целинама: в. Белић 1913, 61-62 и даље; уп. Цвијић 1966, 136-137), која је посебно интересантна са становишта проучавања порекла и представа о пореклу Срба и становништва источне Србије (уп. на пример: Станојевић 1940, 425-426 и даље; Станојевић 1913, 72 и даље; Тодоровић 2011, 28-30). Из тог

¹² О овоме ће се конкретније говорити у засебним радовима, уз изношење одговарајућих, непосредних информација.

разлога, у истраживању су узети у обзир и испитаници из других тимочко-лужничких области, почев од источне сврљишке културне зоне (Петровић 2000, 421-422; уп. Голубовић 1992, 173) и подручја Тимока (уп. Милосављевић 1999, 41-45).

Укупно, дакле, непосредно порекло из Буцака – по очевој линији – води 21 мушкарац / 21м и 15 жена / 15ж; 8 мушкараца / 8м и 5 жена / 5ж – по очевој линији – води порекло из источне сврљишке културне зоне; 12 мушкараца / 12м и 7 жена / 7ж води порекло из других тимочко-лужничких области: Заглавак и Тимок – 11, општина Пирот – 5, општина Бабушница – 2, општина Бела Паланка – 1. Према томе, узето је у обзир укупно 68 испитаника из тимочко-лужничке лингво-културне зоне, од чега 41 мушкарац и 27 жена. Сви испитаници са овог подручја су се етнички изјаснили као Срби.

Такође су обухваћени и припадници србо-влашких лингво-културних зона¹³ (8 мушкараца / 8м + 6 жена / 6ж), као и двоје испитаника са родитељима из различитих области (1м бр. 92 / м; отац из Прлите / Зајечар, мајка из Великог Извора / Зајечар + 1ж бр. 75 / ж; отац из Николичева / Зајечар, мајка из Јаловик Извора / Књажевац), уз одређени број испитаника из других лингво-културних зона источне Србије (великоизворска 6м; косовско-ресавска 1м и 1ж; сврљишко-заплањска 1м), као и неколико (4) испитаника пореклом – по очевој линији наслеђивања – из других, удаљенијих зона (призренско-јужноморавска 1м; источнохерцеговачка 1ж; шумадијско-војвођанска 1м; штокавско-икавска 1ж).

Укупно је, према томе, испитано 97 људи, од тога 60 мушкараца / 60м и 37 жена / 37ж, и то 68 особа из тимочко-лужничке лингво-културне зоне (41м и 27ж), 14 особа пореклом из србо-влашке зоне (8м и 6ж), 9 особа из других лингво-културних зона источне Србије (8м и 1ж), 4 особе из удаљенијих лингво-културних зона (2м и 2ж), као и 2 особе мешовитог порекла (1м и 1ж). Од тога се, на основу представа о сопственом пореклу, условно аутохтоним становништвом источне Србије могу сматрати 93 особе (само 49 / м по мајчиној линији води порекло из западне Србије / општина Лозница, док осталих 92 испитаника и по очевој и по мајчиној линији, када је реч о познатим прецима, воде порекло из источне Србије), уз 4 особе чије је непосредно порекло из других области (поменуте, „удаљеније лингво-културне зоне“).

Остала подручја – општи илустративни оквир. Истраживања централне Србије спроведена су у средишњем подручју косовско-ресавске лингво-културне зоне, у општини Александровац. Овде је узето 99 узорака, искључиво од мушког становништва, како у Александровцу тако и у селима која припадају овој општини, приликом чега је истраживачки обухваћено становништво које води порекло из већег дела насеља општине Александровац (али и других, најчешће околних области). Ово подручје је веома занимљиво и услед миграционих струја које су ишле како из западних српских области (лингвокултурне зоне источно-херцеговачких и зетских говора) тако и са подручја српског југа (в. Лутовац 1980, 20).

¹³ На овом месту користимо одредницу *србо-влашке лингвокултурне зоне* због чињенице да се највећи број становника пореклом из наведених лингво-културних зона углавном изјашњавао као Срби или Власи; в. Лутовац 1960, 15-16; Vlahović 1984, 267; уп. Недељковић 2001, 44.

У областима западне Србије, прецизније – на југозападу централне Србије, истраживања су спроведена у Пријепољу, где је узето 81 букалних брисева, такође од мушкараца (подразумева се, као и у претходним случајевима, уз прикупљање одговарајућих, других података о испитаницима и њиховом пореклу). Овим истраживањима је обухваћено становништво српског, али и муслиманско-бошњачког идентитета.

Ова фаза истраживања допуњена је и са 18 узорак (заједно са одговарајућим представама о пореклу и другим подацима) који су узети у Београду и Убу, односно – у северним деловима централне Србије, како би се прелиминарно надоместиле извесне празнине у структури укупног истраживачког узорка (када је реч о узорцима узетим током 2012. године).¹⁴

Међу испитаницима су била заступљена различита презимена, како она општепозната и врло распрострањена (нпр. Јовановић, Ђорђевић, Николић, Петровић, Стојковић, Илић, Тодоровић итд.), тако и она која су специфична (нпр. Шалипуровић, Сеочанац, Брборић, Бонцић, Јасика, Шпица, Чаравеса итд.) и врло индикативна (Бурмазовић, Милорадовић, Шекуларац, Дробњак, Рашковић итд.) када је реч о проучавању порекла; нека од ових презимена се – у истом или сличном облику – помињу још у давној прошлости.¹⁵ У појединим случајевима тестирани су и људи са истим, особеним презименима (нпр. Џамићи, Пушице, Пузовићи), који нису имали (јасну) представу о међусобном сродству, како би се додатно илустровала и проверила предочена методологија генетског испитивања порекла и како би се, с друге стране, показало да ли се на овај начин дефинитивно могу разрешити одређене недоумице, тј. питање (не)постојања сродства код људи који носе исто презиме, али немају јасну свест о међусобном сродству (уп. Бачко и Максимовић 2010, 28). Другим речима, на овај начин се – на конкретним примерима – указује на могућности и домете наведене методологије у непосредном решавању конкретних генеалогских, етногенетских и миграцијских питања и проблема (уп. као илустративан пример – Кљосов 2010), што је један од изузетно важних аспеката српске етнологије.¹⁶

Завршни осврт. Општи циљ планираних пројектних ангажовања представља упоредно истраживање етнокултурног и етногенетског наслеђа (различитих делова) Србије и српског етничког простора. На овај начин остварује се увид у специфичности различитих области и успоставља јасна паралела (у виду базичних сличности и разлика) између одређених генетских, етнокултурних и других карактеристика типичних за различите делове Србије и Србију у целини, са истраживачким нагласком на српском етносу. На основу одговарајућих генетских показатеља биће могуће утврдити: 1) да ли су одређене породице / појединци у сродству и у ком степену сродства, као и 2) каква је учесталост различитих хаплотипова, односно хаплогрупа, у различитим деловима Србије. Овим путем – као што је већ наглашено – можемо стећи прелиминарну представу о даљем пореклу становништва Србије, када је реч о наслеђивању по очевој линији. Дакле,

¹⁴ Наиме, овога пута је нагласак стављен на *јужне* области централне Србије, док ће током наредних истраживања нагласак бити стављен на северније области, као и на релацију север–југ.

¹⁵ Уп. тумачења порекла бројних српских презимена и родова на пример у: Ракић и Станисављевић-Ракић 2005, 29-320; Нишкановић 2004, 23-284; Бачко 2008, 31-485.

¹⁶ В. истраживања Ј. Цвијића (уп. Цвијић 1966, 128-190), Ј. Ерделяновића, П. Влаховића, Т. Вукановића и многих других. Уп. Andrejić 1996.

многа од спорних питања из проучавања етногенезе и порекла Срба¹⁷, али и других етничких група у Србији, могу бити осветљена управо на овај начин.

Посебно је важно истаћи да се резултати нових проучавања порекла (са нагласком на генетским истраживањима) не смеју посматрати једнострано и сензационалистички, односно – у кључу одговарајућих злоупотреба са геополитичким предзнаком, као што је то често био случај у новије време (уп. Маслаћ 2011а; Маслаћ 2011б), али и раније (Кљосов 2010, 61; 82). Сасвим супротно томе, треба стално имати на уму да је питање припадности одређеном народу пре свега предодређено одговарајућим идентитетским комплексима и примарним културним матрицама (дефинисаним односом етничког, верског, језичког и субјективног идентитета, као и одговарајућим геополитичким положајем).¹⁸ С друге стране, тумачење резултата истраживања о којима говоримо мора остати искључиво у строгом домену науке (уп. Станојевић 2010, 277, 286), лишено било каквих предрасуда везаних за „политичку коректност“ спрам савремених идеологија и новонасталих идентитета, најчешће формираних на бази етничког инжењеринга током XX века (пре свега у периоду након Другог светског рата), односно – у новије време.¹⁹ Другим речима, какви год били резултати (научно) доследно спроведених истраживања, они ће имати значај искључиво са научног становишта – што, наравно, никада не искључује потенцијалну могућност њихове шире употребе или злоупотребе – и својом чињеничном основом (на нивоу објективних сазнања) утицаће на спутавање нетачних информација и тумачења, пласираних у форми једне врсте „рата генима“.²⁰

¹⁷ В. различите теорије и хипотезе о пореклу Срба, рецимо у: Новаковић 1977; уп. и Andrejić 1996. Са становишта етносрбистичких истраживања, за нас су посебно занимљиве врло аргументоване хипотезе о подунавско / панонско-балканском пореклу Словена (Трубачов 2005, в. нпр. 46 и даље, 15-16, 100 и даље, 126 и даље, 192 и даље итд; Трубачов 2006, 25, 29 и даље, 35 и даље, 170 и даље, 182 и даље, 243 и даље итд; уп. Петричевић 1996; Пипер 2008, 128-136; Толстов 1948, 37-38; Кобычев 1973, 68-76; Кљосов 2010, 62, 75; уп. и Sedov 2012, 78-82) и/или Индоевропљана (Рыбаков 1981, 147; Горнунг 1963, 11-12; Трбуховић 2006, 300-301; Кљосов 2010, 62, 75; Трубачов 2005, 45-46; уп. Vukčević 2007, 126-127). О различитим теоријама о пореклу Словена в. Пипер 2008, 123-136. Такође, у сродном контексту, уп. примера ради и: Баришић 1952, 52-61; Јанковић 1996, 77, 80; Vukčević 2007, 123 и даље. Када је реч о етнонимским релацијама Срби – Словени, обратити пажњу на: Кобычев 1973, 25-26; Шафарик 1998, 48 и даље; Vukčević 2007, 76-79, в. и 58 и даље; Будимир 1959, 36 и даље, 42-43; в. другачија становишта у: Лома 1993, 119 и даље; уп. и Фасмер 1971, 603- 604.

¹⁸ В. различите студије о идентитету. Уп. на пример: Благојевић 2012, 12-13; Тодоровић 2008, 1035; Прелић 2008, 18-45.

¹⁹ У непосредној релацији с претходним, о етничком инжењерингу (в. нпр. Трифуновски 1995; Влаховић 1993, 201–202; Антонић 2007, 147–149), колективним фобијама (в. нпр. Екмечић 2002; Пипер 2004, 57-59, 41–42) и различитим облицима симболичког насиља (в. рецимо Антонић 2008, 156-162; Терзић 1993, 242-245; Пипер 2004, 36-41, 24 и даље, 44-46, 90-97 итд.) видети у наведеним студијама.

²⁰ В...http://www.freewebs.com/genetska_istrazivanja/alavantic-reakcije.htm;

<http://forum.vidovdan.org/viewtopic.php?f=2&t=2259>;

уп. <http://www.magazin-tabloid.com/casopis/?id=06&br=233&cl=28>; <http://okruglisto.com/index.php?topic=3016.0> Када је реч о преиспитивању доминантне научне парадигме и о преплитању науке и идеологије в. рецимо (са сасвим различитих дисциплинарних становишта): Тодоровић 2012; Ракочевић 2002, в. пре свега стр. 255; Стојиљковић 2004; у контексту овог рада – као илустративни пример – в. Станојевић 2010; уп. Куп 1974. О конфликту еволуционистичких и њима супротстављених схватања у савременом културном и научном контексту в. рецимо у: Роуз 2008; Tarasjev 2007.

Литература и извори:

- Andrejić, Ljubomir. 1996. *Prilog bibliografiji o etnogenezi, etničkoj istoriji i etničkom identitetu stanovništva Srbije*. Beograd: Odeljenje za etnologiju i antropologiju Filozofskog fakulteta u Beogradu.
- Антонић, Слободан. 2007. *Срби и „евро-Срби“*. Београд: Чигоја штампа.
- Антонић, Слободан. 2008. *Културни рат у Србији*. Београд: Завод за уџбенике.
- Баришић, Фрањо. 1952. „Приск као извор за најстарију историју Јужних Словена“. *Зборник радова Византолошког института САН* 1: 52-63.
- Бачко, Александар. 2008. *Породице далматинских Срба*. Београд: Српски деспот.
- Бачко, А., и Максимовић Д. 2010. *Родови који славе св. Тому – генетичка и етнографска истраживања*. Београд: Издање аутора.
- Belić, Branislava. 2008. „Antigeni HLA sistema u populaciji Vojvodine“. *Glasnik Antropološkog društva Srbije* vol. 43: 56-66.
- Белић, Александар. 1913. *Срби и Бугари – у балканском савезу и у међусобном рату*. Београд.
- Благојевић, Гордана. 2012. *Срби у Солуну у првој половини 20. века*. Београд: System Intelligence Products, Етнографски институт САНУ.
- Будимир, Милан. 1959. „О старијим поменима српског имена“. *Глас САН* (Одељење литературе и језика ССХХХVI, Нова серија књ. 4): 35-55.
- Veselinović, I. et all. 2008. „Allele frequencies and population data for 17 Y-chromosome STR loci in a Serbian population sample from Vojvodina province“. *Forensic Science International* 176, 05/2008, (2008): 23-28. DOI: 10.1016/j.forsciint.2007.04.003
- Vlahović, Petar. 1984. *Narodi i etničke zajednice sveta*. Beograd: Vuk Karadžić.
- Влаховић, Петар. 1993. „Српски род Црногораца“. У *Етнички састав становништва Србије и Црне Горе и Срби у СФР Југославији*, уредник Милена Спасовски, 193-202. Београд: Географски факултет Универзитета у Београду.
- Влаховић, Петар. 1999. „Антропогеографске одлике и етнички процеси у књажевачком крају“. У *Књажевац и околина*, уредник Петар Влаховић, 7-15. Београд: Етнографски музеј у Београду.
- Vukčević, Ivo. 2007. *Slovenska Germanija*. Beograd: Pešić i sinovi.
- Голубовић, Петар. 1992. „Становништво и насеља“. У *Језик, култура и цивилизација, Културна историја Сврљига II*, уредник Сретен Петровић, 173-213. Ниш: Просвета – Ниш, Народни универзитет – Сврљиг.
- Горнунг, Б. В. 1963. *Из предисторије образовања общеславјанског јазиковог единства*. Москва: Академија наук СССР.
- Екмечић, Милорад. 2002. „Србофобија и антисемитизам“. У *Дијалог прошлости и садашњости*, аутор Милорад Екмечић, 343-365. Београд: Службени лист СРЈ.
- Ивић, Павле. 1986. *Српски народ и његов језик*. Београд: Српска књижевна задруга.
- Јанковић, Ђорђе. 1996. „Словенске културе касноантичког доба“. *Рад Музеја Војводине* 37-38: 77-82.
- Јерковић, Синиша. 2012а. <http://www.poreklo.rs/wp-content/uploads/2012/09/srpska-genetika-page-001.jpg>, Приступљено 31.1.2013. (Табела на којој су сабрана сва досадашња генетска истраживања Срба).

- Јерковић, Синиша. 2012д. „Имате резултате генетског тестирања и шта даље?“. Приступљено 31.1.2013. <http://www.poreklo.rs/2012/07/18/imate-rezultate-genetskog-testiranja-i-shta-dalje/>
- Кљосов, Анатолиј. 2010. „Откуд су се појавили Словени и 'Индоевропљани'? Одговор даје ДНК-генеалогичка“. *Узданица VII/2*: 59-86.
- Књажевац и околина. 1999. Етнографски музеј у Београду, Београд, 1999.
- Кобычев, В. П. 1973. *В поискх прародиниы славян*. Москва: Издательство „Наука“.
- Костић, Михајло. 1973. „Проблематика стариначког становништва у југоисточној Србији“. *Гласник српског географског друштва* св. XIII, бр. 1: 31-53.
- Куп, Томас С. 1974. *Struktura naučnih revolucija*. Београд: Nolit.
- Лома, Александар. 1993. „Неки славистички аспекти српске етногенезе“. *Зборник Матице српске за славистику* 43: 105-126.
- Лутовац, М. В. 1960. „Етнички састав и етничке промене у Тимочкој крајини“. У *Рад Конгреса фолклориста Југославије у Зајечару и Неготину 1958*, уредник М. С. Лалевић, 13-19. Београд.
- Лутовац, Милицав В. 1980. *Жупа Александровачка – Антропогеографска испитивања*. Београд: САНУ (Српски етнографски зборник 93, Одељење друштвених наука САНУ).
- Макуљевић, Ненад. 2009. „Визуелност и култура сећања у Горњем Полимљу“. *Милешевски записи* 8: 195-209.
- Маринковић, Александар. 2012. „Распрострањеност mt-ДНК хаплогрупа у југоисточној Европи“. Приступљено 31.1. 2013. <http://www.poreklo.rs/2012/08/22/rasprostranjenost-mt-dnk-haplogrupa-u-jugoistočnoj-evropi/>
- Маслаћ, Божидар. 2011а. „Хрвати и Бошњаци нам после српског језика „позајмљују“ и гене?“ Приступљено 7.6.2012. <http://www.nspm.rs/kulturna-politika/hrvati-i-bosnjaci-posle-srpskog-jezika-pozajmluju-i-gene.html>
- Маслаћ, Божидар. 2011б. „Одговор Драгану Приморцу, или о (зло)употреби гена“. Приступљено 7.6.2012. <http://www.nspm.rs/polemike/odgovor-draganu-primorcu.html>
- Милосављевић, Петар. 1999. „Књажевац у прошлости“. У *Књажевац и околина*, уредник Петар Влаховић, 7-15. Београд: Етнографски музеј у Београду.
- Mirabal, S. et al. 2010. „Human Y-Chromosome Short Tandem Repeats: A Tale of Acculturation and Migrations as Mechanisms for the Difusionog Agriculture in the Balkan Peninsula“. *American Journal of Physical Anthropology* 142(3): 380-390. DOI: 10.1002/ajpa.21235
- Недељковић, Миле. 2001. *Лексикон народа света*. Београд: Српска књижевна задруга, Службени лист СРЈ.
- Нишкановић, Мирослав. 2004. *Српска презимена*. Београд: Српски генеалогички центар.
- Новаковић, Реља. 1977. *Одакле су Срби дошли на Балканско полуострво*. Београд: Народна књига, Историјски институт у Београду.
- Пантелић, Никола. 1974. „Етнолошка грађа из Буцака“. *Гласник етнографског музеја* 37: 179-228.
- Peričić, M. et al. 2005. „High-resolution phylogenetic analysis of southeastern Europe traces major episodes of paternal gene flow among Slavic populations“. *Molecular Biology and Evolution* 22(10): 1964-1975.

- <http://mbe.oxfordjournals.org/cgi/content/full/22/10/1964>; DOI: 10.1093/molbev/msi185
- Петричевић, Марија. 1996. „Подунавље словенска колевка – руски академик Олег Н. Трубачов о етногенези Словена“. Вечерње новости 4.11.1996. <http://www.marijapetricicevic.com/citanje.php?m=1&t=oleg%20trubacov>
- Петровић, Сретен. 2000. *Митологија, магија и обичаји. Српска митологија – књ. V*. Ниш: Просвета – Ниш.
- Пипер, Предраг. 2004. *Српски између великих и малих језика*. Београд: Београдска књига.
- Пипер, Предраг. 2008. *Увод у славистику I*. Београд: Завод за уџбенике.
- Прелић, Младена. 2008. *(Н)и овде (н)и тамо – етнички идентитет Срба у Мађарској на крају XX века*. Београд: Етнографски институт САНУ – посебна издања књ. 64.
- Ракић, Р., и Станисављевић-Ракић В. 2005. *Српске породице и презимена*. Београд: „Алтер-етно“ центар, Мрљеш.
- Ракочевић, Милоје. 2002. „Да ли постоји алтернативна наука“. У *Наука, религија, друштво*, уредници В. Јеротић, Ђ. Коруга, Д. Раковић, 255-258. Београд: Богословски факултет СПЦ, Министарство вера Владе Републике Србије.
- Regueiro, M. et all. 2012. „High levels of Paleolithic Y-chromosome lineages characterize Serbia“. *Gene* 498(1/2012): 59-67. DOI: 10.1016/j.gene.2012.01.030
- Роуз, Серафим. 2008. *Постање, стварање и рани човек* (интернет издање). Београд: Svetosavlje.org (<http://www.svetosavlje.org/biblioteka/Apologetika/SerafimRouzTumacenjePostanja.htm>)
- Рыбаков, Б. А. 1981. *Јзычество древних славян*. Москва: Наука.
- Sedov, Valentin Vasiljevič. 2012. *Sloveni u dalekoj prošlosti*. Beograd: Akademska knjiga.
- Станојевић, Маринко. 1913. „Заглавак“. *Српски етнографски зборник књ. 20, Насеља српских земаља књ. IX*: 1-184.
- Станојевић, Маринко. 1940. „Тимок“. *Српски етнографски зборник књ. LV, Насеља и порекло становништва књ. 29*: 389-544.
- Станојевић, Бобан. 2010. „Генетика, историја, језик“. *Митолошки зборник* 23: 273-295.
- Стојиљковић, Станко. 2004. „Генетски код непроменљив“. Политика 10. 08. 2004.
- Tarasjev, Aleksej. 2007. „Evoluciona biologija i religija: šta znamo i kako saznajemo“. У *Religija i epistemologija*, уредник Vlada Jerotic i drugi, 113-125. Beograd: Dereta.
- Терзић, Славенко. 1993. „Срби и македонско питање“. У *Етнички састав становништва Србије и Црне Горе и Срби у СФР Југославији*, уредник Милена Спасовски, 235-250. Београд: Географски факултет Универзитета у Београду.
- Терзић, Славенко. 2009. „Горње Полимље и Горњи Ибар: демографска померања и проблем континуитета историјске традиције“. *Милешевски записи* 8: 119-131.
- Тодоровић, Ивица. 2008. „Срби/Идентитет“. У *Енциклопедија српског народа*, уредник Радош Љушић, 1035. Београд: Завод за уџбенике.

- Тодоровић, Ивица. 2011. „Источна Србија као савремени истраживачки изазов“. *Етно-културолошки зборник XV*: 25-36.
- Тодоровић, Ивица. 2012. „Проблем мултидисциплинарног односа проучавања односа између науке и религије – преиспитивање доминантне научне парадигме“. У *Духовна култура и религиозност некад и данас – различити контексти и традиције*, уредници И. Тодоровић, Г. Благојевић, 57-86. Београд: Рашка школа и други.
- Толстов, С. П. 1948. „'Нарцы' и 'Волхи' на Дунае“. *Советская этнография* 2: 8-38.
- Трбуховић, Војислав. 2006. *Индоевропљани*. Београд: Пешић и синови.
- Трифунски, Јован. 1995. *Македонизирање Јужне Србије*. Београд.
- Трубачов, Олег. 2005. *Етногенеза и култура древних Словена*. Београд: Пешић и синови.
- Трубачов, Олег. 2006. *Етногенеза и култура древних Словена, други део*. Београд: Пешић и синови.
- Фасмер, Макс. 1971. *Етимологическиј словарь русског језика, том III*. Прогресс: Москва.
- Cavalli-Sforza, Luigi Luca. 2008. *Geni, народи и језици*. Zagreb: Algoritam.
- Цвијић, Јован. 1966. *Балканско полуострво и јужнословенске земље*. Београд: Завод за издавање уџбеника.
- Шафарик, Павел Јозеф. 1998. *О пореклу Словена*. Нови Сад: Архив Војводине.
http://www.freewebs.com/genetska_istrzivanja/alavantic-reakcije.htm, Приступљено 31.1.2013.
- <http://www.familyreedna.com/faq/answers>, Приступљено 31.1.2013.
- <http://poreklo.rs/srpski-dnk-projekat/>. Приступљено 31.1.2013.
- http://www.eupedia.com/europe/european_mtdna_haplogroups_frequency.html, Приступљено 31.1.2013.
- http://www.mymcgee.com/tools/yutility.html?mode=ftdna_mode, Приступљено 31.1.2013.
- <http://www.poreklo.rs/2012/07/16/kratak-uvod-u-geneticku-genealogiju-osnovi-genetike/>, Приступљено 31.1.2013.
- <http://www.hprg.com/hapest5/hapest5a/hapest5.htm>, Приступљено 31.1.2013.
- <http://www.yhrd.org>. Приступљено 31.1.2013.
- <http://www.ysearch.org>, Приступљено 31.1.2013.
- <http://forum.vidovdan.org/viewtopic.php?f=2&t=2259>, Приступљено 25.5.2012.
- <http://www.magazin-tabloid.com/casopis/?id=06&br=233&cl=28>, Приступљено 25.5.2012.
- <http://okruglisto.com/index.php?topic=3016.0>, Приступљено 2.2.2013.

Ivica Todorović

Multidisciplinary Research into the Origin of Population in Serbia – Preliminary Framework

This paper – by offering actual examples – illustrates a basic concept and guidelines of a complex research into (proto) origin of Serbian population. The research is envisaged as a multidisciplinary one, emphasizing the latest, genetic investigation and selecting Y haplotypes and haplogroups of population in Serbia, primarily that of Serbian ethnic group. Simultaneously, a gathering of thorough ethnological data related to the ideas that the tested have of their

origin was carried out, which, together with the genetic results, should provide deeper insight as well as push forward the current borders of scientific knowledge concerning the ethno genesis of population in Serbia. The preliminary research encompassed chiefly the population of eastern, central and western part of central Serbia. Direct results and specific conclusions (accompanied with the broadening of research sample) are expected in the forthcoming period.

Key words: basic concept and guidelines, haplotypes and haplogroups, origin and ethno genesis of population in Serbia, Serbian ethnic group, ideas of origin, preliminary research, pushing forward the current borders of knowledge.

Ивана Башић

Институт за српски језик САНУ, Београд

xeliot@gmail.com

Тело духовно – концепт (словенске) душе (I) *

У раду се испитује концепт душе у словенској и српској култури у контексту општих представа о души и долази до закључка да дуалистичка концептуална категоризација тело–душа није постојала у словенској и српској паганској слици света, већ је настала као плод примања хришћанства, док је за старији, пагански слој била важнија идеја вегетативне и емотивне душе, тесно повезане са телом, и идеја слободне душе – човековог двојника, која ипак подразумева одређену, иако нематеријалну и не увек видљиву телесност (*Á*). Иконичност лексема *Á*, када је реч о вегетативној души, заснива се на опозицији видљиво–невидљиво, док се идеја *Á* заснива на опозицији материјално–нематеријално. Разлика у иконичности лексема *Á* и *Á* иако су обе у етимолошкој вези са *Á*, *Á* – састоји се у томе што је дух концептуализован као божански дах, *Á* *Á* која не може бити индивидуализована у потпуности, иако носи карактеристике свог божанског или демонског порекла и повезана је са интелектом и вољом, те са ваздухом и ватром. *Á* је пак индивидуална и повезана са нижим сегментима људског бића – телесним функцијама и осећајношћу, а у вези је са елементом воде.

Á *Á* концепт душе, лексичка иконичност, словенска култура, српски језик.

У оквиру концепта људске личности посвуда се јавља идеја да је материјалном телу потребно још нешто да би било живо. Њу срећемо у западној култури још од грчко-античке предаје. Та животодавна супстанца називана је *душом* (лат. *anima*, гр. *psuché*), и замишљана је у вези са дахом (лат. *spiritus*, гр. *pnéima*). У читавом низу култура постоји идеја душе која се може тренутно одвојити од тела (у сну, екстази или стању шаманског трансa), које и даље наставља да дише, чак може и да се креће. Мада многе културе праве разлику између душе и духа, који се

* Рад је настао у оквиру пројекта Етнографског института САНУ: *Мултиетничитет, мултикултуралност, миграције – савремени процеси* (бр. 177027), који финансира Министарство просвете, науке и технолошког развоја Републике Србије.

углавном доживљава као мисаони и вољни део душе, разлика између душе и духа у европској цивилизацији није увек сасвим јасна¹.

Оно што је заједничко многим културама, те се може сврстати у ред архетипских идеја, јесте веза душе са дахом и ветром², са чим иде и ваздушна симболика и симболика летења (птице, инсекти); веза са ватреном симболиком (душа као животодавна искра или пламен); идеја о постојању више душа, односно, разликовање вегетативне душе (која се везује за животне активности), осећајне душе (емоције) и интелигибилне душе (која се поистовећује са духом и разумом и повезана је са божанским); веза душе са костима, те разлика између душе и сени, која представља нетелесну слику човека, односно, човековог двојника, који се ослобађа тела након смрти³. Већина теоретичара у веровањима

¹ За разлику од европске цивилизације, нека племена чувају сасвим јасно разграничене појмове који се могу сматрати аналогним нашим концептима духа и душе. Пипадници племена Мелпа (Папуа Нова Гвинеја) познају концепт *номан*, који схватају као невидљив ентитет смештен у грудном кошу, насупротив душнику, а његов положај непосредно утиче на кожу, понашање, болест и здравље особе. *Номан* је „центар“ емоција, повезан је са вербалном активношћу и ознака је моралних односа у заједници; нематеријалан је, иако је лоциран у сасвим одређеном делу тела и утиче на болест или здравље. Физичку смрт не преживљава *номан*, већ *мин*, који се за живота појединца појављује у облику његове сенке или слике-сна, која ноћу лута и, док је особа уснула, доживљава различита искуства. Током живота *номан* је активан, док је *мин* пасиван – он може напустити особу услед страха, болести, и тај несигуран однос који *мин* одржава са појединцем указује на његово порекло из света духова предака, који га усађују у фетус. *Мин* је животна енергија, која телу, укључујући и *номан*, даје живот. Када *мин* напусти тело, *номан* умире, али томе претходи трансформација *номана* у *кор* („утвара“ или „дух“). *Кор* поседује моћ деловања, коју *мин* нема док је особа у животу. *Кор* делује као бестелесни *номан* и његова моћ је већа од телесне моћи живих. Енергију добија из *мин*, а интелигенцију из *номан*, и из те комбинације проистичу његове моћи (Godelije i Panof 2002, 27–43). Ова веровања у неким деловима показује запањујуће сличности са концептом духа, душе и сени у европским културама, с тим што је у Европи вероватно временом дошло до недовољно јасног разграничавања њихових функција и особина.

² У индоевропским језицима постоји јасна веза између појмова *душа* и *ветар*: гр. *psykhē* „душа“ према *psykhein* „дувати (о ветру)“; латинско *animus* „дух“, *anima* „душа“, грчко *ánemot* „духови предака“ према грчком *ánemos* „ветар“; грчко *thymós* „дух“ према латинском *fūmus*, стинд. *dhūmá-*, стсл. *дымъ* „ветар“ (в. Лома 2004, 58). Словенска изведеница *душа* се, као и *дух* и *дах*, налази у свим словенским језицима и иде у прасловенско доба. Са трећим превојним степеном заснива се лексичка породица са основом *дох-*: *дохати*, *дишем*.

³ У египатској предаји налазимо следеће концепте духа и душе: бесмртни принцип *Akh* који је по природи небески и заједнички је људима и боговима – симболизује га Ибис са перјаницом; дух појединца *ba* (пише се хијероглифом који приказује врсту афричке роде *Mycteria Senegalensis* са својом или са људском главом), који након смрти лута познатим местима. Трећи вид душе који су разликовали стари Египћани је *ka* „телесна и духовна снага, виталност“, пише се хијероглифом који приказује уздигнуте руке, а изворно је можда означавао плодотворну моћ (*ka* значи и „бик“). Верује се да *akh* настаје после смрти тако што се обједине покојничко *ba* и *ka*. Човек се још састоји и од сене и од имена које изражава његово интимно биће. Код Маја Киче, душа након смрти излази на уста, а приказује се као врпца или уже које људе повезује са божанским. За канадске Наскапије душа је сена, искра или мали пламен који излази кроз уста, а за Делаваре душа се налази у срцу и назива се слика, одраз, видљива појава без телесне твари. Јужноамерички Индијанци истом речју означавају душу, сен

примитивних култура уочава постојање фундаменталне разлике између унутрашње душе, која оживљава тело, и спољашње душе, чији су различити аспекти повезани са разноврсним функцијама и која се углавном концептуализује као супериорнија од унутрашње душе (в. С. Rivière у Jones 2005, 8531–8533).

Антрополошка истраживања показала су да различита примитивна друштва, као што не познају идеју једне душе, повезане са једним телом, такође углавном не познају ни опозицију материјално тело – нематеријална душа⁴. Ендрју Стратхерн (Strathern 2002, 44–59) истиче да је концепт духа као нематеријалног елемента, одвојеног од материјалног тела, који је коначно уобличио картезијанска традиција, потиснуо ранију холистичку идеју, која је доста дуго била приметна и у европској традицији, нпр. у теорији телесних течности, и која је уједињавала тело и личност. Поред тога, постоји и појам *тела духовног* – који сведочи о немогућности да се замисли нешто потпуно нематеријално или без икакве везе са материјалним. Такође, разликују се представа о индивидуалној души, која се у свему саображава телу и блиско је

и слику, или душу, срце и било. Постоји веровање да човек има неколико душа које имају различите функције, те након смрти на небо одлази само једна душа, док друге остају с мртвим телом или, будући да су животињског порекла, реинкарнирају се у животињском облику. Међу Индијанцима постоји и веровање да сан или транс настају када душа тренутно напусти тело. Исто веровање о одвајању душе од тела за време сна постоји и код племена Банту (Конго). Према веровањима северноафричких народа у телу постоје две душе – вегетативна (*nefs*) и суптилна душа или дах (*ruh*). Вегетативној души одговарају страсти и емоционално понашање, њу носи крв, а седиште јој је у јетри, док суптилној души или даху одговара воља и она струји у костима, а средиште јој је у срцу. Сибирски народи верују да и животиње и људи имају једну или више душа, које се често пореде са сени бића која оживљава душе. Северноазијски народи и Индонезјани сматрају да човек може имати седам душа, те да се у часу смрти једна од њих успиње у небо, друга силази у краљевство сени, док једна остаје у гробу. Прва душа пребива у костима, друга душа вероватно пребива у крви и она може напустити тело и кретати се у облику пчеле или осе, док је трећа у свему налик човеку и након смрти се приказује у облику фантома. Већина турско-монголских народа верује у постојање једне душе која је трајно одвојена од тела и која живи у облику животиње – инсекта, птице или рибе. Човек се може убити магијом, ако се уништи животиња или предмет који симболизује његову душу (више о разним формама спољашње душе и о идеји више спољашњих душа в. још Rivière у Jones 2005, 8532–8533 и Mander у Jones 2005, 8536–8537). У Кини је, крајње поједностављено речено, душа двострука и чине је два принципа – *gui*, душа отежала од жеља човека коме припада, која остаје уз гроб и похађа позната места и *shen* гениј, божански делић у људском бићу (о кинеским концептима душе в. Tu Wei Ming у Jones 2005, 8554–8556). Према јеврејском схватању, душа је подељена на две тежње – земаљску и небеску. Такође верују и у јединствени духовни принцип *ruah* – дах или дух, повезан са божанском или космичком сликом облака и магле. Концепт душе означава се и речима *nefesh*, *neshamah* или *nishamah* и односи се на унутрашњи, покретачки елемент живота, такође у вези са дахом и дисањем, с тим што се *nefesh* односи и на живот, и представља својеврсни материјални животни принцип, који се разликује од супстанце тела, а понекад се односи и на људске способности, попут говора, док *neshamah* означава и свестан живот или интелигенцију (о јеврејском концепту душе в. Vemporad у Jones 2005, 8556–8561).

⁴Опширније в. Godelije i Panof 2002.

повезана са њим, добијајући након смрти, у виду сени, облик људског тела, и она о бесмртном делу душе или духу, који се обично замишља као део општег, наиндивидуалног и божанског духа.

Представу о души, чије само именовање указује на нешто ваздушасто, попут даха, а која је за живота тела непримећена и постаје распознатљива тек када је „одрешена”, и која се тада назива још и *одразом, сенком* или *утваром*, налазимо и у Хомеровим спевовима. Роде сматра да, према хомерској представи, психа ни по чему није слична ономе што обично зовемо *духом насупрот телу* и *да се далеко пре може говорити о супротности између психе и духа*. [...] (Rode 1991, 15).

Тело, дакле, у хомерској представи, не може бити живо без душе, међутим, ни душа не може бити потпуно жива без тела – о томе нам сведочи и епизода Одисејевог силаска у Хад. Душе су ту сличне сликама сенки или сликама сна, оне прилазе Одисеју без свести. Хомер их стога назива *слабомоћним: Многе закљихах мртве слабомоћне* (Хомер, *Одисеја*, прев. М. Ђурић, XI: 2. 29). Свест и способност говора код Хомера задржавају само оне душе чија веза са телом није потпуно прекинута – Елпенорова душа, чије тело лежи неспаљено, или душе обдарене посебним моћима и по милости богова – душа Тиресије, видовњака, који је, захваљујући Персефониној милости, и у обличју сенке сачувао свој пророчки дар. Али, чак и њихове душе морају да се окрепе крвљу – животодавном, телесном супстанцом, која је стетиште вегетативне душе, не би ли повратиле моћ коју им је раније давало тело: *Него се од рупе макни и мач у корице врати/да се напијем крви и откријем истину теби* (Хомер, *Одисеја*, прев. М. Ђурић, XI: 3, 95–96), говори Тиресија Одисеју, објашњавајући му потом због чега душа Одисејево мајке седи немо и не гледа у Одисеја – њој недостаје животна снага, свест и сећање на ранији живот, које може повратити једино испијањем крви⁵. Антиклеја такође сведочи о томе да душа после спаљивања тела губи снагу – тек када се напије крви она препознаје свог сина и разговара с њим. Душа умрлог, дакле, када је одвојена од тела, није носилац индивидуалне свести и снаге, њој је неопходна веза са телесном супстанцом да би повратила сећање на сопствену личност и да би поново постала активна. Душа одвојена од тела добија видљивост, може се појавити у изузетним околностима у нематеријалном лику – немоћном одразу некадашње личности, који борави у подземном свету сенки – али она више није активна и не узима учешће у свету живих људи. Ипак, Роде сматра да Хомерово песништво, које изражава убеђење да упокојене душе живе полуживот у недоступном царству мртвих, без јасне свести, без стремљења и хтења, није потпуно идентично са народним представама, односно, да се у самим хомерским представама могу срести рудименти некада врло живог култа душе, који је претпостављао веровање у свестан даљи живот душе предака, која не

⁵Којему год од ових преминулих допустиш амо/ крви да приступи ближе, говориће истину праву;/којем пак забраниш приступ, од тебе ће отићи у мрак (Хомер, *Одисеја*, прев. М. Ђурић, XI 148, 149).

одлази потпуно из близине живих, а који је сачуван у народној религији познијег хеленског периода, посебно у погребним обичајима.⁶

Из овога је, најпре, очигледно да је постојала разлика у концептуализацији душе живих бића и душе умрлих. Чак и ако је раније постојао идентитет између *везане* и *слободне* душе⁷, из Хомеровог песништва сазнајемо да је овај концепт јонским Грцима хомерског доба постао стран – душе умрлих видљиве су само у одређеним околностима и пасивне. Међутим, недвосмислене религиозне слике о животу умрлих нису се могле развити из идеје пасивности умрлих душа – погребне жртве и обреди сведоче, с обзиром на свој апотропејски карактер, о утицају мртвих на свет живих. Упркос привременом замагљивању у хомерском песништву, очигледно је да се ова идеја о активности слободне душе одржала⁸. Исту ту идеју препознајемо и у погребним култовима других народа, укључујући и словенске. Највероватније је постојало веровање да слободна душа, оставши без икакве везе са телом, остаје немоћна, а тамо где постоји непрекинута веза душе и тела постоји и опасност за свет живих. Отуда је обред спаљивања вероватно био двоструко мотивисан – и жељом да се душа умрлог што пре ослободи тела како би се нашла у другом свету и страхом живих од активности умрлих душа.

Паралелно са веровањем у утицај душа мртвих на свет живих, постојале су и представе о бесмртности душе, код Грка садржане у идеји елеусинских мистерија, а код других народа у култу божанства земље и подземног света, које је често поистовећивано и са божанством плодности. Овде је судбина душе већ подложна дистинкцији између душа посвећеника, које ће задобити благонаклоност богова, и душа непосвећених. Међутим, посвећеност ту још не означава етичку категорију, она ће бити плод каснијег развитка идеје бесмртне душе у филозофији. Поред тога, у грчком свету развија се и идеја *острва блажених* или Елисија, у који јунаци, милошћу богова бивају одвођени, али не након што се њихов дух или душа одвоји од тела, већ као духовно-телесна целина⁹. Роде сматра да се идеја истинске бесмртности

⁶ О хеленском концепту душе в. и J. N. Bremmer у Jones 2005, 8540 – 8544).

⁷ Судећи по представама забележеним у разним „примитивним“ културама, потпуног идентитета између *везане* и *слободне* душе није било, иако су се оне повремено називале истим именом. По представама ведских Индоаријаца, душа се, као носилац човекове свести, разума и осећања означава речју *mānas-*. Када се одвоји од тела, након смрти, може бити такође означена речју *mānas-* или речју *āsu-* и замишља се као *минијатурно оличење покојника у виду крхког и рањивог човечуљка* (Лома 2004, 44). Судећи и по овој ведској представи – душа умрлог, одвојена од тела се посвуда замишљала као немоћна и слаба. О хеленизацији индоевропских митова и ритуала у вези са животоном после смрти опширније в. Nagy 1990: 85–122.

⁸ Ово „замагљивање“ би се могло објаснити и усвајањем обреда спаљивања, који би страх од утицаја мртвих на свет живих смањило, прекинувши сваку везу умрлих са њиховим телом. У прилог иде и могућа етимологија речи *вампир*. Према Т. В. Лукиновој јужнословенско *вампир* и руско *упыр* своди се на праие. сложеницу *(o)n/piros*, одражену и у стгр. придеву *á-pyros* „без ватре“, која се употребљава за обред обављен без иначе нужне употребе ватре. Вампир би био мртавац који је, супротно обичају, остао неспаљен (в. Лома 2004, 54).

⁹ Идеја индивидуалне бесмртности очигледно је у индоевропском кругу поистовећивана са идејом духовно-телесне целине. И у Ведама *asu-* (душа умрлог)

индивидуалне душе ипак није могла развити из народног култа душе, јер је души умрлог у тим представама, поред сећања живих, потребно и ојачање у виду погребних дарова. Уздицање душе у стање бесмртног блаженства сматрано је чудом посебне божанске милости према херојима, док се, по свој прилици, идеја бесмртности обичне људске душе развија касније и припада, пре свега, мистици, а своје порекло вуче из култа Диониса, односно, из идеје *религиозног лудила* у коме душа, ослобођена тамнице тела, успоставља заједницу са богом. Ова идеја позната је различитим народима – од палеоазијатских шамана, видара из Северне Америке, до мистицизма доцнијих монотеистичких религија – хришћанства и ислама. Култ религиозног екстатичног сједињења душе са божанским резултирао је стога, по Родеовом мишљењу, посебно енергичном вером у живот и снагу човекове душе одвојене од тела. У екстатичким култовима он види зачетак вере у моћ и бесмртност душе, те и могућност за развијање опозиције душе и тела (Rode 1991, 216). Додс (Dodds 1951, 142) сматра да је управо сусрет Грка са шаманском традицијом, након развитка трговине преко Црног мора и колонизације у седмом веку п.н.е., унео нове елементе у грчку религиозност, будући да је шаманско религиозно искуство индивидуално, а не колективно, што је утицало и на стварање нове, револуционарне концепције односа душе и тела (опширније о овоме в. Dods 1951, 134–178).

Потоње орфичко учење¹⁰, које се развило из Дионисовог култа, наглашава супротност душе и тела – тело је тамница душе¹¹, која мора проћи дуг пут до свог ослобођења, инкарнирајући се изнова у нова тела. Душа ипак може да побегне из те тамнице вечног враћања, а спас доносе Орфеј и његова баховска посвећења, у која не спадају само свете оргије, већ и аскеза, као основни услов побожног живота. Али аскеза још не подразумева морал, већ потпуно предавање богу и окретање од телесног живота. По орфичком веровању, душа је бесмртна, потиче од божанског елемента и тежи повратку ка богу.

Између орфичких учења и Хомеровог света постоји јасна разлика – у Хомеровој визији, душа, оставши без снаге тела, има само слаб, привидан живот, са полусвешћу, а вечност божански снажног живота замишља се само тамо где су се тело и душа нераздвајени отргли из царства смртника. По орфичком учењу, у човеку живи божанствена душа, чији потпуни живот започиње тек када се ослободи тела. Ипак, народна представа, коју изражава хомерско песништво, и с којом се, упркос разликама у погледу оцене активности душе, подударала и религиозна теорија орфика, као душу (*психу*) означила је духовно-телесно посебно биће, које се настањивало у живом човеку, где је, као његово друго *Ја*,

стиже на „треће небо“ где бораве преци, да би се потом поново сјединила са телом (в. Лома 2004, 45).

¹⁰ О души у орфичкој филозофији и односу орфизма и питагорејства в. и Лома 1999.

¹¹ И у српској језичкој слици света функционише метафора *Тело је стан, а душа „станар“*, карактеристична за орфичке, и касније, платоновске идеје о телу као тамници душе. Она је очигледна у народној изреци *Душа једна врата има, која, такође, указује на идеју душе као стечишта живота и тела као „мртве“ материјалности.*

живело посебним животом. Међутим, у јонској филозофији долази до промене значења *психе* – она се сада разуме као животна снага, снага покретања себе и другог. *Психа* је код јонских филозофа сажет назив за снаге мњења, стремљења и хтења, испољавање властите животне снаге човекове, која се буди тек приступом *психе* у стварни живот, што је готово супротно Хомеровој идеји *психе* као човековог двојника који ишчезава у смрти, кад психа одлепрша у подвојен живот сени. За јонске филозофе *психа* није еманација једне душе света, али ни засебно постојеће биће – у њој се представљала снага која делује у свим животним појавама, она је сам живот и, истовремено, нешто божанско, повезано са целим космосом. Хераклит потом *психу* одређује као део општег ватреног животног обиља, које и њу обухвата и чијим се удисањем она сама одржава у животу, као део светског ума, по којем је и она умна.¹²

Насупрот томе, за Питагору је људска душа двојник видљивог тела и његових снага, демонски бесмртно биће, срушено са божанских висина и затворено у тело, са којим нема унутрашњу везу, већ је произвољна душа затворена у произвољно тело. У Питагориној филозофији учење о сеоби душа већ креће у правцу морално-религиозног буђења, јер је ново оваплоћење одређено делима из претходног живота. Циљ душе је да се сасвим извуче из овоземаљског живота и врати божанском бивствовању. Међутим, ова идеја бесмртности душе, теолошки или филозофски схваћена, тек је спорадично продирала у кругове лаика. Платон сведочи да је у његово доба било распрострањено народно мишљење по коме душу, у виду даха који издише самртник, захвата вихор, те је распрши тако да од ње не остане ништа, указујући на то колико је вера у бесмртност душе била туђа људима његовог доба. Управо ће Платон и његови доцнији настављачи битно утицати на ширење идеје бесмртне, чисто духовне индивидуалне душе, сродне општој души света, а оно што је божанско код ње јесте ум (опширније в. Rode 1991).

Аристотел, иако Платонов ученик, развија другачије учење – душа је у живом, органском телу оно што доводи до остварења могућности живота. Она је сама сасвим лишена тела и твари, али њу не можемо замишљати суштински одвојеном од тела у живом организму¹³. Умре ли живо биће, ни његове душе, саме за себе, више нема: *Душа је узрок и почетак живог тијела* (Arist. *De anima*: 39).¹⁴ Аристотел

¹²Хераклит не поставља ни питање индивидуалне бесмртности појединачне душе нити говори о супротност између душе и тела – јер су елементи тела вода и земља, који су настали и непрестано настају из ватре. Смрт наступа за човека када душа више није у човеку, него креће путем наниже, односно, постаје вода, да би потом постала земља: *Душама је смрт да постану вода; води је смрт да постане земља; А од земље постаје вода, од воде душа*, каже Хераклит у 68. фрагменту.

¹³ *Будући да је живо биће од обојега, није тијело ентелехија душе, него ова ентелехија неког тијела. Због тога добро наслућују они којима се чини да нити постоји душа без тијела нити је она неко тијело. Тијело наима није, него нешто од тијела* (Arist. *De anima*, 35).

¹⁴Наима, Аристотел душу тесно повезује са животним активностима и, говорећи о биљкама, истиче да су оне живе по томе што се хране те да у њима нема ниједне друге способности душе, па даље прецизира: *Под способношћу храњења мислимо такав дио*

дефинише душу помоћу три њене функције: вегетативне, осећајне и мисаоне¹⁵, с тим што наглашава да сва жива бића поседују душу, али да неким живим бићима припадају све способности душе, а некима само једна од њих. У души човека налази се још једно духовно биће, натприродне врсте и порекла – дух, односно, оно што у нама мисли и мни.¹⁶ Тај мислећи дух не подлеже пропасти и не погађа га смрт, он је непролазан и добија своје посебно бивствовање као велики светски дух, не проистичући из њега нити се враћајући у њега – индивидуални дух човека одржава се у вечном животу, али он нема више мисаону делатност, нема сећање, чак ни свест, и не може му се приписати никакво својство или делатност осим предиката животности. У овоме је Аристотел сачувао митолошки елемент из Платоновог учења, те стога, посредно, и из теолошких учења претходника, која нису ништа друго до тумачење народних веровања преиначено у неку врсту чисте оностраности, само што Аристотел чини видљивијом разлику између душе и духа. Такође, препознајемо и хомеровску представу душе умрлог као лишене сећања и свести, те стога и индивидуалног вечног живота. У његовој филозофији назначене су све особине душе, карактеристичне за наивну слику света многих култура: душа као део тела, животодавна и покретачка супстанца, и душа као стедиште осећања, која се разликује од душе као стедишта мисли, односно духа, која опстаје и након смрти тела, друго Ја које егзистира за себе, које се не може расточити, као што не нестаје ни када је привремено одвојена од тела у сну или у трансу.

Упркос развоју грчке теолошке и филозофске мисли, најстарији облик у којем се представа о човековој бесмртности појавила у грчкој мисли – а то је идеја непрекидног трајања телесно-душевног живота на скривеном месту блаженства, које се приписује само од богова изабраним појединцима – ипак никада није потпуно ишчезао из народног веровања Грка. Бесмртност човекове душе или духа, одвојеног од смртног тела, остала је својствена само филозофији и теологији, а тек је посредно, приликом сусрета грчке мисли са хеленизованим Истоком, код Јевреја, учврстила своје корене у народном веровању.

Грци, дакле, познају *psyhē* која, као и *anima* на латинском, значи „дах”. Поред тога, постоји и сена или слика – *eidolon*. Дух је означен речју *phrēnes* („дијафрагма”) и представља седиште мисли и осећаја. Касније, под утицајем филозофије, Грци разликују у људској души делове, принципе и својства – код Питагоре *psicha* одговара животној снази, сензибилност (*aisthesis*) осетилној перцепцији, а *noûs* умној способности.

душе у којем удјела имају и биљке (Arist. *De anima*: 33). То је она везана душа из народног веровања, која је нераскидиво повезана са идејом живота, коју поседују сва жива бића, или – вегетативна душа.

¹⁵ Душа је прије свега то по чему живимо, осећамо и мислимо [...] (Arist. *De anima*, 35).

¹⁶ Тај мислећи дух није везан за тело и његов живот, већ споља улази у човека и, бравећи у телу, остаје неизмешан са њим и његовим снагама, те бивствује подвојено од душе. Дух је богу најсроднији, те се стога назива *божанским* у човеку. У споју са телом и душом, тај мислећи ум или дух живи као оно што влада над обома.

Аристотел у *нусу* разликује пасивни од активног интелекта, а активни интелект ће касније бити поистовећен са Логосом и Богом. Потом се у теолошкој литератури јавља и појам *пнеуме* – спиритуалног даха који тежи небесима. Премда је била укореењена у Платоновој мисли, ова идеја се потпуно развија тек код Плотина, да би се у првим вековима хришћанске ере посебно развила у оквиру гностицизма. За изражавање идеје *душе-духа*, користи се слика даха који излази из Божјих устију. За Римљане је *spiritus* смеша ваздуха и животне тоpline, принцип настанка свих живих бића, и у свом интелегибилном аспекту, принцип људске мисли. У природи *пнеуме* или *spiritus*-а је ватра која потиче од чисте ватре етра, те се на тај начин успоставља сродство душе с небом. Сматра се да ово повезивање космоса са живим бићем потиче од Питагорејаца, а да је до стоика дошло посредством Платона. Под утицајем Платона се на низ мислилаца проширила и идеја да тело кочи и умртвљује душу, истовремено је чинећи подложној страстима и тмини, као и идеја о телу као тамници душе. У хришћанској предаји, св. Павле разликује дух (*pneûma*), душу (*psychê*) и тело (*sôma*). Душа оживљава тело, док је дух онај део људског бића који прихвата непосредни утицај Духа Светог. Схоластичарска предаја такође ће разликовати три нивоа у људској души: вегетативну душу, која управља функцијама храњења и размножавања; разумску душу, од које зависе интелект и љубав, и по којој се човек разликује од осталих животиња; *mens*, као највиши део разумске душе, који је способан да прими милост и постане храм Божји.

Св. Августин ће у латинском свету извршити посебан утицај на поимање душе, међутим, упркос метафизичким функцијама које душа задобија у схоластичком учењу, и св. Августин, као и други хришћански оци, користи телесне метафоре за описивање душе (о развоју хришћанског концепта душе в. MacGregor у Jones 2005: 8561 – 8566). Посвуда се, наиме, показује да је људска имагинација везана за материјалност и да користи метафоре тела, те да није у стању да изрази ни идеју нематеријалног, осим као опозицију телесном, користећи елементе ваздуха и ватре као симболе нематеријалности. И не само да се душа описује метафорама тела, него у већини митологија и религија, које на различите начине могу описивати пут нематеријалне душе након смрти, паралелно постоји веровање у индивидуални загробни живот у облику утваре. Као што то Морен уочава, ово представља извесну пукотину¹⁷ у готово свим митским и религиозним системима. Називи *душе* или *духови умрлих* нису сасвим адекватни, када је о утварама или сенима умрлих реч, јер се јасно уочава њихова телесна природа, сматра Морен. Чак и када су невидљиви, та невидљивост не значи да немају тело, напротив, оне су слике и приказе живих тела. Ту универзалну реалност двојника означава грчка реч *eidolon*, египатска реч *ka*, латинска *genius*, хебрејска *rephaim*,

¹⁷Вјеровање у особни загробни живот у облику утваре јест пукотина у систему космоморфних сличности везаних за смрт и поновно рођење, али битна пукотина настала у прадавна времена, кроз коју јединка изражава своју тежњу за очувањем своје целовитости након распада тела (Morin 2002, 121).

староперсијска *fravarti-*, авестијска *fravaši-*¹⁸, утваре и приказе из нашег фолклора, или појам *астралног тела* о коме доцније говоре спиритисти. Морен стога сматра да је *двојник* језгро сваке архаичне представе повезане са мртвима. Тај двојник прати и живог човека током целог његовог постојања, а веровања у двојника ослањају се на првобитни доживљај самог човека – који у својој унутрашњости осећа неку врсту друге самосталне особе, која ће наставити да живи у виду бесмртног, нераспадљивог тела, док се овоземаљско тело распада. Она, истовремено, изражава и упорну људску тежњу ка индивидуалној бесмртности, која се очигледно не може замишљати без тела.

Имајући све ово у виду, може се закључити да важну улогу у концептуализацији душе играју опозиције материјално–нематеријално, видљиво–невидљиво, смртно–бесмртно и активно–пасивно. Када је реч о опозицији активно–пасивно могуће су следеће комбинације: 1) (жива) душа спојена са (живим) телом = активност тела и душе; 2) живо тело, тренутно одвојено од душе = пасивност тела и активност душе; 3) душа умрлог трајно одвојена од тела = непотпуна активност душе и пасивност тела; 4) душа умрлог непотпуно одвојена од тела и за живота или у тренутку смрти повезана са туђим духом = натприродна активност душе и пасивност тела; 5) душа умрлог везана за мртво тело = активност душе и активност тела, коме је потребно окрепљење у виду животодавне течности (крви); 6) душа умрлог неодвојена од тела или поново спојена са (духовним) телом – стање бесмртности и блаженства. Опозиција смртност–бесмртност се заснива на идеји пропадљивости материје и непропадљивости нематеријалног, што ће се развити у бесмртност божанског, мисаоног дела душе или духа, као потпуно нематеријалног, али ће подразумевати смрт вегетативне и осећајне душе заједно са уништењем земаљског тела. У идеји двојника пак садржана је архаична идеја нематеријалног, те стога и непропадљивог тела, које је такође бесмртно. Ваља уочити и разлику између индивидуалне и надиндивидуалне бесмртности душе, односно, разлику између веровања у бесмртност појединачне људске душе и веровања у бесмртност надиндивидуалне душе која може задобијати различита телесна обличја, као и веровање у постојање надиндивидуалне душе која је део општег, вечитог духа који делује у природи. Бесмртност индивидуалне људске душе вероватно је најпре била резервисана за изузетне појединце, хероје заједнице и повезана је са идејом духовно-телесне целине. Индивидуална бесмртност се очигледно није могла замислити без споја душе и тела, па макар тело било и нематеријално. Ова идеја индивидуалне бесмртности као бесмртности душе и тела остала је сачувана и у хришћанској идеји

¹⁸Авестијска реч *fravaši-* изворно значи „јунак“; постала је у култу назив за блажене покојнике, заштитнике својих потомака и верника, а у зороастризму постаје *назив* за „сени праведника и праведница“ које ипак задржавају своју борбену нарав (Лома 2002, 137). Ово се може сматрати сведочанством да се бесмртност најпре приписивала душама хероја, те да је душевно-телесно јединство након смрти, макар и нематеријално, било резервисано за њих, а да се та представа потом проширила и на „обичне“ покојнике.

васкрсења – поновног сједињења душе и тела, које ће постати духовно и бесмртно након другог Христовог доласка.¹⁹

Концепт душе у словенском свету читава се пак највише у два сферама традиционалне духовне културе – у народној демонологији и представама о смрти, посмртном постојању и загробном свету, али и у односу према живом свету, посебно према хтонским животињама, као и у народној анатомији, метеорологији и другим областима. С. М. Толстој стога разликује „антрополошки” и „космолошки” круг представа о души. За антрополошки круг представа везане су теме супстанце душе, место пребивања душе у телу, порекло новорођених душа и одвајање душе од тела у тренутку смрти или привремено одвајање душе, нпр. у сну. Космолошки круг отвара велики број тема, укључујући посмртни пут душе, њен боравак на земљи до назначеног места у рају или у паклу, начине постојања душе на другом свету, њене периодичне посете земљи и родном дому, ипостасе, демонолошка својства.

За антрополошки круг представа код Словена карактеристична је блиска веза душе са телом, представа душе као двојника и душа која се замишља као ваздушна супстанца. Понекад је душа замишљана као малени човек прозирног тела или као дете с крилима, што је материјализована представа „двојника”. У погледу појма душе у словенској митологији такође се могу разграничити представе о души живог човека, која пребива у телу и за коју у с.-х. постоји израз *везана душа*, од веровања у душе умрлих, које напуштају тело и постоје одвојено од њега – што је *слободна душа* (рус. *свободная душа*).

Што се тиче порекла душе, постоје разлике у етиолошком и антрополошком смислу, односно, разлике у погледу питања о пореклу душе као елемента света и њеног појављивања код индивидуалног човека. По неким представама, души постојање даје мајка, приликом рођења детета, по другима, она потиче од Бога. Овде се већ може установити разлика између идеје вегетативне душе, неминовно повезане са телом, која и настаје заједно са њим, те стога своје порекло дугује мајци, и идеје интелигибилне, индивидуалне душе, која потиче од предака или од божанске супстанце, те је као нешто спољашње и независно придодата

¹⁹ Краћи преглед развитка појмова у античком и хришћанском свету био је неопходан ради могућности праћења развитка појма *душе* у словенској и српској наивној слици света, будући да су се на древна словенска веровања са примањем хришћанства наслојиле нове идеје, али се не може искључити ни могућност чувања заједничког, индоевропског слоја веровања, нити се може, када је реч о јужнословенским представама, искључити утицај старобалканских и античких култова. Будући да о томе немамо сачувана поуздана писана сведочанства из ранијих времена, истраживања словенских и српских веровања могу се спровести углавном на фолклорном материјалу и фразеологији, што, ипак, без увида у општију слику, не даје довољно могућности за потпуну реконструкцију старијег стања. Свакако, развој појма *душе* у српској култури, те и иконичност ове лексеме, није могуће пратити на прецизан хронолошки начин, као што је то, у доброј мери, могуће са грчким веровањима, али се ипак могу назначити главне карактеристике и донекле разграничити слој старијег, паганског веровања од потоњег хришћанског.

телу. Појављивање душе повезује се са моментом зачећа, са другом половином трудноће или са тренутком када се дете први пут помери у мајчиној утроби. Поред тога, постоје и веровања да се дете рађа без душе или са непотпуном душом и да је добија тек посредством специјалног ритуала (крштење, давање имена). По белоруским и украјинским представама, дете нема душу него пару, баш као животиње или иноверци (в. Толстая 2008, 387). Ово је, очигледно пагански, старији слој веровања, у коме се може уочити разлика између идеје вегетативне душе (непотпуна душа), као животодавне силе, коју поседују и биљке и животиње, и идеје свесне или умне душе, за коју је везана и активност говора. Етиолошке легенде које произилазе из апокрифне књижевне традиције доносе старозаветне мотиве стварања човека, објашњавајући појаву душе у првом човеку према библијском тексту, али у сагласности са етимологијом речи *душа* – створивши Адама из праха земаљског Бог је у њега удахнуо душу²⁰. Што се тиче порекла индивидуалне душе, уз могућност да су ти мотиви пореклом из књижевних извора, најчешћа су веровања да се душа умрлих усељава у новорођенче²¹. По веровањима из источне Србије, душа се може три пута поново родити са интервалом од 500 година. Не зна се шта се збива са душом после *трећег века*, осим да се више не враћа на земљу. Из овога се може назрети паганска вера у бесмртност душе, али ту није реч о бесмртности индивидуалне, свесне душе, која захваљујући својим врлинама задобија вечни живот, већ о бесмртности која се обезбеђује њеном сеобом у различита тела.

За идеју вегетативне душе у словенским веровањима карактеристичне су следеће представе – душа живи са човеком, она је у његовој глави или у рупици испод врата, у грудима, стомаку, срцу. Идеја душе као човековог двојника очигледна је у веровањима да душа расте као и човек, осећа топлоту, хладноћу, бол и радост, али се, будући нематеријална, храни једино паром од јела која се пуше. Стога код Источних Словена постоји обичај да се на сто износе врућа јела (боршч, свеже печен хлеб) да би се душа покојника могла окрепити. За живота човека, душа га може напустити само у сну (в. А. А. Плотникова у Толстој и Раденковић 2001, 169–170 и С. М. Толстая у Толстой 1999: 162–167).

Поред повезивања са ваздухом, ватром и дисањем, душа се у српској традицији посебно везује за воду. У руским и украјинским веровањима пак постоји супротстављање душе својствене мушкарцу и

²⁰ Међутим, јављају се и мотиви стварања човека из елемената космоса, при чему дух и душа, као и дисање, обично происходе из ветра – те се тако каже да је Бог створио првог човека од многих делова – од земље, мора, сунца, камена, облака, ветра, светла и Светог Духа. Од земље је створено тело, од мора крв, од сунца очи, од камена кости, од облака мисли, од ветра дух, од светла вид, од Светог Духа разум.

²¹ То је веома учестала представа и у источносрпском ареалу – где се сматра да се у исто време када неко умре, роди дете у чије тело уђе душа умрлог, те да животни век детета зависи од животног века човека чија је душа ушла у њега. Међутим, постоји и супротно веровање – да дете живи онолико година колико је „преостало“ човеку чија се душа уселила у њега.

паре коју, уместо душе, имају животиње, нехристи, понекад и жене. Овде се души „нижих”, телеснијих бића, одузима својство чистог, нематеријалног етра, и симболички придодаје елемент воде (*пара*), који је ближи идеји материјалности. По српским народним веровањима, у доњем свету влада вечита жеђ, па је мртвима потребно стално давати воду. Због тога родбина умрлог носи по саборима воду и нуди присутне, првих четрдесет дана после смрти дужна је носити воду у четрдесет кућа, а у југоисточној Србији се у мртвачки сандук ставља ћуп са водом. Верује се да би настала суша уколико би мртвима на оном свету понестало воде, јер жедне душе пију воде из извора и облака (в. Чајкановић 1973, 47). Вода је, дакле, важан животодадни елемент, неопходан и за опстанак душа умрлих. Поред тога, верује се да се у води стане душе, те се отуда у источној Србији, када се сазна да је неко погинуо на бојном пољу, одлази на реку и тамо оплакује; на воду одлазе и жене које желе да зачну, јер се верује да се у води налазе душе које чекају да буду инкарниране. Верује се да се душе предака налазе на извору или у бунару, па им се ту и приносе жртве (Чајкановић 1994, 83). На гробу се такође пролива и вино, као супституција за крв. Ово је, очигледно, остатак паганског веровања да је (вегетативна) душа исто што и крв и живот (уп. *Трећа књига Мојсијева*, 17. 4: *Јер је душа свакоме тијелу крв његова. То му је душа*), односно, траг идеје да је душа повезана са материјалним елементом и да је животодавна течност (вода, крв), оно што даје снагу *слабомоћним* душама умрлих, баш као и у Хомеровим еповима.

За космолошки круг представа карактеристичне су идеје о демонским својствима душе и о њеној судбини након смрти. Ако је човек везан за нечисту силу, онда се душа која га напушта у сну бави разним злим радњама. По украјинским веровањима, вештичино тело остаје без даха, док се душа која ју је напустила јавља људима у различитим облицима и узима кравама млеко или отима звезде с неба. Људи који у себи истовремено носе својства реалног човека и нечисте силе, као што су вешци или градовници, по пољским и украјинско-карпатским веровањима, имају две душе. Они продају душу ђаволу, а мењају је за нечисти дух (Толстој и Раденковић 2001, 169). И у овим веровањима може се наслутити разликовање вегетативне душе и душе-двојника, која представља спиритуалнију, чисто духовну супстанцу, те се стога може заменити *нечистим духом*.²²

²² Она се, на изванредан начин, одражава и у идеји вампира, чије тело није лишено животне силе иако је мртво, будући да није потпуно прекинута веза душе и тела, као и у мотиву ускрснућа помоћу живе и мртве воде – мртва вода враћа човеку животне функције (вегетативну душу), он поново дише, док жива вода враћа његово потпуно људско обличје. Чајкановић сматра да је веровање да се вампир може убити глоговим коцем настало касније – будући да је у вампиру жива вегетативна душа, која је везана за крв, срце, мишиће, утробу, вампир наставља да постоји све док постоји ма и најмањи део његовог тела, његова душа ће отићи тек кад од тела буду остале само кости, те је забудање глоговог колца имало функцију да вампира магијски прикује за гроб, а не да га убије (Чајкановић 1973, 121). За појам вампира очигледно је важна идеја неопштености тела – веровало се да се особа *неначетог тела* може повампирити, стога још и данас постоји обичај да се тело умрлог, најчешће табан, прободу иглом или неким другим оштрим предметом, како би се спречило да се он

Идеја о више душа, поред идеје о дводушницима, очигледно потиче из представе индивидуалне или мисаоне душе – човековог двојника. Што се пак тиче независне душе или човековог духовног двојника, који се ослобађа после смрти, он се назива различитим именима – *душа* или *сен*, *авет*, *сабласт*, *дух*. То је индивидуална душа, односно, бестелесна слика личности. Вероватно је идеја да слободна душа, односно, душа умрлог, има велику, натприродну моћ дошла из представе о повезивању са неком неприродном, демонском силом или се проширила из култа хероја, јер је, с обзиром на култ душе у погребним обредима, у којима душа захтева храну (пару, течност), вероватно старија идеја да је душа умрлог немоћна. Душе умрлих су и у српским народним представама невидљиве, мада се могу указати у посебним ситуацијама или видовитим људима; потом, оне имају необичну брзину кретања, могу бити свуда присутне и свезнајуће су. Ова веровања представљају вид развијања ваздушне симболике душе.

Индивидуална, мисаона душа је, дакле, и у словенским и српским народним веровањима, замишљана као бестелесна, ваздушаста супстанца, која се, када напусти тело, може материјализовати, најчешће у виду птице, инсекта или неке мале животиње, попут миша, или прећи у тело новорођеног. У том случају, она губи сећање и свест о претходном животу, али може утицати на судбину детета.²³ Душа се поистовећује и са сенком, а по српским веровањима може се јавити и у огледалу или води, и због тога се огледало застире или се окреће наопако када неко у кући умре. Ове слободне душе или сени могу се везати за камен, дрво, биљку или животињу, те они тако постају *сеновити*.²⁴ Очигледно је и присуство веровања да душа, као нематеријална, ваздушаста супстанца не може постојати одвојено од материје – стога она, након напуштања људског

повампири. Овај ритуал одржао се понегде и до данашњих дана, а потврду идеје да је за вампирizam кључна неначетост тела доноси и изјава информатора коју је забележила др Софија Милорадовић у Великом Поморављу. Наиме, на питање да ли се сачувао обичај да се тело умрлог прободу пре сахрањивања, информатор одговара да се то више не ради зато што су сада сви већ *бођени с некције*. У овој идеји може се препознати траг древног веровања да посебну моћ задржавају сени (душе умрлих) код којих није сасвим прекинута веза са телом, односно, оне чије тело није потпуно уништено. Да је идеја вампира у вези са древним представама, какве срећемо и у Хомеровим еповима, сведочи нам и мотив испијања крви који вампира одржава у животу – баш као што је и сени умрлог, у хомерским представама, да би постала активна и повратила сећање на индивидуални живот, неопходно да испије крв.

²³ Поред веровања да се у новорођеном детету инкарнира неки предак, постојало је и веровање о резервоару душа на оном свету, које чекају да буду оваплоћене и које ту имају прелазни облик змија (Чајкановић V 1994, 29).

²⁴ У словенским народним веровањима јавља се и идеја о тренутном напуштању тела, при чему се душа може јавити у облику разних животиња, а у облику животиња може се јавити људска душа и после смрти. Такве животиње се, исто као и остали објекти (камен, дрво...) за које се може везати душа, називају *с(ј)еновитим* (уп. одредницу *сјеновит* у Караџић 1985). Најчешће сеновите животиње су змија, вука, пас, миш, а од домаћих животиња долазе још овца, коњ и мачка (в. Чајкановић 1994, 94–101). Када је реч о отелотворењу у виду животиње, предност имају хтонске животиње, што је, свакако, у вези са веровањем у подземни свет у који душе одлазе.

тела тражи материју за коју ће се везати. Примат ту имају камен, дрво (биљка) и вода – који су, иначе, у митској свести, поред земље, оличења материјалности.

(Наставиће се)

Литература

- Godelije, Moris i Mišel Panof. 2002. „Stvaranje tela“. *Kultura: Antropologija tela*, 105/106, Zavod za proučavanje kulturnog razvitka: 27–4.
- Delimo, Žak. 1987. *Strah na zapadu I –II*. Novi Sad: Književna zajednica Novog Sada.
- Devereux, Georges. 1992. *Ogledi iz opće etnopsihijatrije*. Zagreb: Naprijed.
- Dodds, E. R. 1951, *The Greeks and the Irrational*. London: University of California Press.
- Jones, Lindsay (ed.). 2005. *Encyclopedia of Religion, second edition*. Thomson Gale.
- Jung, Karl Gustav. 1996. *Alhemijske studije*. Beograd: Atos.
- Knežević, Anto. 1988. *Filozofija i slavenski jezici*. Zagreb: Hrvatsko filozofsko društvo.
- Leže, Luj. 2003. *Slovenska mitologija*, Beograd: Bonart.
- Lovmjanjski, Henrik. 1996. *Religija Slovena*. Beograd: Biblioteka XX vek.
- Loma, Aleksandar. 1999. „Mitski koreni filozofije“. *Lucida intervalla* 8–9 (2–3/): 1–38.
- Лома, Александар. 2004. „Димом у небо“. *Кодови словенских култура* 9. Сlio: 7–64.
- Лома, Александар. 2010. „О словенском рају“. *Годишњак катедре за српску књижевност са југословенским књижевностима* V: 143–153.
- Morin, Edgar. 2005. *Čovjek i smrt*. Zagreb: Scarabeus-naklada.
- Nagy, Gregory. *Greek Mythology and Poetics*. 1990. New York: Cornell University.
<http://chs.harvard.edu/wb/1/wo/nYNz6qEcrTsjbwWSwdCobg/4.0.0.0.1.9.1.7.15.5.1.1.1.5.7.1.1.11.11>. 2013.
- Раденковић, Љубинко. 1996. *Народна бајања код Јужних Словена*. Београд: Просвета, Балканолошки институт САНУ.
- Rode, Ervin. 1991. *Psyche, Kult duše i vera u besmrtnost kod Grka*. Sremski Karlovci–Novi Sad: Izdavačka knjižarnica Zorana Stojanovića.
- Станишић, Вања. 2006. *Увод у индоевропску филологију*, Београд: Чигоја.
- Strathern, Endrju. „Čuvati telo u duhu“. *Kultura: Antropologija tela* 105/106. Zavod za proučavanje kulturnog razvitka: 44–59.
- Толстая С. М. 2008. *Пространство слова, Лексическая семантика в общеславянской перспективе*. Москва: Индрик.
- Чајкановић, Веселин. 1973. *Мит и религија у Срба*. Београд: Српска књижевна задруга.
- Чајкановић, Веселин. 1994. *Стара српска религија и митологија*. Београд: Српска књижевна задруга, Београдски графичко-издавачки завод, Просвета, Мартеноно.

Речници и енциклопедије

- Bezljaj, F. 1977–2005. *Etimološki slovar slovenskega jezika 1–4*, Ljubljana: Mladinska knjiga.
- Караџић, Вук Стефановић. [1918] 1985. *Српски рјечник*. Београд: Просвета–Нолит.
- Речник српскохрватског књижевног и народног језика* (1959–). Београд: Српска академија наука и уметности, Институт за српскохрватски језик.
- Skok, Petar. 1971–1988. *Etimologijski rječnik hrvatskoga ili srpskoga jezika* (I–IV). Zagreb: JAZU.
- Толстој, Светлана М. и Љубинко Раденковић (ред.). 2001. *Словенска митологија, енциклопедијски речник*. Београд: Zepher Book World.
- Толстой. Н. И. (ред.) 1999. *Славянские древности. Этнолингвистический словарь 2*. Москва: Российская академия наук, Институт славяноведения и балканистики.

Извори

- Караџић, Вук Стефановић. 1985. *Етнографски списи о Црној Гори*. Београд: Просвета–Нолит.
- Караџић, Вук Стефановић. 1853. *Српске народне приповијетке*. Беч http://www.rastko.rs/knjizevnost/vuk/vkaradzic-price_2.html
- Караџић Вук Стефановић. 1845. *Српске народне пјесме*, Беч. http://www.rastko.rs/knjizevnost/vuk/vkaradzic-pesme_II.html
- Караџић Вук Стефановић. 1870. *Српске народне приповијетке*. Беч. http://www.rastko.rs/knjizevnost/vuk/vkaradzic-price_3.html

Стари текстови

- Arist. *De anima*: Aristotel. 1996. *О души. Наговор на филозофију* (prev. Milivoj Sironić i Darko Novaković). Zagreb: Naprijed.
- Библија или Свето писмо старога и новог завета*. превели Ђуро Даничић и Вук Стефановић Караџић. Ljubljana: ČGP Delo.
- Heraclitus: Heraklit. 1985. *Fragments*. (prev. Miroslav Marković). Beograd: Grafos.
- Homerus. *Odysssea*: Хомер. *Одисеја*. 1977. (prev. Милош Н. Ђурић). Нови Сад: Матица српска.

Ivana Bašić

The Spiritual Body – Concept of the (Slavic) Soul (I)

This work analyses the concept of the soul in the Slavic and the Serbian cultures in the context of general views on soul and concludes that the dual conception body-soul did not exist in the pagan Slavic world picture. It was developed in Slavic and

Key words: concept of the soul, lexical iconicity, Slavic culture, 'duša'.

Serbian culture along with the acceptance of Christianity, while the earlier, pagan culture held in a higher esteem the notion of the vegetative and emotive soul, closely related to the body and the idea of free soul – man's double, who, nevertheless, implies a certain, although immaterial and not always apparent embodiment ("spiritual body" – 'telo duhovno'). The iconicity of the lexeme 'duša' rests upon the opposition visible-invisible, which is reserved for the vegetative or organic soul, while the free soul depends on the opposition material-immaterial. The difference in the iconicity of the lexemes 'duša' ("soul") and 'duh' ("spirit") – although both stand in an etymological relation to 'dah' ("breath"), 'disati' ("to breath"), 'duvati' ("to blow") – lies in the fact that 'duh' is conceptualized as a divine breath, 'sila duhovna' ("a divine force"), which can be individuated in part, but which maintains the characteristics of its divine or demonic origin and is related to the intellect and the will, elements of air and fire, while the 'duša' is individuated and linked to "lower" levels of human being – bodily functions and sensitivity related to the element of water.

Мирослава Лукић Крстановић

Етнографски институт САНУ, Београд

miroslava.lukic@ei.sanu.ac.rs

Позиционирање спонзорства на тржишту културних догађаја¹

У раду се проблематизује однос културних догађаја и спонзорства, кроз који се читава сложена комуникативна мрежа на позицијама друштвене одговорности и конзумеризма. Спонзорство се историјски ра-
ветљава, да би се указало на његове развојне и преломне одлике, у социјалистичком и постсоцијалистичком периоду. Контекстуализујући спонзорске стратегије посебно се ишчитавају политике репрезентације на глобалним и локланим сценама. Музички спектали (концерти, фестивали, смотре и др.) представљају примамљиве и утилитарне производе на тржишту спонзорства, стварајући својеврсне сцене у процесима транзиционих прелома.

А И
спонзорство, културни
догађаји, политике,
тржиште.

Културни промет се увек одвија у савезу са финансијама и политикама. Јавни сектори, мултинационалне компаније и предузетништво представљају финансијске и политичке ослонце културних репрезентација, дајући импут *одозго*, са задатком да се створе јаке производне и потрошачке ауре идентификација. У свету културних и музичких догађаја – фестивалских, концертних и мултимедијалних спектакала, власт и финансије имају свој удео моћи надгледања, постајући, тако, релевантан полигон у *cost-benefit* стратегијама реализације догађаја. То је први корак у мистификацији подређене позиције културе, која се и сама уживљава у гетоизовану и пурификовану улогу „сирочета”. Али које културе, чије финансије и које вредности успостављају својеврсне таборе моћи имања и немоћи немања? Њихови зближено-одвојени симболички светови руководе се политикама и

¹ Овај текст је резултат рада на пројекту Етнографског института САНУ бр. 177027, који финансира Министарство просвете, науке и технолошког развоја Републике Србије.

идеологијама. Времена су се мењала, а са њима и многе тактике у савладавању граница између култура и новца. Једна од тих тактика између новца и мистификованог чека на столу јесте спонзорство (некад препознато у меценству). Стварана је читава плејада дародаваца и дарованих у измишљањима односа интимизације, вазалства, или пак савезништва. Култура – финансије, дело – новац не остају само у свом камерном окружењу, већ су део различитих друштвених система, поредака и режима. Изложбе, концерти и други перформативни репрезенти културе и уметности најмаркантније су сцене усликавања новца у дела и дела у новац, односно пресликавања структура моћи у друштвеном и културном позиционирању. У овој анализи проблематизује се однос културних догађаја и финансијских посета, кроз који се читава сложена комуникативна мрежа и њена улога у трансмитовању порука на позицијама друштвене одговорности и конзумеризма.

Историјски маркери и политике спонзорства

Од елитне до популарне културе, од историјски маркираних ремек-дела до андерграунд и експерименталних сцена, увек се јавно говорило о „тајним, невидљивим или недодирљивим” улагачима. Новац је из респекта према делу остајао иза сцене, дајући му импут моћи, славе и осталих ореола успеха; заузврат се добијала захвалност, наклоност, приврженост према невидљивим, али моћним дародавцима. То су почеци меценства.² Читава плејада таквих моћника „иза кулиса” даје свој допринос не прелазећи границе стваралачког чина и остајући с-ове-стране материјализујућег простора: ренесанса – породица Медичи, романтизам – грофови или имућни трговци, потом индустријалци и све до звучних имена компанија Cartier, Philip Morris, Coca-Cola, Addidas и др. У разним епохама покровитељство је одсликавало две сфере културне политике: идеолошко-естетске критеријуме подређене циљевима и интересима владајуће класе и власништво над капиталом као критеријум у дефинисању интересних класа (Микић 2011: 77). Феномен меценства је временом почео да се грана у два правца финансирања уметности. Покровитељство је постајало моралистички чин државних и националних интереса. Богати појединци су својим улагањем у културу и уметност давали допринос држави, односно у коегзистенцији са влашћу чинили су опште добро. Културно или уметничко дело проглашавано је добром од националног или државног значаја, а сви његови актери представљали су кохезиону снагу таквог тоталитета. Други правац развијао се кроз индивидуализацију и дуални однос на релацији донатор – стваралац. Лик мецене – донатора и лик уметника стварали су својеврсну ауру заједничког дела, аутономију власништва и својинских односа. Култ дела и култ донатора нису прелазили праг личних жеља, али су били усмерени ка вишим идеалима – нације, државе и друштва. Био је то добар модус за конструисање принципа патронимије наслеђа и политика сећања усађених

² Термин *меценство* настало је по имену Гаја Мечене (Gaius Maecenas), повереника цара Аугуста, који је био заштитник уметника и песника.

у историје. Показаће се временом да су покровитељства успостављала посебне логистике, тежећи да прошире простор надгледања и контролисања протока идеја, дела и профита. Без обзира на то да ли је реч о великим предузећима, корпорацијама, компанијама, транснационалним програмима или фондовима, улагања у културу и уметност постају посао од великог значаја, не само у непосредном контакту два актера или инсититуције, већ и у освајању простора специјализованих посредничких институција. Док се меценство везивало за етички принцип индивидуалног даривања, спонзорство (спонзорисање)³ се инклинирало као пословни однос и процес размене између финансирања и финансирајућег. Однос и сарадња на том пољу произвели су нови тип савезништва између финансијера и стваралаца, као вид демаскираног вазалства у лику партнерства. Не треба много мудрости да се схвати да је новонастала концепција пословања заснована на повезивању профитне и непрофитне делатности, у ствари, одржавала *status quo* односа, само што су ствараоци тежили да преузму принципе финансија, а дародавци да се представе као стваралачки иноватори.⁴ Оснивају се комитети и организације водећих привредника за подстицање и помагање уметности (на пример, Business Committee for the Arts – BCA). Сама интимизација односа између финансија и ументости успоставила је посредничке просторе за убирање односно, спровођење обостране користи. Тако се градио трипаритани скуп финасијер – менаџер – уметник. Данашња корпоративна тржишта институционализују однос спонзорства и културе у виду фондова/фондација, који су формиран као контролори протока капитала и њиховог искоришћавања. Ефемерно давање се постепено доводи у зону дуготрајних улагања и њиховог надгледања осигураних у зони институција моћи.

У европским земљама за време социјализма финансирање културе држало се под централизованим дисциплинским кључем једнопартијског система. Сваки уплив новца са „стране” сматрао се сумњивим и непровереним пословима. У социјалистичкој Југославији, у периоду педесетих и шездесетих година двадесетог века, култура се обликовала и финансирала на основу задатака и начела програма Савеза комуниста Југославије. У неким смерницама наглашавало се да су уметност и култура – својина народа, да културно стваралаштво има своју масовну подлогу, а да се Савез комуниста залаже за развој материјалне основе

³ Спонзорство (лат. *sponsor, sponsoris* – јемац, гарант) је плаћање или нека друга услуга неког предузећа једној културној институцији у најширем смислу, са циљем да се промовишу име, марка, производи, услуге тог предузећа (Рот, 1996: 122); в. (Клајн и Шипка 1166: 2007).

⁴ Дејвид Рокфелер (David Rockefeller) је године 1966. у говору под називом *Culture and corporation* и *Economic development. The Banking Aspects* изнео став да велика предузећа имају двоструку улогу – она нису само економске, него су и друштвене институције (www.perjacobsson.org/lectures/1967.pdf).

такве активности.⁵ Новац је био уграђен у партијске протоколе, а његово „крстарење” изван тих протокола проглашавано је за јерес и привредни криминал, што се косило са ликом „поштеног и скромног социјалистичког радника”.⁶ Од 1974. године успоставља се један рогобатан систем пословања, под називом интересне заједнице културе, као облик сарадње организација удруженог рада културе и материјалне производње. Тај привид удруженог рада и самоуправне прокламоване политике огледао се у административном импровизовању и принуди одвајања средстава из личних дохадатака за културу и у неадекватној расподели средстава у оквиру партијске бирократије. Период седамдесетих⁷ и осамдесетих година двадестог века карактерише и значајно учешће државних фирми у суфинансирању најзначајнијих културних манифестација (на пример, као чести генерални спонзори појављују се Инвест банка, Беобанка, ЈАТ, ПТТ, Дунав осигурање, ПКБ, и други (Микић, 2011: 90). Перпетуитет спонзорства није се доводио у питање, јер се радило о режиму који је одржавао привид стабилног државног буџета, а тиме и неприкосновени опстанак великих фирми. Дакле, генерални покровитељ манифестација демонстрирао је постојаност једне-те-исте-власти, која је из својих централних ложа надгледала обрт церемонијалног новца. Међутим, када је држава пропала, када су пропала и предузећа која су демонстрирала моћ у лику „генералних проковитеља”, онда је створено „празно место моћи” које ускоро заузимају нове фирме са старим / новим владарима.

Спонзорство у социјалистичком и капиталистичком „опходу” може се пратити и преко трансформација својине на релацији државне својине, приватног власништва и јавног добра. Од 1989. године, доношењем закона о предузећима, приватна и државна својина иду руку под руку, стварајући једно прилично конфузно поље између *свачијег-нечијег* деловања.⁸ То је период када се партијска децентрализација све више усмерава у национално интересне сфере, тј. давање приоритета оним културним програмима – делима и манифестацијама који се проглашавају за програме од „посебног националног интереса”. Био је то почетак хијерархизације културних и уметничких добара по националним критеријумима. Грађанске иницијативе и програми цивилног друштва остају финансијски ускраћени, јер нису одговарали националном „лику и

⁵ *Manifest komunističke partije i program Saveza komunista Jugoslavije* – Комитет организације SKJ у JNA, Војна штампагија Београд, усвојено на седмом конгресу SKJ 1958, 290–291.

⁶ Анализу јавног мњења о тзв. богаташима и феномену „титулара без својине” в. (Марковић 1996 : 499).

⁷ Између 1965-1973. године основане су престижне културне манифестације, као што су FEST, ВПЕФ, Октобарски салон и др. Извори финансирања установа култура и манифестација постајали су стабилнији в. *Pregled*, Informativno dokumentarni tromesečnik

www.pregled-rs.rs/article.php?pid=855&id=25510

⁸ Програм Туристичке организације из 1999. године показује да је регистровано преко 500 манифестација у Србији. Иако се ради о кризним годинама у политичком и економском смислу, велики број манифестација је био реализован. (Календар приредби 99, 1999 : 39).

делу”. Са све већом друштвено-економском нестабилношћу и националном еуфоријом, државни и приватни сектор гради позиције националних ауторитета. Несметано се одвијао трансфер новца у сфере подобних непрофитних делатности са партијско – функционерских положаја руководиоца – директора фирми. Прерасподела друштвеног богатства одвијала се присвајањем, а не стварањем капитала, који је приграбљен у друштвеним сукобима иницираним политичким делањем елита (Лазивић 2010: 43, 47). Иза државних фирми стајала су имена директора и партијских челника, као главних актера и ауторитета у расподели финансија и новчаних трансакција, односно малверзација као непроверених дискреционих послова. Финансијери и добротинитељи били су сједињени у ликовима људи из структура власти.⁹ Од деведесетих година спонзорство добија ново лице у виду спасилаца на блокираном и херметизованом пољу финансирања, са високом стопом инфлације,¹⁰ на доминирајућем сивом тржишту и инстант приватништву. С друге стране, потрошачка жеђ за догађајима испољавала се у понудама без потрошачког новца. Стари и нови спонзори културних делатности препознавали су се у ликовима бивших директора и нових власника предузећа на чија се врата куцало. Финансирање културе приватно-државним средствима истовремено је и креирало (квази)културне вредности.¹¹ Тотална политизација и видно смањен државни буџет¹² дали су крила свима онима који су се прогласили власницима малих и великих фирми, а који су управо у спонзорству видели свој примордијални догађај промоције великог дела.¹³ Парадокс је био управо у такозваном прању новца, који је фиктивно стварао кружни ток зарађеног и потрошеног новца у реализацији нелегалних профита. Поверење између новонасталих

⁹ Случај председника владе Мирка Марјановића, из периода режима Слободана Милошевића, директора компаније „Прогрес”, који је својим личним залагањем, а преко касе фирме, финансирао представу Атељеа 212 „Марија Стјуарт”, за чију су реализацију одвојена минимална средства Градског секретаријата за културу (из интервијуа са Љубомиром Драшкићем www.nin.co.rs/2000-02/03/11497.html).

¹⁰ Краткотрајне реконструкције монетарног система у оквиру Аврамовићеве реформе нису зауставиле хиперинфлацију.

¹¹ Године 1994., у време владе Мирка Марјановића, министарка културе Нада Поповић Перишић покреће кампању „Лепше је с културом”, с циљем да се редифинише култура и опорезује шунд, што је и даље било под контролом странке на власти, из чијих се редова и финансирао тај исти шунд.

¹² Због нетранспарентног система расподеле јавних прихода и политизације „јединствених критеријума”, општине нису биле у финансијским могућностима, нити су имале фискални капацитет, да самостално воде културну политику на локалном нивоу (Микић 2011: 90). Додала бих да децентрализовани систем финансирања и управљања културом није био могућ због аутократске и централизоване Милошевићеве власти, која је по принципу непотистичких и подобних гаранција одлучивала које општине, односно градови могу да однесу превагу у инвестирању у културу.

¹³ Један од примера новоформираних фирми-спонзора била је Credibel banka, која је под слоганом *заплavimo заједно* ширила своје поседе у домену науке, издаваштва, уметности (ту су место нашли и неки програми Српске Академије наука и уметности, ПЕН центра, Коларчеве задужбине, покретање фондације Борислав Пекић и др. (Credibel almanah, 1995: 11).

савезништава спонзора и културних догађаја заснивали су се на јаким политичким маркерима поларизованог друштва. Културне манифестације биле су маркиране према уделу политичке и финансијске подобности или неподобности. Како је време одмицало, како су многе малверзације бивале обелодањене, против власника/спонзора поведени су кривични поступци, фирме су одлазиле под стечај, уступајући место новим поседницима и спонзорским титуларима. Друштвена и економска дестабилизација стварала је спонзорства са неизвесним статусом и краткорочним улагањима у зонама тржишног ризика. Од 2003. године трансформације и реформе финансирања културе испољавају се у виду новог концепта буџетског извештавања и контролисања. При институцијама се оснивају савети и спроводе конкурси који вреднују пројекте из домена културе и уметности.¹⁴ Посебно је значајан Закон о локалној самоуправи и надлежностима у финансирању културе.¹⁵ По том закону држава је уступила општинама и градовима контролу, опорезивање и регулисања права на имовину, као и креирања културних програма. У званичним изјавама државних службеника наглашава се да је то логичан пут растеређивања државног буџета пребацивањем већег дела финансирања на регионе и општине, у шта треба да се уклопе културне институције и манифестације. Од 2004. године долази до застоја реформи и умањивања финансирања културе из буџета, што подстиче активности корпоративне филантропије (истичу се компаније и банке као што су Banka Intesa, Philip Moris, Telenor, Erste banka, приватни медији, и др.). Приватне фирме улазе у спонзорски простор културе онолико колико успевају да овладају тактикама интереса сопственог репрезентовања.

Транзициони титулари културе и спонзорства

Тандем културних манифестација (посебно концерти и фестивали) и спонзора у транзиционом прелому успоставља нове релације између државног и приватног сектора, политичких и финансијских структура, између националних интереса и глобалних трендова. Разни ексклузивитети у виду спектакала – хипетрофираних сцена постају финансијски атрактивни приоритети у стварању имица и успеха, често у блиској вези са националним брендирањем као задатком од државног значаја.¹⁶ Спонзорско деловање се исказује кроз конкретне донације, подстицања, сарадњу и активности на нивоима друштвене одговорности. Улазећи у зону идеологизације маркетиншких стратегија, посебно туризма, спонзорство великог броја фестивала постаје важна марка у

¹⁴ Децентрализована културна политика устаљена је у неким европским земљама; на пример, у Немачкој је надлежност за културу пребачена регионима „лендерима”, што ствара својеврсне аутономије културних политика (Драгичевић-Шешић и Стојковић Бранимир 2000: 23).

¹⁵ Закон о локалној самоуправи, Сл. гласник РС, бр. 129/2007 чл. 18.

¹⁶ Деана Јовановић износи занимљиву анализу креирања националног имица и идентитета за потребе туризма у Србији, на основу туристичких брошура, као важног реперезента за странце (Јовановић 2008: 102).

националној или културној идентификацији. Кумулативности културних сцена иде у прилог и Закон о култури, у коме се посебно наглашава значај аматеризма и манифестација изворног народног стваралаштва.¹⁷ Званични подаци наводе да је у Србији данас регистровано више од 950 културних манифестација, а од тог броја Министарство културе финансира и суфинансира 90 културних манифестација.¹⁸ То значи да све остале сезонске светковине и позорнице финансирају општине – градови у сарадњи са локалним спонзорима.¹⁹ Реално стање, међутим, показује да буџетирање од стране локалане самоуправе представља само обавезу са скромним новчаним доприносом, а да стварни носиоци и даваоци новца и услуга јесу приватне фирме и институције.²⁰ Обавеза уступа место добровољном учинку са емпатијским, односно *ортачким* интересом. Али ово није крај замагљене слике, јер стање показује да има више фестивала него спонзора, и више спонзора него новца. И приватни и државни сектори руководе се заједничким циљевима, који су дефинисани надзнаком „српске брендизације” или „српског наслеђа”. У том смислу, највећу проходност, према истраживањима, имају манифестације са етикетом *националне*, као што су, пригодне свечаности, референтни религијски догађаји, музички спектакли и медијски догађаји. Етикета традиционалне манифестације са *етно* референцом често имају приоритет и могућност размножавања у безброј микро енклава као на пример роштиљијада, сланинијада, купусијада; потом следе саборско-изворно-стваралаштво, фестивали диверсификованих жанрова и медијске продукције естрадних патената – „идоли и први српски гласови”. Новонастали фестивали патентирају глокализујући тренд, па се јављају и такви пројекти под насловом „Serbia world music festival”.²¹ Таково случај и многа друга места-догађаји, инсценирани су пунктови *света* изграђеног и скројеног по моделима етно- преградака. И док присуствујемо великој кумулативности фестивала, тржишна идеологија диктира своја правила. Што је фестивал значајнији, удео у његовом репрезентовању и одржавању је већи. У локалну средину се тада сливају и представници државних институција – медија, туристичке организације, државне и приватне фирме, разне услужне делатности. Оваква концентрација власти, моћи и ауторитета у оквиру фестивалског простора подстиче заинтересованост

¹⁷ *Закон о култури* Сл. гласник РС бр. 72/2009 чл. 3 и чл. 8.

¹⁸ Подаци према евиденцији Завода за проучавање културног развика; *Pregled RS 1/2008 – Kulturne manifestacije u Srbiji*. www.pregled-rs.rs/article.php?pid=855&id=25510

¹⁹ Године 2007. Донет је Закон о локалној самоуправи, у коме је поред осталог дефинисано и финансирање и суфинансирање програма и пројеката у области културе од значаја за локалну самоуправу (чл. 20, тачка 18).

²⁰ Појединачни случајеви градова то показују: Крушевац на 400 догађаја годишње издваја 220 милиона, Ваљево - 1,3 милиона, Ниш за своје важне догађаје Нисоманија и Нишвил издваја до 5. милиона динара итд. www.brendovisrbije.com/vesti/vi-e-muzike-nego-para.html

²¹ Године 2009. програм Фестивала је углавном био заснован на етно-музици и пратећим маркетиншким програмима туристичких понуда таковског краја. У подржавању локализованог света у границама, свој удео су дале институције као што је Министарство иностраних послова Норвешке, па до локалних ауторитета попут ресторана *Таковски врт*, *Balkan DMC*, *Млекара Бодри* и др.

многих градова да баш они буду домаћини неког спектакла. Фестивал на тај начин амблемизује град, односно, креира му идентитет кроз свечани догађај (Mugnani, 1997: 168).²² Више од педесет година Гуча је варошица препознатљива по Драгачевском сабору трубача, Нови Сад постаје маркирани град познат по EXIT фестивалу, Ниш - по џез фестивалу „Нишвил”. Велики догађај покрива мали град, док велики град покрива више догађаја, те се његова амблемизација одвија кроз избор сцена у обликовању просторног идентитета. Београд проширује свој фестивалски идентитет (од ВITEF-а, ВЕМUS-а, FЕСТ-а, Belef и све популарнијег Beer festa или најновијег Миксер фестивала.

Културне сцене и спонзорства осцилирају између рационалних прорачуна и симболичких опција моћи. Генерални покровитељи и донатори успостављају нови поредак, који се заснива на даривајућим протоколима склапања уговора о покровитељству и спонзорству, што је друго име за власничку позицију над догађајем. Ко о томе одлучује, ко је на врху те лествице, и коме се даје? Спонзорска правила власти одвијају се на основу старих навика и нових принципа пословања. То се огледа кроз личне одлуке врха власти компаније и надлежних тела која играју компетентну улогу у одлучивању. Велике компаније имају своја тела и протоколе по којима се обавља одабир – избор донација. У поретку успостављања спонзорског посуда владају одређена правила, која компанијама дају право власти у распоређивању финансијских средстава приоритетима, у утврђеним временским роковима. Конкурси или захтеви за спонзорисања представљају у рационалном поретку гаранцију равноправног третмана подносиоца захтева, иако је познато да се донаторства обично одвијају путем лице-у-лице и приватног договора. Два субјекта даваоца и примаоца склапају договор, а тела попут конкурсне комисије или управних одбора склапају уговор. Лична одлука постаје колективни договор и уговор, или како објашњава један спонзор: „Ако ми се допадне идеја, ја се договорим о спонзорисању, а онда то провучемо кроз управни одбор”.²³ Власништво над компанијом је истовремено и власништво над спонзорством, односно избором и величином донације. Иако се то третира као колективни или институционални чин, то је често дело једног субјекта или субјеката по избору и селекцији (ортакљук на делу: пријатељ пријатељу, сродник сроднику, власник власнику, договор по политичкој линији итд.). Дакле, спонзорско дело је руковођено институционалним и колективним протоколима фирме и камуфлираним појединачним договорима и одлукама на симболичким позицијама моћи угледа, интереса, те политичким и финансијским стратегијама, често под страначким патронатом.

Сваком-свој-фестивал представља својеврсни мониторинг и ауторитет у виду покровитеља као заштитиника догађаја. Власт над догађајем и

²² Фабио Муњани, анализирајући карневал у Сијени, сматра карневал „амблемском светковином”, што подразумева свечани догађај који представља одређени град или место, и даје му одређени идентитет у оквирима културног и друштвеног референтног подручја.

²³ Интервју са директором приватне фирме, 2011. године у Београду.

власт над финансијама често су компатибилне. Дуги низ година су главни покровитељи Драгачевског сабора трубача у Гучи били медијски сервис *Вечерње новости* и *Илустрована политика*, као и јавни сервис РТС. Био је то државни мониторинг, односно политички надзор догађаја, са упливом малих угоститељских власника и вашарских тезгара. Прелом је настао свечаним уласком приватних компанија у Гучу, као продужена рука изборних политичких кампања („Сартид” иза кога је стајао ЈУЛ-СПС-Милошевић, и компанија „Браћа Карић” – Богољуб Карић и његова странка). Врхунац финансијског улагања представљало је подизање споменика – трубача на који је уклесано име дародавца Богољуба Карића, уз свечани говор са обећањем да ће Гуча добити пут, базен итд. од истог дародавца (Лукић Крстановић 2006: 201).

Протеклих година започиње и нови талас *један лидер – један фестивал*, у коме се појављују појединци као главни утемељивачи и носиоци таквих сцена. Овде, пре свега, мислим на примере из домена културних збивања: Кустурица – Кустендорф – Мокра Гора, Змајевац – Тихомир Арсић – Белановица и др. Улоге организатора, селектора, финансијера, извођача, продуцента стапају се у један лик и дело „домаћина”, као главног носиоца пројекта, стварајући осећај власништва не само над поседом фестивала као дара, него и над поседом оних који тај дар добијају у ближем и даљем окружењу. Изјаве и наративи који потичу од таквих појединаца обилују великим акцијама и визијама о датом фестивалу – догађају, што се пројектује у фиктивно заједничку својину, односно у своје дело; на пример, изјава Тихомира Арсића: „Желимо да наспрот ЕХИТ-у који је наш излаз у Европу, овде у Срцу Шумадије направимо шумадијски Нешвил”.²⁴ Локализација или пароксијализам са лицем капитала ствара просторе „пригодних националних носталгија, прослава и комеморација или нужан услов за производњу националних субјеката (Арадурџ 2011: 283). Томе иде у прилог стално позивање на заједништво, ми-емпатију и колективно прегалаштво. Емир Кустурица, редитељ, директор фирме за заштиту еколошке средине ДОО „Мокра Гора”, оснивач, менаџер, организатор (на нивоу породичне мануфактуре – супруга, ћерка, син) фестивала Кустендорф, идејни творац и градитељ Дрвенграда и будућег Андрићграда, сјединио је све улоге самозваног чинитеља и поседника, власти и замишљеног колективитета. У многим изјавама доминира ја-ми ефекат просперитета и напретка у симболичком освајању простора кроз културно-еколошка дела.²⁵ При томе, сваки искорак у тржишно-монополске зоне третира се као потпуна сатанизација самозваних хуманих дела „нема спонзора, нема монопола, нема вишка капитала”, тврде ови носиоци догађаја и простора. Нема ни конкуренције у поседовању капитала и његовој експлоатацији, чиме је самозваним

²⁴ Инсајдер В92, www.politika.rs/rubrike/Društvo/t1629.lt.html

²⁵ Поред осталог, у интервјуу датом Југославу Позићу, Кустурица каже: „У Мокрој Гори се живи боље. Добили су око 150 радних места, рођено је 55 деце, једина енклава где је наталитет порастао у последњих неколико година. Дакле, по свакој основи тамо се чине добра чуда и сви смо у заносу, градимо и радимо. www.b92.net/info/emisije/intervju_sa_jugoslavom_cosicem.php?yyyy=2009&mm=id=38395

поседницима догађаја обезбеђено неприкосновено место у домену друштвеног и медијског елитизма.²⁶ Догађај – атракција – спектакл добија и свој поредак у симболици лидерства – родоначелницима, пионирима, хуманистима, добротинитељима, градитељима и др. Дакле, стварање догађаја производи власништво и лидерство над тим догађајем стапајући се у ја-ми дело. Лично околлективисан спонзорско-монополски поредак компанијске породице и патрона обликује и посебан вид доминације и супрематије са елементима патернализма.

Контролисана тржишта фестивала као планетарни феномен јесу део *mainstream* економије, створане на утилитарним захтевима индустрије забаве (музичких продукција и др.) и монополске политике. Спонзорисање фестивала постаје и облик нове корпоративне етике, која је позната под називом *партнерство*. Узајамно пословање, сарадња, комплементарност циљева, уговорна еквивалентност – само су неке од комуникацијских одлика партнерства. Сигурно је да се спонзорство и фестивалски спектакли граде на интересима који подразумевају економско покриће капитала, и с једне и с друге стране. Међусобно се траже они партнери који на фестивалском тржишту могу највише да профитирају. Постајући и део туристичке атракције, донаторски улог дају компаније које у томе виде и своје интересе: ЈАТ, железница, телекомуникације (Теленор и Телеком), а посебно пиварска индустрија. За три највећа музичка фестивала у Србији ЕХИТ, Beer fest и Драгачевски сабор трубача генералне покровитеље и спонзоре представљају пиварске компаније – Апатинска пивара са главним брэндом „Јелен пиво” и Touborg. Највећи културни и музички поседи траже и највеће конзументске поседе, па се по том принципу спонзорско-фестивалска партнерства и групишу. У транзиционом периоду је сваки од ових фестивала имао свој посебан филантропски пут: Драгачевски сабор трубача је био везан за медијске спонзоре, угоститељство и пиварске компаније (раније БИП, сада Јелен пиво); ЕХИТ fest пролазио је пут од невладиних донација, преко градских и државних финансија, до страних компанија и лиценци; Beer fest је постао сцена понуде и потражње малих и великих пиварских предузећа и компанија, те је на тај начин потпуно изједначио два тржишта музику и пиво. У таквом садејству спонзорске културе одигравају се значајни преломи конципирања културе пословања, у виду хибридних форми старих навика и нових менаџерских трендова (Erdei 2011: 78).

Иако партнерство подразумева еквивалент услуга по којем су музичке сцене добар полигон за продају пива, а продаја пива је стимуланс музичким конзументима спектакла, ипак се доминација и хијерархизација партнера ишчитава кроз моћ њиховог удруженог поседовања и власништва. Јер, велики фестивал тражи и велику компанију, односно они су на нивоу брэндова, компатибилни било као национални брэнд, било

²⁶ Државотворност културних производа редитеља Емира Кустурице огледа се у финансијској помоћи од стране Министарства културе и промовисању Фестивала у оквиру јавног сервиса РТС-а у периоду 16-22. јануар 2013. године, у специјалној емисији, која је њему посвећена (31.01.2013. 21:55).

као планетарни производ, било као тренд. Симбиоза фестивал – компанија рангира се према друштвено пројектованим заслугама, а препознаје се у корпоративном принципу успеха. Значи, партнерство не подноси једнакост, него биполарну доминацију.

За разлику од финансијског покровитељства државе које је под контролом власти и јавности, приватно донаторство јесте у рукама појединаца или група, које руководе компанијама (обично управни одбори). Избор, интуиција, емпатија, интерес спадају у скуп мотивационих фактора појединаца у конструисању модела заједничког интереса. Међутим, у транзиционом прелому приватно спонзорство мора двоструко да се доказује: прво, приватништво пролази кроз јавни контролни пункт у зони легализације и етичке валоризације да би стекао статус равноправног играча на дародавном тржишту; друго, то исто приватништво и даље се повинује законима тржишта које диктира транзициона клима „плутајуће” политике између националних тактика и европских стандарда. Ако се тежи улогама спонзорског лидера, партнера и стимулатора то подразумева, с једне стране, симулирање државе – власти, а с друге стране манифестовање компанијске власти и аутономије која одговара законима глобалног тржишта и светским трендовима. Ево примера: Када се читају спонзорски програми компанија банака и других фирми, може се запазити да је протоколарни језик сличан језику закона, статута и прокламација, државне политике која фаворизује националне вредности. „Алфа банка” кроз мото „имамо дивну будућност” подстиче спонзорство и донаторство у промовисању и унапређењу науке и очувања *српског духовног наслеђа, односно културних и духовних вредности српског народа.*²⁷ С друге стране, спонзорска политика прати глобална тржишта, реализујући програме препознате у грађанским вредностима и културним трендовима: „Ерсте банка” спонзорски избор усмерава на цез фестивале, позоришне, дечје и студентске фестивале, манифестације у домену људских права итд.²⁸ Идеологија спонзорства се тако „калеми” на најекстремнијој сцени даривања, која се приказује кроз морални чин симболичке поруке као културног стимулатора. Оставити неког трага у чину друштвене одговорности с намером моралне корисности, представља један од врхова успешног спонзорства и његове културне пословности. Ако се већ помажу цркве као национални стожери духовности, ако се донирају цез фестивали, ако се појављују спонзорски борци за заштиту средине, за људска права, помоћ угроженим мањинским и маргинализованим групама, образовном систему итд., онда је јасно да се ради о концепту друштвене одговорности (CSR – Corporate Social responsibility)²⁹, са циљем да се двојац *узор и углед* постави на пиједестал моћи неког пословног принципа и општег добра. Најзанимљивије кампање друштвене одговорности у спонзорисању потичу од пиварских

²⁷ У том правцу Банка помаже религијске манифестације и српске манастире. www.alphabankserbia.com/code/navigate.asp?Id=146

²⁸ www.erstebank.rs/rs/DOP/Sponzorstva_i_donacije

²⁹ Видети: *Baseline studija o државној одговорности компанија у Србији* www.cme.rs/cme%20UNDP%20C

брендова и компанија. „Апатинска пивара” – бренд „Јелен пиво”, партнер је у осмишљавању програма „бекство у природу” и „очистимо Србију”, чиме се афирмише одговорно понашање према својој средини, активан однос према култури и уметности, а у оквиру кампање Светског дана заштите животне средине. Компанија „Апатинска пивара”, у оквиру фестивала Драгачевског сабора трубача и Веер феста, носилац је кампање "кад пијем – не возим" и уручивања алкометара саобраћајној полицији, као мере у подизању и очувању безбедности у саобраћају³⁰; потом, следи и кампања „рециклирајте и ви”, која подразумева сакупљање лименки и кеса, а у домену развијања еколошке свести о отпадима. Компанија кроз своје спонзорске активности делује интровертно и екстрвертно, стварајући широко поље паноптик деловања: „Да помогнемо бољи свет за наше запослене, потрошаче, partnере и заједницу чији смо нераскидиви део” – каже се на порталу познате компаније.³¹ Друштвена одговорност успоставља одређену конкуренцију, чији је резултат проглашавање најбољих друштвено одговорних спонзора од стране естаблишмента. Подстицање друштвене одговорности, тј. улога стимулатора, јесте корак у придобијању симболичке моћи која тежи да изађе из граница даровног чина и упути се у освајања етичких позорница на тржиштима медијских свакодневица. И ту препознајемо компанијске кампање које преко спонзорског удела проширују своју делатност, стварајући слику великог узора од општег добра за шире друштво. Средишња тачка идеологије по којој културне манифестације и спонзорство теже да заузму престижне позиције и превласт на репрезентативном тржишту јесу парадигме које су често именоване као „културни циљеви”, „друштвена одговорност” и „национални значај”. Фестивал као дар представља нови поредак у коме се стварни прилив донација – новца и услуга претвара у имагинарни поклон намењен младима, уметницима, посетиоцима, локалном становништву, са знаком моралног чина дарожљивости и бриге, а заузврат се добија морални чин поштовања и ауторитета. Међутим, када таква моћ постане репрезентативна, онда она подлеже и мониторингу, са могућношћу раскринкавања те моћи у зони напетости. Улазак медија иза затворених врата спонзорства дао је посебан третман ексклузивитетима, односно аферама које су само део означавајућег и означеног процеса даривања у пројектовању моћи. Ненаменско трошење компанијског новца у сврху спонзорства,³² или пропусти у спонзорској одговорности у

³⁰ www.jelenpivo.com/vest/16/Društvena_odgovornost.html

³¹ Исто.

³² Компанија „Колубара” која је почетком 2000. године пословала са губицима издвајала је велика средства за спонзорства и донације. Како се наводи, донације су добили и екстремно десничарска организација Двери, потом цркве (2004. године било је 165 корисника донација у новцу и угљу – пре свега, цркве и манастири; а било је и донација појединцима за посету Христовом гробу, па све до издвајања средстава за куповину карата за спектакл „Мелос естрада” и концерт Партибрејкерса „Подигнимо ступове”, (помоћ манастиру Ђурђеви ступови). Серијал *Insajder*, који се бави политичким аферама и криминалом у Србији, истраживао је и овај феномен www.novine.ca/arhiva/2002/27_09_02/kultura.html

организацији догађаја, показују да је једно плакатирање одговорности изван дела, а друго одговорност према делу. Једно је плакатирање одговорности у рекламним кампањама рециклаже, безбедности саобраћаја, подстицање наталитета, а друго је спровођење одговорности да се она рационализује у смислу безбедности и сврсисходности догађаја попут масовних фестивала (у том смислу се одвијају и драматични тренуци преиспитивања надлежности између полиције, организатора фестивала и организационих партнера поводом фестивалских инцидената и трагедија). Тако се *свет* партнерства уместо савеза или супарништва, претвара у антагонизме и сопствене контрадикторности.

Однос спонзорства и културе као с(т)имулације

Спонзорство је само једна од карика у низу обликовања пожељне и тражене слике друштва културе и уметности, рефлектоване на позорницама спектакла. ЕХИТ фестивал, Јелен пиво, Гуча, Теленор, Alpha banka, Богољуб Карић, Цептер, Beer fest, Touborg, Kustendolf издвојени су примери, патенти спонзоризације културних манифестација у транзиционом прелому. У овом раду конструисана су три облика спонзорских стратегија у домену културних сцена: власништво, лидерство и партнерство. У домену власништва на релацији друштвене и приватне својине, спонзорске стратегије се заснивају на етичкој мимикрији старих / нових правила и њихових носилаца у даровној производњи, стварајући произвољне просторе деловања прилагођених кризним ситуацијама (сиво тржиште тзв. прање новца, нестабилна економска политика и др.). Лидерство је спонзорска стратегија која подразумева потпуну доминацију и превласт у зони одлучивања, коришћења и трошења, без могућности контроле изван. У лидерству нема власничко-спонзорског супарништва и све је потчињено ауторитету појединца, као јединог и неприкосноведеног самоспонзора. Партнерство се заснива на моћи избора у домену надметања и супарништва као биполарног поседа. Међутим, данас светска економска криза доводи и до анахроног односа између спонзора и клијента, што је одраз нестабилних поредака, нагомиланости *свега*, и све мање опскрбљених улагања-примања. Већ је познато упозорење да се више обрћу дугови него капитал. Тандеми спектакл – спонзор, уживање – монопол, погодују разноврсним стратегијама у обликовању власништва, лидерства и партнерства, пројектујући, тако, идеализоване перцепције и привиде општег добра и друштвене хармоније, а који су у суштини камуфлажа разних интереса и антагонизама на трусном политичком и економском пољу какво је Србија. Сукоби интереса упаковани у корупције, политичке борбе у структурама моћи, криминал и нерегуларности у домену прописа и закона, само су део спонзорске и културне свакодневице са интригантним драмским елементима: ко коме, с ким, без кога, од кога, за кога, против кога. Између транснационалних побуда, националних и локализујућих третмана у спонзоризацији култура одвија се перманентна борба за престиж, при чему се не увиђа да управо и спонзори и културе јесу клицоноше и носиоци идеолошких кантара у чијем је моралном поседу сваки вид улагања.

Литература

- Арадурај, Ардџун. 2011. *Kultura i globalizacija*, Београд : Библиотека XX век.
- Драгићевић-Šešić, Милена и Стојковић, Бранимир. 2000. *Kultura. Menadžment. Animacija. Marketing*. Београд: CLIО.
- Erdei, Ildiko. 2011, What's in a Beer? Cultures that Interact in Brewery Privatization, *Etnoantropološki problemi*, god. 6, sv. 1, Београд : Филозофски факултет Одељење за етнологију и антропологију, 57- 83.
- Јовановић, Деана. 2008. Идентитет на продају. Креирање националног идентитета за потребе туризма, *Гласним Етнографског института САНУ*, LVI (1), Београд: Етнографски институт САНУ, 101-113.
- Календар приредби 99*, Београд: Туристичка организација Србије и Министарство за културу Републике Србије
- Клајн Иван и Шипка, Милан. 2007. *Велики речник страних речи и израза*, Београд: Прометеј.
- Лазич, Младен. 2010. Postsociјalsitička трансформација у Србији: дрштвени актери и друштвене промене, у: *Домети традиције од социјализма ка капитализму*, Београд: Friedrich Ebert Stiftung, 41-54.
- Лукић Крстановић, Мирослава 2006, Политика трубаства – фолклор у простору националне моћи у: Свакодневна култура у постсоцијалистичком периоду, *Зборник Етнографског института САНУ*, 22, Београд : Етнографски институт САНУ. 187-205.
- Manifest komunističke partije i program Saveza komunista Jugoslavije*, Комитет организације SKJ у JNA, Војна штампарија Београд, усвојено на седмом конгресу SKJ 1958, 290-291.
- Марковић, Ј. Предраг. 1996. *Београд између истока и запада 1948-1965*, Београд: Службени лист.
- Микић, Христина. 2011. Kulturna politika i savremeni izazovi finansiranja kulture: Међународна искуства и Србија, *Kultura*, br.130, Београд: Завод за проучавање културног развитака, 75-104.
- Rot, Peter. 1996. *Sponzorisanje kulture*, Београд: CLIО.
- David Rockefeller, Speech – Culture and Cooperation, *Time magazine Cover*, sept. 7. 1962. vol. LXXX, no. 10. Завод за проучавање културног развитака, 176-208.
- Credibel almanah 1995*, Београд: Tersit.
- www.perjacobsson.org/lectures/1967.pdf.
- www.alphabankserbia.com/code/navigate.asp?Id=146
- www.erstebank.rs/rs/DOP/Sponzorstva_i_donacije
- www.b92.net/info/emisije/intervju_sa_jugoslavom_cosicem.php?yyyy=2009&mm=id=383953
- www.pregled-rs.rs/article.php?pid=855&id=25510

Miroslava Lukić Krstanović

Positioning of Sponsorships on the Cultural Events Market

The paper deals with the relationship between cultural events and financial possession through which a complex web of communication can be discerned, in positions of social responsibility and consumerism. In the first part of the paper, sponsorship is described in its historical context in order to point out its key features and transformations over time, especially in

the socialist and post-socialist period. By contextualizing sponsorship strategies and messages, one can accurately track the representations and values attached to the positioning of cultural products in the zone of national and global policies. Musical spectacles (concerts, festivals, assemblies etc.) are attractive and useful products in the sponsorship market. The EXIT festival, Jelen beer, Guča, Telenor, Alpha Bank, Bogoljub Karić, Zepter, Beer Fest, Tuborg, Kustendorf are just some examples – patents of sponsorship of cultural manifestations in the transitional period. This paper constructs three forms of sponsorship strategies in the domain of cultural festival scenes: ownership, leadership and partnership.

Key words: sponsorship, culture, politics, festivals, ownership and the market.

In the domain of partnership between collective and private property, sponsorship strategies are based on an ethical mimicry of old/new rules and their enforcers within a gift economy, thus creating arbitrary spaces for action adjusted for crises (the grey economy, money laundering, unstable economic policies etc.). Leadership is a sponsorship strategy which entails complete domination in the sphere of decision making, utilization and spending, without the possibility of outside control. In leadership there is no opposition between owners and sponsors, and everything is subject to the authority of the individual as the one and only, inviolable self-sponsor. Partnership is based on the power of choice in the domain of competition and opposition as bipolar ownership. The tandems of spectacle – sponsor and enjoyment – monopoly, are viable projectors of various strategies for the shaping of ownership, leadership and partnership, thus projecting idealized perceptions and simulacra of common good and social harmony, which are actually just a disguise for various interests and antagonisms in a politically and economically unstable place such as Serbia.

Весна Трифуновић

Етнографски институт САНУ
vesna.trifunovic@ei.sanu.ac.rs

Транзицијски велтшмерц: наративизација искуства младих при тражењу посла и запослењу, у контексту постсоцијалистичке трансформације*

У фокусу овог рада налазе се млади високообразовани људи, који су у постсоцијалистичком контексту Србије често суочени са одређеним препрекама приликом трагања за послом, али и са проблемима по самом запослењу. Такве појаве спутавају процес индивидуализације код припадника ове популације и онемогућавају њихов пун допринос развоју овог друштва у постојећим условима постсоцијалистичке трансформације. Циљ рада је представљање ових појава и разумевање њихових узрока из позиције искуства самих младих људи који су њима директно погођени.

А млади,
запослење, наративи,
постсоцијалистичка
трансформација.

Тегобни пут постсоцијалистичке трансформације, који је друштво Србије до сада оставило за собом, произвео је бројне социјалне, економске, политичке и друге проблеме, са којима се већ више генерација становништва суочило. Иако се са сигурношћу може рећи да су питања економске природе најучљивија, будући да директно погађају најшире слојеве целокупне популације, за различите категорије становништва карактеристични су и други, њима својствени проблеми, који такође могу бити извор негодовања и општег незадовољства, као прилично учесталих појава у овом периоду. Такве категорије се условно могу дефинисати у пресеку одредница као што су старост, образовање, професија, род, регионална позиционираност итд.¹

* Текст је резултат рада на пројекту *Културно наслеђе и идентитет* бр. 177026, који финансира Министарство просвете, науке и технолошког развоја РС.

¹ Чињеницу да су различите друштвене групе на различите начине погођене друштвеним догађањима и изложене њиховим последицама истичу и други аутори, док као критеријуме диференцијације таквих група истичу „националну припадност,

Следећи ту линију размишљања, у овом раду сам се фокусирао на једну уско групу младих људи, која се издваја као веома битан чинилац социјалног развоја и напретка, а која је, с друге стране, несумњиво угрожена у постојећим друштвеним околностима. Реч је о категорији високообразованих појединаца који су, дакле, завршили своје школовање и сада се налазе, такође, на прагу „одраслости”. Јасно је да се у овако одређеној групи преламају поменуте одреднице старости и образовања, којима, у циљу шире позиције проматрања, додајем и параметре као што су професија и род. Другим речима, циљна група овог истраживања су млади, високообразовани људи, различитих професионалних оријентација и различите родне припадности. С обзиром на друштвене конструкције „младости” и феномен „продужене младости”, о којима ће у даљем тексту бити више речи, избор испитаника за потребе овог истраживања укључио је популацију од 26 до 35 година старости. Поред свега тога, веома су битне још две одреднице које су заједничке одабраним испитаницима. Једна се односи на недостатак социјалног капитала породице из које испитаници долазе, односно – друштвених веза и породичних контаката који олакшавају остварење жеља младих у погледу образовања, запослења, или развоја каријере (в. Tomanović 2012). Друга карактеристика која битно одређује испитанике јесте управо тежња ка индивидуализацији, односно запослењу, самосталном животу, напретку у каријери и даљем усавршавању кроз рад.

У постојећем контексту постсоцијалистичке трансформације, припадници дефинисане групације се у намери остваривања поменутих планова најчешће суочавају са барикадом незапослености, али треба истаћи да њихове муке не престају проналажењем посла, те да дуго прижељкивано радно место са собом носи нова разочарања. Циљ овог рада је управо представљање наведених проблема из позиције искуства самих младих људи који су њима директно погођени. Одатле следи и покушај разумевања узрока ових проблема, односно препрека које се младима постављају у процесу индивидуализације којој теже. Са оваквим циљем на уму, као најприкладнији узет је квалитативни истраживачки приступ под којим се подразумева долажење до специфичних, уско одређених података међу посебном популацијом (Žikić 2007: 124).

Етнографски, истраживачки поступак у овом раду је, дакле, базиран пре свега на непосредном контакту са испитаницима, дубинским интервјуима, али и на неформалним разговорима у истом таквом окружењу које је циљној групи блиско, односно, у коме се иначе крећу или бар осећају пријатно. Поред тога, старосна и образовна сличност са испитаницима омогућила ми је остваривање још ближег контакта и идентификације са њима и њиховим проблемима по датом питању. Управо у оваквим околностима уочила сам кружење посебног типа наратива међу датом популацијом, кроз које се преносе лична искуства при проналажењу посла и/или приликом запослења. Како наводи Лабов, битна одлика наратива, која оправдава његово преношење и изазива

положај у социјалној структури, регионалну лоцираност, образовни ниво, припадност различитим старосним кохортама...” (v. Mihailović 2004: 19).

друштвену пажњу неопходну за то преношење, јесте догађај који је занимљив и/или значајан² за препричавање, а који је релативан у односу на ситуацију и односе наратора и публике (Labov 2011: 547). Приче о којима је овде реч најчешће се сасвим спонтано, али и веома често покрећу у круговима пријатеља и познаника, будући да се тичу врло актуелне и значајне теме за ову популацију, која је период школовања оставила за собом и сада је спремна за нове изазове рада и самосталног живота. Као такви, дати наративи су битан извор информација о специфичним проблемима младих људи током периода постсоцијалистичке трансформације, а омогућавају и увид у њихове личне, евалуативне погледе на општу друштвену ситуацију и начине на које се она одражава на њихов целокупни живот. Нажалост, у подтексту оваквих прича се углавном читује опште незадовољство постојећим животним приликама и, уопште, начином функционисања овог друштва.

Теоријски оквир

Наративи о личном искуству су општеприхваћена и честа културна форма преношења сопствених стечених сазнања, која кружи међу најразличитијим социјалним групама. Стога у друштвеним наукама није било тешко уочити потенцијал који овакве приче имају: „Наративни текстови су крцати социолошким информацијама и велики део наших емпиријских сведочења је у наративној форми” (Franzosi 1998: 517). Дисциплине попут политичке филозофије, психологије, феминистичке теорије, антропологије и других придале су кључни значај наративности, заговарајући да се управо тим путем врши сазнање, разумевање, придавање смисла друштвеном свету и конструкција друштвених идентитета:

„(...)Однедавно, међутим, научници потврђују нешто много битније о наративу: то да је сам друштвени живот креиран кроз причу и да је наратив онтолошки услов друштвеног живота. Њихова истраживања нам показују да приче управљају акцијом; да људи конструишу идентитете (неовисно о њиховој бројности и промени) тако што се позиционирају или бивају позиционирани унутар заплета прича; да се искуство конструише кроз наративе; да људи придају смисао ономе што се дешава тако што покушавају да интегришу та дешавања у оквире једног или више наратива; и да се људи воде у својим поступцима на основу пројекција, очекивања и сећања које су изведене из различитог, али ограниченог репертоара доступних друштвених, јавних и културних наратива” (Somers 1994: 614).

Наративе о којима је у овом раду реч посматрам, дакле, као извор одговарајућих информација и као тумачења савремених специфичних збивања, која се одвијају унутар прецизираног круга младих, високообразованих људи. Могло би се рећи да ови наративи спадају у

² Лабов користи термин *reportable event*, за који верујем да у себи обједињује како фактор занимљивости, тако и фактор значаја, иако је сасвим извесно да и само један од њих може бити доминантна одлика догађаја о коме се у наративу приповеда.

домен комуникације која се одвија у малим групама за које је, према социологу Г. А. Фајну, карактеристична специфична идиокултура. Фајн, наиме, сматра да свака друштвена група у одређеној мери поседује своју сопствену културу коју назива идиокултуром, а која се састоји из система знања, веровања, понашања и обичаја које деле чланови групе у којој се одвија интеракција (Fine 1979: 734). „Припадници групе препознају да поседују заједничка искуства као и чињеницу да на та искуства могу да реферишу у очекивању да ће их остали припадници дате групе разумети и која ће даље моћи да искористе како би конструисали друштвену реалност” (ibid: 734).

До сада је већ истакнут значај који тражење посла и/или запослење има за једну генерацију младих, високообразованих људи, који теже независности и даљем самоостварењу – првенствено на професионалном плану, али и на другим животним плановима. На основу њихових сведочења приметно је да су искуства по том питању прилично слична, да се често у овим круговима преносе путем поменутих наратива, те да су на тај начин произвела одговарајуће сличне ставове и веровања, који су послужила као основ конструкција и схватања о постојећој друштвеној стварности. На основу тога се може говорити о специфичном облику идиокултуре која настаје у оквиру једне популације, формиране у пресеку одредница старости, образовања, рода и професије, иако се сви припадници такве групе нужно не познају лично, нити морају бити у непосредној комуникацији.³ Поред тога, значајно је напоменути да су извесна одступања у искуствима међу овом популацијом условљена варијаблама рода и професије, док главну заједничку основу чине приближно слична годишта испитаника и ниво њиховог образовања. Упркос таквим одступањима, сматрам да је овде могуће говорити о посебној генерацијској јединици⁴ унутар шире категорије младих у овом друштву, која стечена искуства интерпретира на прилично сличан начин.

Сам концепт „млади” подразумева фазу животног циклуса која је смештена између детињства и одраслости, односно – постулира првенствено биолошки узраст, али се посматра и као друштвени конструкт, будући да „обухвата варијетете конструката и живљених стварности унутар тог животног доба” (Tomanić *et al.* 2004: 40). Социјалне конструкције којима је појам младости очигледно веома подложан подразумевају и то да је дужина трајања младости пре

³ Фајн пре свега говори о идиокултури малих група, као што је, на пример, бејзбол тим у коме се подразумева да сви припадници такве групе познају једни друге. Упркос томе, сматрам примереним да се овај концепт прошири и на шире групације, будући да се и у оквиру њих препознају и испуњавају критеријуми које Фајн наводи као нужне да би се уопште говорило о концепту идиокултуре (v. Fine 1979: 733).

⁴ Према Карлу Манхајму, до стратификације искуства долази како међу генерацијама тако и унутар једне исте генерације. Различно интерпретирање искуства у оквиру исте генерације утиче на формирање генерацијских јединица (v. Mihailović 2004). То су, дакле, генерацијске подгрупе које карактеришу сличне представе и схватања о друштвеној стварности, као што је у овом случају у питању високообразована популација младих која трага за запослењем, или је пак на почетку стицања радног искуства.

друштвено него биолошки условљена. Тако се данас у различитим друштвима среће феномен продужене младости, на који првенствено утиче период школовања: „Краћа је младост оних категорија младих који се краће школују (пољопривредна и радничка омладина), док је дужи пут до одраслости оних који се најдуже школују” (Mihailović 2004: 28). Ово најбоље показује колико су младост и одраслост конструисане категорије, за које се везују различити показатељи и карактеристике, те и колико су у друштвеној свести некад неовисне о биолошкој детерминанти. Међутим, продужење младости има позитивну конотацију једино у случајевима када представља избор самих младих људи, тј: када је део њиховог личног пута индивидуализације, као што је то случај у неким западноевропским земљама. У контексту постсоцијалистичке трансформације овог друштва, то продужење је пре принудно и условљено многобројним друштвеним проблемима, тако да социолози говоре о продуженим стратумима, чија је доња граница 16, а горња – 35 година (v. Tomanović *et al.* 2004).

Разматрајући појаву продужене младости у контексту друштва Србије, неки аутори посебно наглашавају неповољан положај младих по завршетку школовања, сматрајући да се та популација налази на прелазу у одраслост, односно – у процесу својеврсне транзиције коју, услед различитих ограничења постављених друштвеном трансформацијом, није у могућности да успешно заврши (Mihailović 2004: 26). Уколико прихватимо да одраслост подразумева самосталан живот, одвојен од било каквог облика родитељског старања, а базиран на преузимању одговорности и властитим приходима оствареним кроз лични рад и запослење, популација о којој је у овом раду реч упорно „шлајфује” у прелазном периоду, што неки аутори још називају и „осујећеном индивидуализацијом” (v. Tomanović *et al.* 2004). Погубност овакве „заглављености” између животних фаза *младости* и *одраслости* очитује се како на друштвеном тако и на индивидуалном нивоу. Тако долази до изражаја један од значајних парадокса који се у овом друштву тиче младих, нарочито високообразованих људи, а то је да они бивају осујећени у својој тежњи ка индивидуализацији и покушају преласка у статус одраслих, управо онда када би у пуном замаху могли да допринесу развоју овог друштва и постану „мотор транзиције, од привреде до политике и у свим кључним друштвеним процесима” (Mihailović 2004: 25).

Наративи: искуства, тешкоће и разочарања

Теза о индивидуализацији је постављена, пре свега, имањем у виду западног друштва, односно тзв. друштва „касне” модерности, и то са слободом избора као својим кључним концептом. По овој теорији, појединац се све више ослобађа своје класне детерминанте и њоме условљене личне биографије, те сада бира сопствену биографију, коју креира према властитом нахођењу (v. Век, 2003). С друге стране, долазе упозорења да овај процес није тако једноставан и да треба имати у виду факторе контекста и друштвене структуре, који га битно одређују (v. Brannen *et al.* 2005). На тај начин се дошло до концепта „структуриране

индивидуализације”, који постулира структуралне и културалне варијације. С тим у виду, С. Томановић и С. Игњатовић сматрају да се „осујећење индивидуализације” у Србији одвија под дејством два значајна фактора: културалних ограничења, под којима се подразумевају патерналистички (културни) породични обрасци и њихов пандан интернализована инфантилизација, и структуралних ограничења у виду недостатка посла, стамбеног простора и новчаних средстава (Томановић *et al.* 2004: 44).

Управо је са овим на уму истакнута на самом почетку овог рада тежња ка индивидуализацији као битна карактеристика циљне групе испитаника, односно – њихово настојање на самосталном животу, напретку у каријери и даљем усавршавању кроз рад. То значи да поменути културална ограничења овде не би требало да играју толико значајну улогу, будући да се сами испитаници опредељују за самосталност, тј. барем показују вољу за одвајањем од родитеља и креирањем своје личне биографије. У овом случају би, дакле, пре требало да имају примат структурална ограничења која стоје на путу датом процесу индивидуализације. Као што је већ наведено, та структурална ограничења се овде тичу проналаска посла, али и даљих проблема са којима се млади суочавају по запослењу, што је све заједно веома честа тема у међусобним разговорима ових људи.

Када је реч о самом трагању за послом, као једно од већ општих места у таквим интеракцијама издваја се схватање бесмислености конкурисања за посао слањем своје биографије, односно тзв. CV-ја:

„Ако пошаљеш CV, ма колико ти импресивна биографија била, одговор нећеш добити, чак ни одбијеницу” (мушкарац, 35, историчар уметности)⁵.

„Нико ми никад није одговорио на послате CV-јеве” (мушкарац, 34, антрополог; девојка, 30, индустријски менаџер и инжењер графичке технологије).

„Схватам да слање CV-ја није плодотворно, увек проналазим посао преко пријатеља, по препоруци” (мушкарац, 29, професор физичког васпитања и спорта).

Овакво становиште без изузетка заступају сви испитаници, базирајући га управо на личном искуству конкурисања за посао овим путем у државном и приватном сектору, или на искуству својих пријатеља и познаника. Одговор везан за узрок овакве појаве одмах након тога следи, и такође је једногласан:

„Конкурс је само про-форме, посао се добија преко везе. Све моје другарице добиле су посао преко везе” (девојка, 30, индустријски менаџер и инжењер графичке технологије).

„Имам другарицу која је била једна од бољих студената на медицини. Стажирала је на ВМА, а на крају није успела да добије посао упркос квалификацијама. Она ми је и рекла да стажисти ВМА међу собом зову „Институт за мајку и дете”, јер је тамо свако ко добије посао нечије

⁵ Испитаници ће бити навођени према роду, годинама и професији. У случајевима када то није неопходно, професија ће бити изостављена.

дете, од некога ко је тамо већ запослен. На крају је отишла у иностранство да ради” (мушкарац, 35).

Постојање тзв. лажних конкурса за посао се такође помиње и истиче међу овом групацијом, и то првенствено када је у питању запослење у државној служби:

„Једном сам конкурисала за посао у комуналној управи, где су тражили завршен факултет. Само 5.000 динара је био лекарски преглед који је био обавезан, уз остале папире, а тамо ми лекарка каже да нема шансе да ме приме, јер ту све иде преко везе!” (девојка, 30, индустријски менаџер и инжењер графичке технологије).

Већ на основу ових започетих прича приметно је неколико противречности са којима се млади људи суочавају при тражењу посла и које истичу у својим наративима. Обесмишљеност јавних конкурса, дуго чекање на одговор, који углавном никад ни не стигне, а ако у ретким случајевима и стигне, тада буде негативан, нису једини узрок фрустрације. Њима свакако треба додати чињеницу финансијског издатка који пријављивање за посао може да изискује, а у који спадају сакупљање, овера или фотокопирање неопходне документације за сам конкурс. Услед тога, млади људи не пропуштају да кроз ове наративе укажу и на контрадикторан стицај околности у коме су принуђени да као незапослени, дакле – без сопствених прихода, издвајају новац у потрази за радним местом за које постоји велика вероватноћа да га неће ни добити, будући да је оно унапред „резервисано”. С обзиром на овакав значај административног тела у ланцу аплицирања за посао у државној служби, за који често конкурише велики број појединаца, једна испитаница је имала занимљиво запажање да се на тај начин и подло пуни државни буџет на рачун младих незапослених људи, којима се заправо радно место ни не нуди, али којима, у недостатку везе за запослење, не преостаје друго до да наставе да се одазивају на конкурсе и надају се да ће једном и добити посао.

Опција тражења посла у приватном сектору, поред неких већ наведених противречности, као што је неодговарање на послате биографије, носи са собом и друга разочарања. На првом месту, у наративима се истичу ситуације у којима је нарочито погођена женска популација, а које се недвосмислено могу сврстати у оквире родне дискриминације:

„Била сам на једном разговору за посао у фирми где је, иначе, власник жена. Она ме је саслушала, била задовољна мојим образовањем и нашим целокупним разговором, али ми је на крају отворено рекла: 'Мени се не исплати да запошљавам девојке, ја не могу више да плаћам породилска одсуства, жао ми је.' Толико сам се лоше осећала после тог разговора...” (девојка, 29, архитекта).⁶

⁶ Према члану 18. у одељку о забрани дискриминације Закона о раду Републике Србије: „Забрањена је непосредна и посредна дискриминација лица која траже запослење, као и запослених, с обзиром на пол, рођење, језик, расу, боју коже, старост, трудноћу, здравствено стање, односно инвалидност, националну припадност, вероисповест, брачни статус, породичне обавезе, сексуално опредељење, политичко или друго уверење, социјално порекло, имовинско стање, чланство у политичким

Разговори за посао у приватном сектору имају посебно (негативно) место у наративима младих људи о искуству тражења посла. Тако се често помиње обавеза попуњавања проблематичних упитника са питањима о личном животу, као и питања у директном разговору са потенцијалним послодавцем о брачном статусу и планирању породице, која се опет, пре свега, упућују девојкама:

„Као прехранбеног технолога су ме на разговорима скоро увек питали кад планирам децу и породицу, а на неким местима чак отворено говорили о потписивању уговора о томе да нећу бити трудна” (девојка, 32).⁷

Ови примери указују на једину већу разлику између искуства мушкараца и жена када је реч о трагању за послом, мада треба напоменути да су и неки од мушких испитаника истицали своје негодовање у сусрету са питањима личне природе. На овом месту сматрам да је неопходно поменути још један очигледан пример родне дискриминације, иако се са њим нисам сусрела у разговору са својим испитаницима. Конкретан пример наведен је на интернет страници „Стање људских права у Србији”, а тиче се огласа за посао у којима послодавци траже искључиво младе и лепе девојке: „Тражим девојку од 1987. до 1993. годишта, атрактивног изгледа, за послове секретарице. Уз CV обавезно приложити три фотографије”. На истој страници се може прочитати и следећа прича: „Дипломирани магистар економије Тања И. (36) у последњих шест месеци отишла је на десетак разговора за посао. Није добила ниједан. 'Били су ми потребни месеци да ме неко уопште позове на разговор, а кад сам дошла, није им била довољна мастер диплома, ни богат CV. Чињеница да нисам удата и да немам децу била је први проблем, а по објашњењу које сам добила „у поверењу” после разговора, други проблем био је мој изглед.”⁸

С друге стране, међу младима циркулишу и приче кроз које се преносе утисци настали из њиховог радног искуства, како у државном тако и у приватном сектору, а често и на пословима који не захтевају високи ниво образовања. Они који су успели да добију прилику да раде углавном се, према овим наративима, примају на одређено време, најпре као замена за оне који су на одсуству, а неретко и као волонтери. По правилу, млади људи се у оваквим ситуацијама надају да ће успети да добију стално запослење уколико се „добро покажу”, па самим тим улажу велики труд и напор у свој рад. Често им се та нада и отворено потхрањује од стране надређених. Нажалост, претежно се све и заврши на похвалама

организацијама, синдикатима или неко друго лично својство.” (Службени гласник РС бр. 24/05, 61/05 и 54/09).

⁷ Према ставу 2 из члана 26. у одељку о условима за заснивање радног односа Закона о раду Републике Србије: „Послодавац не може од кандидата да захтева податке о породичном, односно брачном статусу и планирању породице, односно достављање исправа и других доказа који нису од непосредног значаја за обављање послова за које заснива радни однос.” (Службени гласник РС бр. 24/05, 61/05 и 54/09).

⁸ <http://www.stanjeljudskihprava.org/arhiva-vesti/1-latest-news/848-poslodavci-trae-mlade-i-lepe-devojke.html>

и обећањима, што је још један вид разочарања са којим се на крају суочавају:

„Мене су више 'заболела леђа' од сталног тапшања и похвала на рачун мог рада док сам волонтирао, и на крају ништа! Стално су то били неки значајни погледи, приче типа: 'имамо те у виду' и 'ти си наш', а кад је требало да ме коначно запосле: 'сад је незгодан тренутак' и 'знаш, фирма је у кризи'. Моји родитељи су на крају хтели да плате да би ме примили. Били смо у дилеми да ли да плаћамо мастер студије или посао... Моја најбоља другарица је две године као еколог волонтирала у једном сектору МУП-а након земљотреса у Краљеву, сама плаћала одласке на посао, пошто није живела тамо. Баш се надала послу, јер је ту видела своју прилику, и зато је уложила много труда; иначе је врло педантна и темељна. Били су и јако задовољни њеним радом и исто јој говорили како ће да је приме за стално, кад оно... примљена једна, па неки други, а сви дошли после ње. На крају није ни добила тај посао!” (мушкарац, 26, еколог).

„Моја сестра је завршила медицину и никако да се запосли за стално, само јој стално продужавају уговор. На крају смо дошли у фазу 'коме треба паре да се дају да би се запослила за стално?', да дигнемо кредит и да то платимо” (мушкарац, 29).

Према овим наративима, стална обећања и продужења уговора о раду из месеца у месец на крају имају стресан ефекат и стварање осећаја неизвесности, за које се може рећи да – подједнако као и немогућност проналажења посла – паралишу даљи процес индивидуализације. Млади овоме додају и веома ниске зараде, као и прилично раширен проблем њихове нередовне исплате, или чак неисплаћивања уопште:

„Тако сам месец дана била на обуци у трафици, а у ствари радила без плате и радног стажа. Газда никако да отвори ту другу трафику у којој је требало да радим, само ме завлачио. На крају је мени пукао филм, па сам отишла. Имала сам и здравствене проблеме после тога због услова рада. Једном сам прихватила да делим летке, и то је на крају испало да сам радила за цабе. Где год да сам радила до сад, мој рад и труд нису били адекватно плаћени” (девојка, 30, индустријски менаџер и инжењер графичке технологије).⁹

Овакве приче упућују на противречности са којима се млади образовани људи суочавају при раду, макар и на одређено време. Укратко, оне се могу свести на принцип по коме се за велики улог сопственог рада и труда не добија адекватна надокнада, а некад се чак и не добија ништа или се пак ствара додатни губитак. Судаћи по наративима о радном искуству, младе посебно погађа и третман који трпе од стране послодавца или надређених:

⁹ Према члану 16. Закона о раду Републике Србије: „Послодавац је дужан да: 1) запосленом за обављени рад исплати зараду, у складу са законом, општим актом и уговором о раду; 2) запосленом обезбеди услове рада и организује рад ради безбедности и заштите живота и здравља на раду, у складу са законом и другим прописима” (Службени гласник РС бр. 24/05, 61/05 и 54/09).

„У једној фирми сам само шест месеци издржала. Иако су ме примили као архитекту, није било јасно шта је тачно мој посао, него радиш све што ти потуре. Што си способнији, то ти више уваљују, а не повећавају плату, нема слободних дана, суботом се наводно не ради, а сваке суботе сам била на послу притом нисам била пријављена и плата је стално каснила.¹⁰ Дешавало се да се газда меша у посао, да тражи да се лажно представљају подаци... То је било чисто скрнављење струке. Газда је био скоројевић, завршио је неку средњу школу, раније је радио у пошти, а обогатио се у Русији. Само је искоришћавао људе који ће радити на црно. Ништа у фирми није било стандардизовано, све је било склепано за привремени рад, кад се заврши, да растера раднике. Принцип функционисања је био 'склепај и набуци'.” (девојка, 30, архитекта).

„Једно време сам радила у штампарији 'Блица', где сам имала проблем са шефицом припреме за штампу. Ја сам желела што више да научим на том послу, кад га већ радим, интересовале су ме ствари, али она није дозвољавала да се млађи усавшавају, да јој не би били конкуренција.¹¹ Обесхрабривала је сваку моју иницијативу да проширим своје знање. Млади брже капирају ствари, а она није имала довољно потребног знања, па нико није смео да зна више од ње” (девојка, 30, индустријски менаџер и инжењер графичке технологије).

Иако би овде могао да се упуту приговор да проблематичан третман на радном месту може бити последица личних односа и нетрпељивости, те да то није валидан пример проблема са којима се млади генерално суочавају, наведени наративи сугеришу да се овде пре ради о принципу функционисања који не погађа одређеног појединца, већ било коју (младу) особу која се нађе на датом радном месту.

На крају треба поменути и наративе којима се преносе веома лоша искуства при хонорарном раду. Наиме, многи млади људи су услед немогућности проналаска запослења принуђени да на овај начин траже зараду, а том приликом западају у, већ помињане, контрадикторне околности у којима за свој рад често не добијају ништа, или су на још већем губитку:

¹⁰ Према члану 108. Закона о раду Републике Србије: „Запослени има право на увећану зараду у висини утврђеној општим актом и уговором о раду, и то за прековремени рад – најмање 26% од основнице”. Исто тако, према члану 35: „Послодавац је дужан да запосленом достави фотокопију пријаве на обавезно социјално осигурање најкасније у року од 15 дана од дана ступања запосленог на рад.” (Службени гласник РС бр. 24/05, 61/05 и 54/09).

¹¹ Ставови 1 и 2 члана 49. Закона о раду Републике Србије: „(1) Послодавац је дужан да запосленом омогући образовање, стручно оспособљавање и усавршавање када то захтева потреба процеса рада и увођење новог начина и организације рада; (2) Запослени је дужан да се у току рада образује, стручно оспособљава и усавршава за рад.” (Службени гласник РС бр. 24/05, 61/05 и 54/09).

„Нико ти не плати све на крају. Увек ћеш добити прву рату, све иде на рате овде јер другачије не можеш да наплатиш. Другу рату обично добијеш кад им испоручиш наруџбину, а треће нема. Потрошим онда више на телефон зивкајући их да ми плате, а ако ти и дају ту трећу рату, и она буде на рате. Људи овде немају културу плаћања. Кад их зовеш да ти плате то што ти дугују, неки ти и прете зато што их смараш!” (мушкарац, 35, историчар уметности).

Завршна разматрања

„Некад се питам хоће ли нешто бити од мене! Све даш у року, штедиш време, не губиш га, трудиш се, да би на крају била без посла.”

На овај начин је једна од испитаница револтирано закључила своју причу о искуству трагања за послом, а могло би се рећи да слична осећања деле и остале младе незапослене особе које су учествовале у овом истраживању. Судаћи по представљеним наративима, главни извор фрустрације овде није толико сама незапосленост колико узрок незапослености, односно разлози због којих млади људи нису у могућности да нађу посао. Другим речима, у позадини незапослености, као једне од главних структуралних препрека процесу индивидуализације о којој говоре социолози, према искуству младих, стоје управо културални фактори, изражени у специфичним обрасцима функционисања и схватања који се могу срести у овом друштву.

На првом месту, то је јака социјална улога родбинских и пријатељских веза, базирана на принципу реципроцитета, а нарочито ојачана у кризном постсоцијалистичком периоду. Говорећи о народној култури југоисточне Европе, К. Рот указује на специфичну матрицу традиционалне културе – по којој је деловање у свакодневном животу одређено доминацијом неформалних група, формираних кроз тесне родбинске и породичне везе, те развијен систем штићеништва (Rot 2000: 149). Према овом аутору, утицај поменуте матрице се, упркос модернизацијским процесима, одржао до данас, и то услед неспремности друштва на мењање дубљих структура, што се веома негативно одражава на привредни, друштвени и политички развој (ibid, 151). Као што се до сада могло и видети, конкретан негативни ефекат датог обрасца управо је ометање процеса индивидуализације код групе младих људи који би у новим социјалним приликама, са своје стране, могли да дају битан допринос развоју овог друштва. „Подршка породице је један од главних механизма кроз који се производи друштвена неједнакост током транзиције у одраслост” (Топановић 2012: 13). Ако је судити по неким од наведених наратива, из дате матрице произашао је још један принцип функционисања у оваквим околностима, којим се компензује недостатак социјалног капитала у виду породичних контаката и веза, а који се огледа у плаћању радног места. Овим се заправо перпетуира образац ослањања младих на облике породичне подршке, иако је таква пракса конкретно у овим случајевима представљена као невољна, али ипак нужна, будући да се лично ангажовање и достигнуће сматрају недовољним.

Поред ове, кроз наративе се могла увидети још једна културна матрица која се опире модернизацијским процесима и оставља значајне последице по наше друштво. Она се тиче специфичног вредносног система базираног на родним улогама и у овом случају може се довести у везу са узроцима незапослености код младих. Реч је о преферирању одређеног типа личне биографије, која се посебно захтева од женске популације, а за коју се може рећи да исходи из схватања формираних у складу са традиционалним, патријархалним системом вредности. Тако се у позадини инсистирања на оствареном материнству код девојака које аплицирају за посао може ишчитати схватање по коме је материнство заправо главна преокупација жене, којој ће она сама „природно тежити” пре него самоостваривању кроз свој рад и професију, који евентуално долазе на ред тек након постизања тог примарног циља.

Овај дискурс обавезујућег материнства формиран је у оквиру патријархалног културног обрасца, али је даље перпетуиран државном популационом политиком, промовисањем од стране православне цркве итд. (Radulović, 2008). Услед тога се мора признати да је у одређеној мери и интернализован код једног дела саме женске популације. Проблем, међутим, настаје због тога што натурализовани концепт жене као мајке не оставља много простора за могућност одлуке о нерађању и практично не признаје могућност да жене дају предност другим животним аспирацијама. Самим тим, такве културне концептуализације утичу на негативно вредновање улоге жена на тржишту рада које се формирало отпочињањем постсоцијалистичке трансформације, а које захтева конкуренцију, посвећеност и фокусираност првенствено на сам рад, у циљу остваривања што већег профита. Тако се, заправо, и ствара препрека доприносу који, конкретно, младе образоване жене могу својим радом да дају у развојном процесу овог друштва. Очигледно негирање и саме могућности оваквог доприноса огледа се у превасходном инсистирању на физичком изгледу женске особе при запошљавању, који се, за разлику од професионалних достигнућа, не може довести у везу са квалитетом и ефикасношћу у обављању посла.¹²

На основу наративизације радног искуства младих могу се уочити још неки обрасци функционисања и вредносни системи који су се испречили на путу учествовања њиховог у трасирању друштвене трансформације и развоја. Такав је најпре случај са принципима вођења и организације приватног предузетништва, који су се овде формирали током процеса транзиције, а по којима „бављење неким послом и управљање предузећем само формално подржава концепт модерног либералног капитализма, али је заправо подређено концепту фамилијаризма и система вредности карактеристичног за локално сељачко друштво” (Матић 2007:88). Како истиче Матић, основни принципи пословања се, уз запостављање закона, своде на то да у што краћем року и уз минимално улагање капитала и других ресурса треба

¹² Ова опседнутост женским телом је посебан феномен који се среће и у многим другим, тзв. „мушким друштвима у којима жена представља објекат (мушких) погледа” (v. Kronja 2005: 403).

стећи што веће богатство, те да осим ове идеје о брзом богаћењу не постоји никаква прецизна стратегија управљања послом (ibid, 90). Јасно је да се овакав, не тако редак принцип функционисања пре свега негативно одражава на саме запослене, али се поставља питање на који начин он посебно погађа младе.

Речено води даљем разматрању културних образаца који одређују однос према младим људима у овом друштву. Тај однос, на првом месту, имплицира подређен, неравноправан положај младих у односу на старије. Може се рећи да овакав образац проистиче из концептуалног одвајања „младог човека” од „одраслог човека”, чиме се у друштвеном смислу сугерише неједнакост у односу на свет одраслих људи (Milić 1987: 85). Конкретан пример овога даје један испитаник који каже: „Дешавало ми се да се инвеститор односи према мени у стилу 'ти си мали, не треба ни толико да те плаћам'. Овакав систем мишљења – по коме се износ плате не базира на квалификацијама младе особе, већ на слободној процени послодавца о њеним „потребама”, имплицира однос у коме послодавац пре даје депарац том појединцу, него новчану надокнаду за уложени рад. Ово је само један од начина на који се потврђује хијерархијски однос, али не само на релацији послодавац (надређени, шеф, итд.) – радник, већ пре свега на релацији старији – млађи.

Овакав принцип опхођења према младима постоји како у приватној тако и у јавној сфери овог друштва, па се може говорити о општем маргинализованом положају младих, на основу кога они не учествују у „носећим институционалним сегментима друштвеног система, те су стога искључени из нормалних системских канала стицања прихода, моћи, утицаја и угледа” (ibid, 39). Маргинализацију младих и непрепознавање њихових проблема као релевантних на државном нивоу потврђује акционо истраживање организације *Група „Хајде да...”*, спроведено 2004. године које указује на непостојање јасне државне стратегије за младе и, уопште, националних омладинских политика.¹³ Управо зато што овакав културни образац опхођења према младима већ дуже постоји у овом друштву, ова групација ће чешће бити погођена и праксом непоштовања закона и било какве друге злоупотребе од стране послодавца.

Занимљиво је да се уз овакав ниподаштавајући друштвени однос према младима истовремено може уочити и страх од младих као потенцијалних носилаца промене, нових идеја, али и конкуренције. Како сматрају неки теоретичари: „Извориште 'поља напетости' међу различитим генерацијама јесте убрзана друштвена промена у модерним друштвима, која научене обрасце и очекивања чини неупотребљивим и

¹³www.hajdeda.org.rs/08_download/gde_je_omladinska_politika_spr.pdf. Истина, у међувремену је формирано Министарство омладине и спорта (2007. године), док је 2008. Влада РС усвојила Националну стратегију за младе, као први корак ка решавању положаја младих („Службени гласник РС”, бр. 55/05, 71/05-исправка и 101/07), а 2011. и Закон о младима („Службени гласник РС”, бр. 50/2011 од 8. 7. 2011.)

застарелим” (ibid, 62). Судаћи по наративима, посебна карактеристика којом се претежно млади људи одликују на почетку свог радног века јесте ентузијазам у вези са радом, као и изражена жеља за професионалним усавршавањем и даљим напретком. Ово их чини веома пријемчивим за нова знања, што често управо недостаје старијим, „уљуљканим” кадровима. Суочавање са могућношћу да убрзо буду престигнути и надмашени у свом раду, генерише код старијих генерација страх, који „упарен” са већ поменутиим ниподаштавајућим односом према младима, гуши њихов здрав почетнички полет, чиме непосредно спречава лични развој припадника ове популације, а посредно – и могућност њиховог доприноса овом друштву.

Искуства младих високообразованих људи у тражењу посла и запослењу указују на бројне противречности и препреке на том путу, а чији узрок најпре треба тражити у културалним ограничењима, односно матрицама које упорно истрајавају у контексту постсоцијалистичке трансформације. О томе колика је снага таквих образаца функционисања и мишљења сведочи и њихов, како је овде показано, примат над законским одредбама о принципима запошљавања, што је свакако у вези и са неодговарајућим начином функционисања правног система ове земље. Овакав однос формалних законских одредби и неформалних културних образаца узрок је лошег искуства и негативних концептуализација о постојећој друштвеној стварности код популације о којој је овде реч. Може се рећи да припадници ове групације деле колективно незадовољство и разочарање, проистекло из општеприсутног доживљаја неправде за коју сматрају да им се чини. Последице оваквих схватања су многоструке, али се на друштвеном нивоу најјасније уочавају у појави „одлива мозгова”, која најснажнији ефекат на крају ипак оставља на само ово друштво, односно – на брзину и трасу његовог развоја током осетљивог периода постсоцијалистичке трансформације.

Извори:

Национална стратегија за младе („Службени гласник РС”, бр. 55/05, 71/05-исправка и 101/07).

Закон о младима („Службени гласник РС”, бр. 50/2011 од 8. 7. 2011).

Закон о раду Републике Србије („Службени гласник РС” бр. 24/05, 61/05 и 54/09).

http://www.hajdeda.org.rs/08_download/gde_je_omladinska_politika_spr.pdf

<http://www.stanjeljjudskihprava.org>

Литература:

Bek, Urlih. 2003. Živeti sopstveni život u svetu koji se ubrzano menja: individualizacija, globalizacija i politika. U: Vil Haton i Entoni Gidens (prir). Na ivici. Živeti sa globalnim kapitalizmom. Plato. Beograd: 337–348.

- Brannen, Julia and Ann Nilsen. 2005. Individualisation, Choice and Structure: a Discussion of Current Trends in Sociological Analysis. *The Sociological Review*, vol. 53. no. 3: 412–428.
- Franzosi, Roberto. 1998. Narrative Analysis – Or Why (And How) Sociologists Should be Interested in Narrative. *Annual Review of Sociology*, vol. 24: 517–554.
- Fine, Gary Alan. 1979. Small Groups and Culture Creation: The Idioculture of Little League Baseball Teams. *American Sociological Review*, vol. 44: 733–745.
- Kronja, Ivana. 2005. Mizoginija i modna industrija. U: Marina Blagojević (prir). *Mapiranje mizoginije u Srbiji, diskursi i prakse*. Asocijacija za žensku inicijativu. Beograd: 397-424.
- Labov, William. 2011. Narratives of Personal Experience. In: Patrick Hogan (ed.) *Cambridge Encyclopedia of the Language Sciences*. University of Connecticut: 546-548.
- Matić, Miloš. 2007. Privatno preduzetništvo u savremenoj Srbiji. Koncept ruralne ekonomije kao model mišljenja u savremenom preduzetništvu. *Antropologija*, no. 3: 86–96.
- Milić, Anđelka. 1987. *Zagonetka omladine*. Centar za istraživačku, dokumentacionu i izdavačku delatnost Predsedništva konferencije SSOJ i Institut za društvena istraživanja Sveučilišta u Zagrebu: Zagreb.
- Mihailović, Srećko. 2004. Oduzimanje budućnosti – omladina Srbije u vodama tranzicije. U: Srećko Mihailović (ur.) *Mladi zagubljeni u tranziciji*. Centar za proučavanje alternativa. Beograd: 17–37.
- Radulović, Lidija. 2008. Dekonstrukcija diskursa materinstva na osnovu religijsko-magijske prakse. *Etnoantropološki problemi*, god. 3. sv.3: 159–176.
- Rot, Klaus. 2000. *Slike u glavama: ogledi o narodnoj kulturi u istočnoj Evropi. XX vek*: Beograd.
- Somers, Margaret R. 1994. The Narrative Constitution of Identity: A Relational and Network Approach. *Theory and Society*, vol. 23. no. 5: 605–649.
- Tomanović, Smiljka i Suzana Ignjatović. 2004. Mladi u tranziciji: između porodice porekla i porodice opredeljenja. U: Srećko Mihailović (ur.) *Mladi zagubljeni u tranziciji*. Centar za proučavanje alternativa. Beograd: 39–64.
- Tomanović, Smiljka. 2012. Agency in the Social Biographies of Young People in Belgrade. *Journal of Youth Studies*, vol. 15, no.5: 1–16.
- Žikić, Bojan. 2007. Qualitative Field Research in Anthropology: An Overview of Basic Research Methodology. *Etnoantropološki problemi*, god. 2. sv. 2: 123–135.

Vesna Trifunović

The Weltschmerz of Transition: a Narrativization of the Experiences of Young People while Searching for Jobs and upon Finding Employment in the Context of Postsocialist Transformation

The paper focuses on a well-defined social group which emerges as an important factor in social development and progress, one which is also, undoubtedly threatened in the context of postsocialist transformation. The group in question consists of young, university-educated people, of

Key words: young people, employment, narratives, postsocialist transformation.

different professions and genders. The defining feature of this group as informants is their aspiration toward individualization, or rather – employment, emancipation from their families, career advancement and further specialization through work. Within the existing context of postsocialist transformation, these plans are hindered, first and foremost, by the barricade of unemployment, but it must be noted that the issues don't disappear with finding a job, and the long-yearned-for job position often carries with it new disappointments. The aim of this paper is to present these problems from the perspective of the lived experiences of the young people themselves. Following this, the paper attempts to understand the causes of these problems and the obstacles which young people face.

Марта Стојић Митровић

Етнографски институт САНУ
marta.stojic@ei.sanu.ac.rs

Стигматизација као последица илегализације одређених облика транснационалног кретања – дехуманизација тзв. илегалних миграната¹

У овом раду се бавим преношењем правно-административне квалификације кретања миграната без одговарајућих докумената преко државних граница на квалификацију миграната као људи. Тај метафорични пренос, који започиње илегализацијом кретања, резултира стигматизацијама које се могу окарактерисати као криминализација, али и дехуманизација миграната. Ове стигматизације се користе као оправдање за агресивно и нехумано поступање према мигрантима.

А њ
нелегално кретање,
мигранти, азил,
криминализација,
дехуманизација.

У овом раду желим да испитам онај аспект стигматизације странаца који проистиче из правно-административне квалификације њиховог кретања преко државних граница и који се, у крајњој линији, може изједначити са дехуманизацијом. Наиме, иако се слобода кретања сматра једним од фундаменталних људских права,² у пракси је ситуација другачија. Особа која жели да путује мора да поседује одговарајући путни идентификациони докуменат и дозволу изласка из неке државе или дела државе, односно, уласка у неку државу или њен део.³ Проблем настаје када особа која жели да путује не испуњава

¹ Рад је настао у оквиру пројекта *Мултиетничитет, мултикултуралност, миграције – савремени процеси* Етнографског института САНУ, који у потпуности финансира Министарство просвете, науке и технолошког развоја Републике Србије.

² У 13. члану Опште декларације о правима човека из 1948. стоји да свако има слободу боравка и кретања унутар граница неке државе, као и да свако може да напусти било коју државу, па и своју државу порекла, али и да се у њу слободно врати. Погледати <http://www.un.org/en/documents/udhr/index.shtml#a13>, приступљено 30. 1. 2013.

³ На пример, о путним исправама за грађане Републике Србије погледати <http://www.propisi.com/zakon-o-putnim-ispravama.html> а о путним исправама за странце који желе да уђу у Србију погледати http://paragraf.rs/propisi/zakon_o_strancima.html.

критеријуме, или јој је на други начин онемогућено да добије потребне папире. У овом раду ћу се бавити положајем тих особа, које би желеле да уђу у неку од земаља Европске уније, а за то не поседују одговарајуће дозволе. Управо то непоседовање одговарајуће дозволе за кретање преко државних граница дало им је име: то су илегални, неауторизовани, нерегуларни, недокументовани мигранти, *sens-parièrs* или кландестини,⁴ а у медијима још и илегалци, азиланти и лажни азиланти.⁵ У самом имену је садржана стигматизација: то су они који крше закон, крше правила које је поставило друштво у које су ушли. Та стигматизација, за коју је најадекватнији назив криминализација, може послужити као оправдање за реваншистичко поступање према мигрантима. Међутим, стигматизација се не налази само у имену ове категорије миграната и није везана само за кршење закона. Садржана је у самим законима, у којима се кроз одрицање (људских) права одриче људскост поједним категоријама људи, и манифестује се у раду појединих државних органа. У питању је, дакле, системска и институционална дехуманизација. У овом раду ћу покушати да представим поједине одлике тог процеса. На почетку ћу рећи нешто о миграцијама кроз Србију и азилном систему, а затим о дехуманизацији и правној регулативи која је подржава. На крају рада представићу дехуманизацију као лингвистички, метафорични, прагматични и дискурзивни феномен.

1. Транзит кроз Србију и азилни систем⁶

Србија се налази на самом ободу Европске уније (у даљем тексту ЕУ) и представља једну од транзитних земаља ка тзв. шенген зони. Државе ове зоне представљају један од главних циљева миграната који не поседују одговарајуће документе за пут, будући да је према Шенгенском споразуму кретање из једне у другу државу потписницу слободно, а да гранична контрола постоји само на рубовима зоне. Мигранти сматрају да им је пут до жељеног одредишта отворен када једном успеју да уђу у ову зону. Од 2010. године повећава се број миграната који пролазе кроз Србију из неколико разлога: повећава се укупан број миграната, који беже најпре из северноафричких земаља услед тамошњих немира а од прошле године – и из Сирије и Малија, појачава се контрола морских путева који

О пребавилашту или боравишту у Србији погледати http://www.paragraf.rs/propisi/zakon_o_prebivalistu_i_boravistu_gradjana.html, све приступљено 30. 1. 2013.

⁴ Погледати, на пример, Marie and Miller 1994.

⁵ Не затраже сви мигранти који уђу у неку земљу азил, нити им то представља главни циљ. Према подацима које сам сакупила на терену и из разговора са представницима Центра за заштиту и помоћ тражиоцима азила, тражење азила често служи као средство за спречавање или макар одлагање депортације, када је мигрант који је незаконито ушао у неку државу ухваћен од стране припадника надлежних органа (полиције, граничне полиције, жандармерије, и тако даље). Та чињеница се често користи као оправдање да се лица која траже азил називају лажним азилантима. Ова стигматизација, која имплицира непоштеност, користољубивост, себичност и слично, маскира чињеницу да је азилни систем дискриминаторан за многе категорије миграната (на пример, за тзв. економске мигранте), о чему ћу више рећи касније.

⁶ Подаци које износим у овом делу добијени су из разговора са мигрантима, представницима ЦЗА (Центра за заштиту и помоћ тражиоцима азила), и на основу извештаја међународних организација, попут Frontex-а и UNHCR-а, као и невладиних организација, попут Migreurop, уколико није другачије наведено.

воде ка ЕУ, олакшава се долазак миграната у Турску, и долази до дубоке социоекономске кризе у Грчкој, која је услед више фактора примала велики број миграната: прва је земља ЕУ на коју мигранти наиђу по доласку из Турске, има копнену границу са Турском, и потписница је тзв. Даблинске регулације, према којој се мигранти без валидних докумената за боравак враћају у прву земљу ЕУ у коју су ушли и у којој су њихови подаци унети у централну базу података.⁷ Већина миграната са којима сам разговарала у Боговађи, једном од два центра за смештај лица која траже азил у Србији, дошла је из Грчке, „јер је тамо постало немогуће живети”. Из Грчке су отишли у Македонију, а из Македоније у Србију, где их је пронашла полиција.

Иначе, из Србије мигранти иду ка Мађарској или Хрватској. Пошто су границе ка Мађарској ојачане, будући да представљају екстерну границу тзв. шенген зоне, мигранти су принуђени да иду ка Хрватској. Такође, појачан је притисак на Хрватску, јер је ове године постала чланица ЕУ. Занимљиво је то што су крајем прошле године Мађарски Хелсиншки комитет и тамошњи огранак UNHCR-а издали саопштење у коме се наводи да Србија не испуњава услове да буде сматрана тзв. сигурном трећом земљом за боравак миграната, те да се мађарској влади препоручује да обустави депортације миграната у Србију, што је ова (влада) начелно прихватила.⁸

Мигранти који су принуђени да се задрже у Србији – било зато што не успевају да наставе пут, односно, да пређу границу ка Хрватској или Мађарској, најчешће због недостатка новца, било зато што их је ухватила полиција – у једном броју случајева се одлучују да затраже азил. Процењује се да тај број износи неких 20-30% свих миграната који прођу кроз Србију. На тај начин они легализују свој боравак у Србији за неко време. Током трајања азилног поступка не би смели да буду депортовани у Македонију, требало би да добију смештај и храну у једном од два центра за смештај лица која траже азил (у Бањи Ковиљачи или у Боговађи), као и личну карту за странца, што би им омогућило да добију новац из иностранства на своје име.

Иако Србија има независтан азилни систем, формиран по угледу на оне који постоје у земљама ЕУ још од 2008. године, тек су у децембру 2012. године три особе заиста добиле азил, односно – избеглички статус. Четврта је избеглички статус добила у јулу 2013. године.⁹ Највећи број осталих захтева за азил је обустављен, јер су мигранти напустили Србију (у даљем тексту РС), тј. успели да наставе пут ка земљама тзв. шенген зоне, или су захтеви проглашани неоснованим, а мигрантима је изречена мера принудног удаљења из РС, тј. били су депортовани. Осим ова четири избегличка статуса, до сада је завршено још осам предмета, од којих су два захтева за азил одбијена, а осталих шест чине одобрене субвенцијарне заштите. Дакле, укупно је комплетно процесуирано

⁷ [http://eur-lex.europa.eu/LexUriServ/LexUriServ.do?uri=CELEX:41997A0819\(01\):EN:NOT](http://eur-lex.europa.eu/LexUriServ/LexUriServ.do?uri=CELEX:41997A0819(01):EN:NOT), приступљено 30. 1. 2013.

⁸ <http://www.unhcr.org/refworld/pdfid/50d1d13e2.pdf>, приступљено 30. 1. 2013.

⁹ <http://www.apc-cza.org/en/pravna-pomoc-pocetna/365-jos-jedan-sirijac-dobio-azil-u-srbiji.html>, приступљено 30. 9. 2013.

дванаест захтева, од неколико хиљада поднетих (на пример, током 2011. године било је 3.132 захтева, а у првих девет месеци 2012. године њих 1806¹⁰).

2. Правна регулатива

На овом месту ћу рећи нешто о оним одредбама закона којима се регулише кретање странаца на територији Србије и тражење азила, тј. о Закона о странцима РС¹¹ и Закона о азилу РС¹², а које дефинишу шта се сматра илегалним. Ови закони су урађени по угледу на оне који постоје у земљама ЕУ и зато ће ми послужити као пример.

2.1. Закон о странцима¹³

Незаконитим се сматра улазак ван места или времена одређеног за прелазак државне границе, избегавање граничне контроле, употреба туђе, неважеће, односно лажне путне или друге исправе, давање неистинитих података граничној полицији, као и улазак за време трајања заштитне мере удаљења странаца са територије РС, мере безбедности протеривања странца из земље, или мере отказа боравка. Затим, улазак у РС одбиће се странцу ако овај *нема важећу путну исправу, или визу уколико је потребна, или нема довољна средства за издржавање* за време боравка у РС, за повратак у земљу порекла или транзит у трећу земљу, или му на други начин није обезбеђено издржавање за време боравка у РС; затим, уколико је у транзиту, а не испуњава услове за улазак у трећу државу; онда, уколико је на снази заштитна мера удаљења, или мера безбедности протеривања, или му је отказан боравак, односно друга мера призната у унутрашњем или међународном праву која укључује забрану преласка државне границе – за време док та мера, односно отказ боравка траје; а такође, и ако нема потврду о вакцинисању или други доказ да није оболео, а долази са подручја захваћеног епидемијом заразних болести, или ако то захтевају разлози заштите јавног поретка или безбедности РС и њених грађана, односно, ако се у одговарајућим евиденцијама води као међународни преступник, или ако постоји *оправдана сумња да боравак неће користити у намеравању сврху*.¹⁴ Такође, уколико се током боравка странца на територији РС сазна да је „учинио” нешто од горепоменог, биће му изречена мера принудног удаљења, одн. биће депортован. Са друге стране, гранична полиција ће странцу привремено забранити да изађе из РС, ако је преступник који бежи пред лицем правде или ако не поседује визу која је потребна за улазак у другу државу. У исту групацију стављају се људи без

¹⁰ <http://www.euractiv.rs/eu-i-zapadni-balkan/5331-srbija-u-decembru-dodelila-prve-izbeglike-stature?params=P3NBVbR7650Yma8550KdB8325eos8175Wbm7125MCF8175JbQ7275jFJ7875yNj8100liE4350TiG8175LOQ7875TCB8100Wju7875xAV7425sCb7275CPA7125XWg7350AEp7275glbN310dx75cyd8700yZh8550HUj7875nvI7425YoV7575mup8850VZB7875GXS7425kXh4800gJK9075hnN7275ZNB7800JHe8325tyK8325GBN3450wul7425fKC8325adi8175gYm4425dGNI>, приступљено 30. 1. 2013.

¹¹ http://paragraf.rs/propisi/zakon_o_strancima.html приступљено 30. 1. 2013.

¹² http://www.paragraf.rs/propisi/zakon_o_azilu.html приступљено 30. 1. 2013.

¹³ http://paragraf.rs/propisi/zakon_o_strancima.html приступљено 30. 1. 2013.

¹⁴ Курзив је мој.

довољно новца, они којима је важност путног документа истекла, и они који су, рецимо, криминалци у бекству или можда заражени еболом.

Није лако бити домаћин странцу, јер никада не знамо да ли је сасвим легално у земљи и да ли ће виза ускоро да му истекне. Физичко лице ће бити кажњено уколико превози странца, а овај нема одговарајућу дозволу боравка или транзита кроз РС, уколико му пружи смештај и не пријави га у року од 24 сата, или ако не пријави одмах странца који незаконито борави у РС: „Државни органи, правна и физичка лица су дужни, да без одлагања обавесте надлежни орган, о странцу који незаконито борави или за кога постоје услови за отказ боравка у Републици Србији”.¹⁵

2.2. Закон о азилу¹⁶

Подједнако интересантан је и закон којим се регулише азилна процедура у РС. Наиме, сваки странац који се налази на територији РС има право да поднесе захтев за добијање азила у РС. Штавише, у поступку одобравања азила у РС, забрањена је свака дискриминација по било ком основу, а нарочито по основу расе, боје, пола, националне припадности, друштвеног порекла или сличног статуса, рођења, вероисповести, политичког или другог убеђења, имовног стања, културе, језика, старости или интелектуалног, сензорног, односно физичког инвалидитета. Чак и у случају да је лице које тражи азил ушло незаконито у РС, или пак незаконито борави у њој, оно неће бити кажњено по том основу, уколико без одлагања поднесе захтев за азил и образложи зашто је незаконито ушло у РС, или зашто у њој незаконито борави.

Ево како по закону изгледа азилна процедура: приликом граничне контроле на уласку у РС, или унутар њене територије, странац може усменим или писменим путем изразити намеру да тражи азил пред овлашћеним полицијским службеником Министарства унутрашњих послова, који ће га евидентирати и упутити у Канцеларију за азил, односно – у Центар за азил. Странац је дужан да се јави у року од 72 сата овлашћеном службенику Канцеларије за азил, односно Центра за азил. Евидентирање обухвата издавање прописане потврде, која садржи личне податке које је странац дао о себи, или се они могу утврдити на основу расположивих исправа и докумената које има са собом, а до којих се може доћи и претресом странца, уколико их овај сам не понуди. Када се у предвиђеном року од 72 сата странац јави овлашћеном службенику Канцеларије за азил, он бива регистрован. То значи да ће му утврдити идентитет, фотографисати га, узети отиске прстију, и привремено задржати све исправе и документе који би могли бити од значаја у поступку азила, за шта добија потврду. Када се региструје, он добија посебну личну карту за лица која траже азил. У року од 15 дана треба да поднесе формални захтев за азил на посебном обрасцу. Уколико то не уради у предвиђеном року, губи право на боравак у РС. Након подношења формалног захтева, поступак за додељивање азила је покренут и странца очекује низ саслушања чија је сврха утврђивање његовог идентитета, разлога због којих тражи азил, маршруте којом се кретао од када је напустио државу порекла, као и

¹⁵ Члан 45 Закона о странцима РС.

¹⁶ http://www.paragraf.rs/propisi/zakon_o_azilu.html приступљено 30. 1. 2013.

да ли је већ негде раније поднео захтев за азил. Након тога се доноси одлука да ли лице може или не може добити азил.

Раније смо видели да су коначне одлуке о захтеву за азил у Србији ретке и да се већи део поступака оконча на други начин – утврди се да је захтев за азил неоснован, захтев се одбаци или обустави, или се азил ускрати некоме зато што је велики злочинац који је починио тешка кривична дела. Захтев је неоснован уколико је документација лажна, докази и изјаве дате на саслушањима – контрадикторни а сам захтев – нејасан, односно, „ако су наводи из захтева за азил, који се односе на чињенице битне за одлуку о азилу, у супротности са наводима датим приликом саслушања лица које тражи азил, или другим доказима изведеним током поступка (ако се, насупрот наводима из захтева, током поступка утврди да је захтев за азил поднет са циљем да се одложи депортација, *да је лице које тражи азил дошло искључиво из економских разлога* и сл.)”.¹⁷ Захтев се одбаци ако се процени да је лице могло добити, или већ јесте добило азил негде другде, или је сасвим безбедно у држави порекла или држави чије држављанство има. До обуставе азилног поступка долази када странац одустане од захтева за азил, не појави се на саслушању или одбије да дâ исказ, не обавести Канцеларију за азил о промени адресе у року од три дана од дана настанка промене, или ако напусти РС без одобрења Канцеларије за азил.

Иако су Центри за азил у Србији отвореног типа, странцу се може ограничити кретање да би му се утврдио идентитет, затим, уколико се сумња да је затражио азил да би избегао депортацију, па се на тај начин обезбеђује његово присуство у азилном поступку, или из разлога државне безбедности.

3. „Лажни азиланти и илегалци”

„Хрватска враћа 51 илегалног мигранта у Србију и БиХ”,¹⁸ „Осморица илегалца из Сомалије откривена у возу”,¹⁹ „Србија и Мађарска против азиланата”,²⁰ „Центар наших напора биће заустављање лажних азиланата”, казао је министар и додао да се Србија први пут сусреће са повећањем броја миграната на својој територији.”,²¹ „Нови пораст лажних азиланата?”²². Ово је само делић вести о мигрантима у којима су набацани изрази *илегални*, *азиланти*, *лажни*, који се, често без јасних основа, употребљавају синонимно. Из наведених закона види се да „странац који је незаконито ушао у РС” и „лице које тражи азил” представљају две различите правне категорије, које регулишу два различита

¹⁷ Члан 30 Закона о азилу РС http://www.paragraf.rs/propisi/zakon_o_azilu.html приступљено 30. 1. 2013.

¹⁸ <http://www.blic.rs/Vesti/Hronika/360616/Hrvatska-vraca-51-ilegalnog-imigranta-u-Srbiju-i-BiH> приступљено 30. 1. 2013.

¹⁹ <http://www.blic.rs/Vesti/Hronika/359355/Osmorica-ilegalaca-iz-Somalije-otkrivena-u-vozu>. приступљено 30. 1. 2013.

²⁰ http://www.b92.net/info/vesti/index.php?yyyy=2011&mm=12&dd=12&nav_category=12&nav_id=565103 приступљено 30. 1. 2013.

²¹ http://www.b92.net/info/vesti/index.php?yyyy=2011&mm=11&dd=28&nav_category=12&nav_id=561455 приступљено 30. 1. 2013.

²² http://www.b92.net/info/vesti/index.php?yyyy=2011&mm=09&dd=25&nav_category=1262&nav_id=544533 приступљено 30. 1. 2013.

закона. Странац који је незаконито ушао или борави у РС може да легализује свој статус подношењем захтева за азил. Како је пракса показала да је добијање азила, тј. избегличког статуса, у Србији готово немогуће, као основни разлог подношења захтева за азил појављује се управо привремена легализација статуса (са за мигранте позитивним последицама, као што је избегавање депортације, добијање крова над главом и тако даље). У медијима се мигранти који путују кроз Србију без одговарајућих дозвола, па чак и они који су затражили азил, готово увек представљају као криминалци, или као они који желе да се некако окористе својим боравком у Србији. Готово нико се не пита зашто људи уопште крећу на такав пут и некад месецима пешаче без довољно хране и сна, лоше обучени и често болесни од исцрпљености.

4. „Нико није илегалан”²³

Оно што је легално, то не мора увек да буде и легитимно. И обрнуто, оно што је легитимно, то није увек и легално. У овом делу ћу прећи на неке одредбе међународног права које доводе до даље криминализације, али и дехуманизације миграната. Прецизније речено, бавићу се питањима у вези са тим колико су мигрантима доступни документи и дозволе боравка, зашто им се препоручује да никако не кажу током саслушања у азилном поступку да су напустили државу порекла и кренули у неку земљу ЕУ из економских разлога, зашто се некимма ускраћује право да уопште затраже азил, зашто у ЕУ и даље постоје масовни прогони, и зашто се не помаже мигрантима који умиру на мору или од хладноће.

Мигранти који у највећем броју пролазе кроз Србију пореклом су из Авганистана и Пакистана, има их и из северноафричких земаља или са Рога Африке, а у последње време – и из Сирије и Малија. Дакле, све су то земље у којима влада дубока политичка криза и где су изгледни оружани сукоби. У члану 100С Споразума о Европској унији (познат и као Уговор из Мастрихта из 1992) стоји следеће: “However, in the event of an emergency situation in a third country posing a threat of a sudden inflow of nationals from that country into the Community, the Council, acting by a qualified majority on a recommendation from the Commission, may introduce, for a period not exceeding six months, a visa requirement for nationals from the country in question. The visa requirement established under this paragraph may be extended ...”²⁴ Дакле, одговор на прилив избеглица представља увођење виза. На тај начин се смањује број особа које могу да уђу у жељену земљу и у њој затраже азил или привремено уточиште. Многи мигранти са којима сам разговарала свесно су кренули на пут без дозвола, јер су знали да ће све потребне дозволе тешко успети да добију, а ситуација је била таква да су просто морали да напусте државу порекла. Који су све разлози одласка? С. Недељковић је издвојио шест група разлога због којих су се Црногорци одлучивали да оду у Србију: то су били економски разлози, затим културни, затим они у вези са индивидуалном еманципацијом, онда политички, па они емотивне природе, док је шести разлог

²³ Ова фраза је честа у активистичком дискурсу, а постоји и активистичка мрежа (или мреже) овог имена, која се залаже за побољшање положаја миграната. Погледати <http://www.nooneisillegal.org/>, <http://www.ingenillegal.org/no-one-illegal-world-without-borders>, <http://www.noii.org.uk/>, <http://www5.kmii-koeln.de/?language=en> све приступљено 30. 1. 2013.

²⁴ <http://eur-lex.europa.eu/en/treaties/dat/11992M/htm/11992M.html> приступљено 30. 1. 2013.

мигрирања било то да се једноставно следи нечији пример. И сви су се надали бољим условима живота (Nedeljković 2008). Исти такви разлози и наде постоје и код миграната који желе у ЕУ, али не могу да добију дозволу јер су пореклом из земаља из којих су миграције у ЕУ непожељне, будући да се перципирају као некаква социјална, културна и економска претња постојећем поретку (упореди O'Brien 2006 и Collins 1996). Дакле, као одговор на секуритизацију, људи су принуђени да прекрше закон, након чега су још и криминализовани.

Видели смо да се азилни поступак аутоматски проглашава неоснованим уколико се утврди да су разлози доласка лица које је затражило азил искључиво економске природе. То значи да се немогућност материјалне егзистенције не сматра довољним разлогом за додељивање избегличког статуса. Али се, са друге стране, долазак миграната у неку државу сматра потенцијалном претњом њеном економском благостању из више разлога. Прво, уколико мигранти затраже азил, држава је у обавези да им осигура смештај и храну у периоду док траје азилна процедура. То се сматра много већим издатком него, на пример, постављање најмодерније технологије и обука и ангажовање кадрова за детекцију људи на популарним миграцијским маршрутама.²⁵ Такође, сматра се да ће држава претрпети велики удар уколико не добија порезе на зараде, а мигранти без папира су приморани да раде на црно. Прећуткује се да и у земљама са далеко већим бројем миграната него што је то случај, на пример, у Србији, рад на црно превасходно обавља домаће становништво (Marie and Miller 1994). Узрок овакве предрасуде треба тражити у аутоматском изједначавању квалификације кретања и квалификације рада, те у закључку да исти људи стоје иза оба чина. У реторици се то назива ентимемом, скраћеним силогизмом, у коме се намерно изоставља једна премиса и пушта се да слушаоци сами донесу закључак (Barthes 1990). Исто је и са првом предрасудом – захтев за азил се повезује са избеглиштвом, мигранти се виктимизирају и на тај начин трансформишу у зависна лица којима стално треба помагати, а прећуткује се да су сами успели да пређу низ препрека и нађу се у земљи у којој јесу. Дакле, само у овом економском аспекту дискурса о миграцијама наилазимо на две стигме – криминализацију и виктимизацију, којој одговарају два типа понашања према мигрантима – секуритизација и хуманитарни рад.

Још један стигма, последња о којој ћу нешто рећи у овом тексту, открива се када се анализира коме се и у којим ситуацијама ускраћују људска права. Почећу од права на азил. Према 14. члану Повеље УН о људским правима, свако има право да затражи азил.²⁶ Потом се у азилној процедури одлучује да ли ће га неко добити или не. Видели смо како та процедура изгледа. Странац у сваком тренутку док је на територији Србије може да поднесе захтев за азил простим изговарањем вербалне формуле: „Тражим азил”. Овај перформатив означава покретање процедуре и обичног странца претвара у лице које тражи азил. У правном смислу, за њега престају да важе одредбе закона о странцима и почињу да важе одребе закона о азилу. Уколико није имао дозволу боравка, сада је има. Уколико је био „илегалан”, сада је „легаллизован”. Међутим, неким се не

²⁵ Преглед активности Frontex-а, Европске агенције за управљање оперативном кооперацијом на спољним границама држава чланица Европске уније, погледати на <http://www.frontex.europa.eu/about/mission-and-tasks> приступљено 30. 1. 2013.

²⁶ <http://www.un.org/en/documents/udhr/index.shtml> приступљено 30. 1. 2013.

дозвољава да уопште затраже азил. То су они који једноставно не могу ући у неку земљу да би на њеној територији затражили азил, они који не успеју да пређу границу. Осим личног неуспеха миграната, постоји још и институционализована пракса која се зове *push-back*, а то је пракса аутоматског враћања мигранта у земљу из које прешао границу, а без извођења пред судије за прекршаје, што би требало да представља нормалну процедуру. Push-back се обично дешава на самој граници, а потпада под дискреционо право овлашћеног државног службеника да процени да ли је неко илегални мигрант и да га, у случају позитивне процене, врати одакле је дошао.²⁷ Дакле, иако би сви људи требало да имају право да затраже азил, неким је то право ускраћено – „илегалним мигрантима”.

Следећа ствар о којој ћу нешто рећи јесу масовни прогони. Када се каже *масовни прогон*, обично се мисли на неке ратове, прогон јеврејског становништва у Другом светском рату, на нешто страшно и временски или просторно далеко. Чак је и у 9. чану Повеље Уједњених нација о људским правима записано да нико не сме да се протерује. Међутим, масовна протеривања миграната без одговарајућих папира дешавају се свакодневно. Они бивају избацивани из ЕУ депортацијама, односно, на основу различитих закона о реадмисији. То се одвија на два начина – силом, депортацијама, или „милом”, тзв. добровољним повратком. Депортација се из држава које су у тзв. шенген зони обично обавља авионом. Уколико их из неке земље има пуно, организују се посебни летови. Како се мигранти понекад буне против депортација, развијени су различити системи за њихову „пацификацију”: лисице, врећа на глави, медикаменти, а на једној конференцији о начинима борбе против тортуре сазнала сам да су чак измишљене и посебне пелене за дуге летове.²⁸ Пошто различите организације које се залажу за заштиту људских права протестују против оваквог поступања са мигрантима, долази до развијања праксе асистираних добровољних повратака. То представља један од задатака Међународне организације за миграције.²⁹ У суштини, мигрантима се нуди помоћ да у матичној земљи побољшају услове живота. Укратко, иако протеривање није у складу са људским правима, неки се ипак протерују – милом или силом.

Последњи пример на коме ћу се задржати јесте негирање права на живот мигрантима. Према трећем члану Повеље Уједњених нација о људским правима, свако има право на живот. Према закону о странцима, онај ко доведе мигранта који не поседује одговарајућу дозволу за улазак или боравак у некој земљи биће новчано кажњен, а мораће да сноси и трошкове депортације мигранта у земљу порекла или сигурну трећу земљу, и, ако се депортација не може одмах извршити, трошкове његовог боравака до тренутка депортације. Такође ће бити испитиван да ли је можда добио новац за превоз мигранта. Таква правна регулатива за последицу има повећан број смртних случајева миграната који покушавају да уђу у ЕУ морским путем. Једноставно речено, не исплати се спашавати људима живот, јер ће спасилац бити кажњен. Такође, у међународним водама, патроле из различитих држава једне на друге пребацују одговорност за бродоломнике, што

²⁷ <http://migrantsatsea.wordpress.com/tag/push-back-practice/> приступљено 30. 1. 2013.

²⁸ http://www.letemps.ch/Page/Uuid/97969d92-59d2-11e2-82ee-a7c8cff7b265/Vols_sp%C3%A9ciaux_les_m%C3%A9decins_se_d%C3%A9chirent_%C3%A0_propos_des_injections_de_calmans#.UQd87780Hof приступљено 30. 1. 2013.

²⁹ <http://www.iom.int/cms/return-assistance-migrants-governments> приступљено 30. 1. 2013.

често резултира закаснелом реакцијом.³⁰ Дакле, сви имају право на живот, али не и мигранти који би без папира да уђу у ЕУ.

Сада је сасвим јасно која се трећа стигма везује за мигранте – дехуманизација. Понашање које одговара овој стигматизацији може у екстремним, али нажалост, не тако ретким случајевима, довести и до смрти мигранта.

5. „Онај ко је илегалан, у суштини је нико”

Дехуманизација, дакле, представља порицање људскости другима. Карактеришу је асиметрични односи између две групе или појединца, где једна група или појединац приписује другој групи или појединцу карактеристике које се не могу означити као (довољно) људске. Асиметрични односи се могу односити на различите социо-културне домене, почев од припадности различитим расама, народима, родовима, до разлика у социјалном стандарду, образовању, и тако даље (видети Haslam 2006). Дакле, у питању је перцепција различите позиционiranости две групе или појединца на некој од скала друштвене хијерархије (политичке, економске, религијске, етичке, технолошке, бројчане, и тако даље) и њој следствена перцепција различите моћи (односно, потенцијала да се некоме наметне одређено понашање) коју једна страна има над другом (Volc 2008, 210-211).

Такође, и оно што дефинише човека, тј. људскост, је културно-историјски условљено. Тако, на пример, О’Вриен наводи низ концептуалних метафора карактеристичних за означавање миграната почетком XX века у САД. Представљени су као болест, вирус или рак, материјал, животиње, нижа раса, и тако даље. (О’Вриен 2003; базични преглед истраживања која су се бавила конкретним манифестацијама дехуманизације, и то у доменима етничитета и расе, рода и порнографије, особа са посебним потребама, медицине, технологије, просвете, спорта itd, налази се у Haslam 2006). Haslam примећује да се на формалнијем нивоу може разликовати оно што се доживљава као људска природа, тј. оно што се сматра типичним за људе, од онога за шта се сматра да издваја човека од осталих живих бића, тј. оно што је нормативно, *human nature* (интензија у традиционалној логици), од онога што чини разлику у поређењу са другим, *uniquely human* (екстензија у традиционалној логици). Сматра да сваком од ова два аспекта људскости одговара један од два облика дехуманизације, и то механицистичка за *human nature* и анималистичка за *uniquely human* (Haslam 2006). Дехуманизација, дакле, представља лингвистички феномен означавања, додељивања значења. У класичном, десосировском смислу, значење има одређену вредност. Вредност се може одредити помоћу супституције (Haslamova *human nature*) или компарације (Haslamova *uniquely human*).

Дехуманизација представља метафору, тачније, концептуалну метафору. Концептуална метафора укључује два искуствена домена, при чему се један

³⁰ <http://www.hrw.org/news/2012/08/16/hidden-emergency>. Постоје бројна сведочанства о окретању главе од људи који су доживели бродолом. Препоручујем извештај невладине организације Migreurop, стране од 108 надаље на: http://www.migreurop.org/IMG/pdf/Rapport_Migreurop_2011_Version_anglaise_27012012_pour_der_niere_relecture_et_validation_FASTI-SM.pdf, све приступљено 30. 1. 2013.

схвата у терминима који се уобичајено користе приликом говора о другом. Штавише, обично се један апстрактни домен, који се назива домен-мета, разуме кроз актуализацију другог, конкретнијег – домена-извора (Marmaridou 2000, 101). Ти различити домени су перципирани на начин као да деле неку ограничену количину заједничке структуре, што чини могућим успостављање паралела између релевантних аспеката оба домена (Sweetser 1995, 59). Прецизније, конституисање метафоре представља процес апстраховања, током кога израз из домена-извора који се користи као метафора, престаје да се односи на конкретан објекат и преображава се у неку генерализовану карактеристику (Ricoeur 1994, 107). Lakoff i Johnson истичу да ово омогућава преношење концептуалне организације једног домена на други, другим речима – да сам начин говора утиче на систематизацију искустава (Lakoff and Johnson 2003, 19).

Дехуманизација је прагматична по свом карактеру. Ствара се и актуализује у интеракцији, и то са сврхом која превазилази просто означавање, те у том смислу представља перлокуцију – изазивање промена у физичком свету употребом језика (о перлокуцији видети Austin 1990, 85 и даље). Као сврха дехуманизације обично се наводе оправдање насиља и искључивање одређених група или појединаца из друштва, чиме им се ускраћују права која се сматрају нормалним за друге (упоредити Esmeir 2006, Haslam 2006, Hodson and Costello 2007, Maoz and McCaule 2008, de Genova 2002).

Као најкомплекснији облик перлокуције издваја се дискурс: употребљени језик постаје место на коме друштво производи значења и тиме структурира своју стварност (Kress, 2001:183). Међутим, немају подједнако сви сегменти друштва могућности за производњу одређених дискурса, а самим тим ни за генерисање и организацију потенцијалних значења, већ само они који поседују адекватну социо-политичку моћ (van Dijk 1998, 3). Дехуманизација је суштински дискурзивна, јер претпоставља постојање различитих односа моћи, који се манифестују у дискурсу и помоћу њега перпетуирају. Штавише, представља успостављање и приказ одређеног стања ствари, и у том смислу је перформативна (Austin 1990). Као и сваки перформатив, дехуманизација може успешно да избегава конфронтацију са другачијом презентацијом односа моћи између две групе или између два појединца, и из тога произилазећим приказом стања ствари, будући да је перформатив најефикаснији када не изгледа као да ствара значење, већ као да само описује нешто што постоји независно од њега (Šumić-Riha 1988). Тако се чланови једне групе перципирају као *заиста* другачији од чланова других, чиме се добија оправдање за њихов „посебан третман“.

Литература:

- Austin, John L. 1990 (1962). *Kako napravimo kaj z besedami*. Ljubljana: Studia Humanitatis ŠKUC-FF.
- Barthes, Ronald. 1990 (1964). *Retorika starih. Elementi semiologije*. Ljubljana: Studia Humanitatis ŠKUC-FF.
- Collinson, Sarah. 1996. "Visa Requirements, Carrier Sanctions, 'Safe Third Countries' and 'Readmission': The Development of an Asylum 'Buffer Zone' in Europe." In: *Transactions of the Institute of British Geographers, New Series, Vol. 21, No. 1* (1996), pp. 76-90.

- De Genova, Nicholas P. 2002. "Migrant "Illegality" and Deportability in Everyday Life". In: *Annual Review of Anthropology*, Vol. 31 (2002), pp. 419-447.
- Dijk, Teun A. van. 1998 (1997). *The Study of Discourse*. In *Discourse as Structure and Process. Discourse Studies: A Multidisciplinary Introduction*, Vol. 1, ed. Teun A. van Dijk, 1-34. London: SAGE Publications.
- Esmeir, Smera. "On making Dehumanization Possible". in: *Modern Language Association*, Vol. 121, No. 5 (Oct., 2006), pp. 1544-1551.
- Haslam, Nick. 2006. "Dehumanization: an Integrative Review". In: *Personality and Social Psychology Review* 2006, Vol. 10, No. 3, 252-264.
- Hodson, Gordon and Kimberly Costello. 2007. "Interpersonal Disgust, Ideological Orientations, and Dehumanization as Predictors of Intergroup Attitudes". *Psychological Science*, Vol. 18, No. 8 (Aug., 2007), pp. 691-698.
- Kress, Gunther. 2001. *Discourse*. In *Routledge Companion to Semiotics and Linguistics*, ed. Paul Copley, 183. London & New York: Routledge.
- Laczko, Frank. 2002. "New Directions for Migration Policy in Europe". In: *Philosophical Transactions: Biological Sciences*, Vol. 357, No. 1420, Reviews and a Special Collection of Papers on Human Migration (Apr. 29, 2002), pp. 599-608.
- Lakoff, George and Mark Johnson. 1980. *Metaphors We Live By*. Chicago: The University of Chicago Press.
- Lyons, John. 1996 (1995). *Linguistic Semantics. An Introduction*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Marie, Claude-Valentin and Mark J. Miller. "From the Campaign against Illegal Immigration to the Campaign against Illegal Work". In: *Annals of the American Academy of Political and Social Science*, vol. 534. Strategies for Immigration Control: An International Comparison (Jul., 1994), pp. 118-132.
- Marmaridou, Sophia S. A. 2000. *Pragmatic Meaning and Cognition*. Amsterdam / Philadelphia: John Benjamins Publishing Company.
- Maoz, Ifat and Clark McCauley. 2008. "Threat, Dehumanization, and Support for Retaliatory Aggressive Policies in Asymmetric Conflict". In: *The Journal of Conflict Resolution*, Vol. 52, No. 1 (Feb., 2008), pp. 93-116.
- Nedeljković, Saša. 2008. "Individual Migrations of Montenegrins to Serbian Cities in the Post-Second World War Period". In: *Etnoantropološki problemi*, godina 3, sveska 3 (2008): 171-188.
- O'Brien, Gerald V. "Indigestible Food, Conquering Hordes, and Waste Materials: Metaphors of Immigrants and the Early Immigration Restriction Debate in the United States". In: *Metaphor & Symbol*; 2003, Vol. 18 Issue 1, p33-47, 15p.
- Ricoeur, Paul. 1994 (1978). *The Rule of Metaphor. Multidisciplinary studies of the creation of meaning in language*. London. Routledge.
- Sweetser, Eve. 1995 (1990). *From Etymology to Pragmatics. Metaphorical and cultural aspects of semantic structure*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Šumić-Riha, Jelica. 1988. *Realno v performativu*. Ljubljana: Delavska enotnost. Analecta.
- Volc, Kenet N. 2008. *Teorija medjunarodne politike. Centar za civilno-vojne odnose*. Beograd: Alexandria press.

Marta Stojić Mitrović

Stigmatization as a Result of the Illegalization of some Forms of Transnational Movement: Dehumanization of “the Illegal Migrants”

The process of legalization and legitimization of discrimination of foreigners who are trying to reach some of the EU countries without appropriate permissions is the major topic of this text. It is shown how a legal and administrative qualification of a type of movement transforms into a social qualification of people who are undertaking

Key words: illegal migration, migrants, asylum, criminalization, dehumanization.

that type of movement. To put it differently, the process of metaphoric transformations of the illegal movement to the illegal people is represented here. Once being done, these transformations allow further proliferation of ‘the illegal people’ to ‘criminals’ or ‘victims’, but they also can lead to the denial of all or some human characteristics to the people in question – dehumanization. When dehumanization is accepted at the level of representations, it begins to serve as the excuse for and justification of the aggressive practices towards the dehumanized people. This circular phenomenon of dehumanization is manifested systematically: it can be identified in the laws, the work of some state or international institutions, in everyday’s communication between the migrants and the people they meet.

In the beginning of this text the migrations through the territory of Serbia and its asylum system have been presented. This is followed by the discussion of the dehumanization and the legislature and the legislative practices that support it. In the concluding part of the text dehumanization is presented as a linguistic, metaphoric, pragmatic and discursive phenomenon.

Научна критика и полемика Discussion and Polemics

Илдико Ердеи, *Чекајући Икеу. Потрошачка култура у постсоцијализму и пре њега,*

Етнолошка библиотека књ. 64 (ур. Мирослав Нишкановић), СГЦ, Београд 2012, с. 267.

Већ сама, веома ефектна метафора у наслову – Чекајући Икеу, прецизно описује не само тему књиге – истраживање различитих аспеката потрошачке културе за време социјализма и после његовог слома – него описује и обе епохе, и стоји у потпуном сагласју са ауторкином интерпретацијом тих двају периода у развоју југословенског и србијанског друштва. Наслов одлично илуструје ситуацију закаснеле и продужене транзиције која у Србији почиње после пада Милошевићевог режима 2000. године, деценију касније него у осталим земљама Источне Европе, и још није завршена, ситуацију у којој чекање да се створе услови за развој либералне демократије (слободно тржиште, владавина права, развијено цивилно друштво итд.) постаје *стање* („перманентна транзиција“) а не процес. Иста алузија, само са другачијим, знатно оптимистичнијим значењем, односи се и на социјалистички период у којем се „очекивање Икее“ (као симбола западњачке потрошње) може схватити као један у низу конкретних модернизацијских помака послератног југословенског друштва, његовог окретања ка будућности и хватања прикључка са савременим светом, кроз усвајање вредности потрошачке културе и

увођење елемената тржишне економије већ од средине 1960-их година.

Илдико Ердеи се годинама бавила истраживањима савремене потрошње, са чиме је напоредо развијала интересовање и за социјализам и „оно што је дошло после“. Стога предмет ове студије, како ауторка каже у уводу, представља „логичан развој и преплитање два трајна истраживачка интересовања“. Књига је подељена у два дела. У првом делу се говори о социјализму и потрошњи, односно о потрошњи у социјалистичким друштвима, с посебним увидом у специфичности југословенског контекста, док је други посвећен проучавању постсоцијализма и економске трансформације у Србији након 2000. године.

Ердеи наглашава да је њено интересовање за социјализам у неку руку и сасвим личне природе. Имала је, како каже, потребу да се врати у период у коме је и сама одрасла и сазрела, тим пре што су после 1989. године, тај друштвени поредак и цела та епоха – као део „срамног наслеђа“ – потиснути из колективног памћења и историје, а антикомунистички (и изнад свега етнонационалистички) сентимент је дао снажан печат времену од деведесетих све до данас.

Она антикомунистичка критика која је долазила из национално оријентисаних кругова, описивала је социјалистичку Југославију као „промашени експеримент“, или као „тамницу народа“, тврдећи да су у социјализму национални идентитети склањани на маргину и занемаривани. Та критика косила се са многим личним искуствима, па и са сећањем саме ауторке. Проучавање социјалистичког периода, пише она, започела је управо из жеље да боље разуме и осветли ту противуречност.

У сваком случају, интересовање (домаћих) истраживача за социјализам значајно је опало након његовог слома. Цело друштво је постало преокупирано другим темама, „захваћено другим временским ритмовима“. Последњих неколико година, међутим, ситуација се у том погледу значајно мења (као и у другим бившим југословенским земљама). Ердеи наводи неколицину занимљивих, нових студија (нпр. докторске дисертације Радине Вучетић о американизацији југословенске свакодневице током 1960-их, и Бранисалава Димитријевића о настајању потрошачке културе током 1950-их и 1960-их година). Додала бих томе (мада би списак могао бити много дужи) и књигу Митје Великоње и Вјекослава Перице – *Небеска Југославија* (Библиотека XX век, Београд 2012), затим велику изложбу посвећену епохи социјализма у загребачком Музеју сувремене умјетности, као и изложбу *Југославија од почетка до краја*, која би требало да постане стална поставка Музеја историје Југославије у Београду. Социјалистичка епоха се вратила на велика врата не само код оних који за њу имају професионално интересовање,

већ је тема пробила као израз снажне носталгије и у широј јавности, у медијима, популарној култури (позоришне представе, музика, књижевни текстови). Откуд толико присуство Титове Југославије у јавном дискурсу данас, након што је дискредитована и распарчана у ратовима за етнички чисте државе, избрисана из уџбеника?

Разлога је више. Ауторка наводи један, можда најзначајнији: још живо сећање послератних генерација, које противуречи потпуном негирању свега што је вредело у педесетогодишњој традицији социјалистичке државе и система. Наравно да је и према тој епохи, као и према свакој другој, потребно имати критички однос, али је неопходно уважити и њена достигнућа. У наслеђе социјализма спадају неке веома значајне цивилизацијске тековине, које је националистички рушилачки поход изгурао на маргине – опште образовање приступачно свима, на пример, законска, економска и политичка равноправност жена, њихова репродукцијска права итд. Други разлог повећаног интересовања за социјалистичку Југославију мислим да долази из разочарања у ново време које није испунило очекивања и коме недостаје јасна визија будућности. Садашњост, другим речима, није реализовала ништа што би превазилазило ту прошлост на коју се с таквом жестином обрушила националистичка критика. Све промене се испостављају као лошија варијанта онога што је постојало и што је уништено. Коначно, један од разлога је и у томе што већ постоји значајна временска дистанца – сећање на једну епоху не може је вратити, опасност да она може

променити данашњицу не постоји као што је постојала у тренутку кад се тај свет рушио. То време може сада да се интерпретира као прошлост у правом смислу.

„Путовање“ кроз социјализам Ердеи започиње дефинисањем његових основних одлика (једнопартијски, ауторитарни систем, планска, централистичка привреда, несташнице роба, покривање губитака из државног буџета итд.), поредећи их са одликама западних система (либерална демократија, слободно тржиште, потрошња). За социјализам је, пише Ердеи, следећи теоријску мисао Кетрин Вердери, карактеристичан патернализам партије над грађанима. Она се понаша као отац спреман да задовољи основне потребе своје деце (јефтина храна, становање, школовање, социјално осигурање), али који спроводи диктат над њима, контролише економију, одлучује о распдели, обесхрабрујући притом личну иницијативу кроз коју би људи сами и на сопствени начин задовољили своје потребе. У социјалистичком патернализму профит није битан, него је нагласак на производњи (која је схваћена као материјална, социјална и симболичка, односно као производња робе, контроле и значења, према Вердери), па стога многи истраживачи виде социјализам првенствено као друштво произвођача. Насупрот њему, у капитализму је кључна сфера потрошње; данас у нај-развијенијим друштвима Запада водећу улогу преузима хиперпотрошња, односно конзумеризам, као стадијум у развоју тих друштава у којем потрошња постаје, такорећи, „основни смисао егзистенције“.

Између та два краја – високоцентрализоване социјалис-

тичке економије совјетског типа и развијених потрошачких друштава налазила се послератна Југославија. Истичући посебност југословенског контекста, Ердеи објашњава разлоге окретања њеног политичког руководства Западу и, следствено, брже либерализације друштва, економије и културе од других земаља совјетског лагера. Прати, потом, како већ од краја 1950-их година постепено долази до напуштања планске економије која је доминирала непосредно после рата и до окретања тржишном привређивању, подизања квалитета живота грађана и подстицања њихових потрошачких потреба. Мада се тржишно привређивање не ослобађа сасвим, будући да се власт није лако одрицала контроле над производњом, убрзано су расли индивидуални стандард и куповна моћ становништва, стварала се средња класа (у економском, не и у политичком смислу), па се о седамдесетима с правом говори као о златном добу социјализма.

Економску кризу која наступа после Титове смрти и са доспевањем рокова за отплату иностраних зајмова, прате политичка превирања у земљи, која се манифестују кроз пораст национализма и умножавање захтева за редефинисањем основних принципа на којима је Југославија као федерална држава била заснована. У свету се истовремено одвијају процеси који ће довести до окончања Хладног рата, пада Берлинског зида, победе либералног капитализма и нестанка социјализма са историјске сцене. Транзиција, у коју су земље Источног блока кренуле са великим очекивањима, донела је свуда и велика разочарања. Пут ка демократији, тржишној економији и

политичком плурализму није био ни лак ни безболан, али је у већини тих земаља он ипак успешно окончан. Србија се, у то време, међутим, окреће сасвим другим темама. Уместо реформи, њено тадашње политичко руководство поставило је као приоритет „решавање српског националног питања“, а покушај реализације програма „сви Срби у једној држави“ довео је земљу на руб економског и политичког краха. Мучних десет година Милошевићеве владавине обележио је национализам и као идеологија и као инструмент званичне политике, ратови за етничке територије, хиперинфлација, економске санкције, изолација од света, спрега криминала и власти, разарање друштвеног морала. С појавом идеологије етничког заједништва долази до повратка на национални идентитет као кључни колективни идентитет и до његовог све агресивнијег испољавања. Убрзано се градила нова прича о прошлости нације из које је практично потпуно искључено не само целокупно педесетогодишње искуство социјализма, непосредна прошлост генерација које су рођене и одрасле после рата, него и сећање на НОБ, партизански покрет, антифашизам, чак и на Краљевину Југославију. Тако отворена рупа у времену премошћена је избором нове, „још старије и лепше“ традиције – успостављањем континуитета са српском државом XIX века, односно средњовековном немањићком државом. У почетној фази и кроз деведесете национализам је доминирао у оквиру и даље социјалистичког политичког система (домаћа верзија национал-социјализма), док од октобарског преврата 2000. постаје све

израженија клеро-националистичка димензија.

Мада је и током трајања ауторитарног, недемократског режима Слободана Милошевића било неких транзицијских елемената (уведен је вишепартијски систем, на пример, одвијао се неки процес економске либерализације, трансформације власништва итд.), Србија ће у транзицију ући тек после петookтобарске смене власти – са сличним одушевљењем као и друге источноевропске земље, али са великим закашњењем у односу на њих и под много тежим околностима. Као и другде, испоставило се да транзиција није линеарни процес који води ка бољем животу и сигурности. А код нас је и додатно тај пут отежала протекла ратна деценија.

Транзиционим странпутицама и проблемима с којима се ово друштво судара дуже од деценије, те разлозима за опадање почетног ентузијазма код грађана Србије, и за многа разочарања која је донело окретање транзицијском пакету неолибералног капитализма, посвећен је други део ове књиге.

Како Ердеи с правом истиче, економска трансформација представља процес суштински уклопљен у друштво, процес који подразумева истовремено и социјалну и културну промену, и нови систем вредности и другачију филозофију живљења. Само увођење тржишта, без истовремене и хармоничне трансформације и усаглашавања осталих фактора, не гарантује да ће оно моћи да функционише, што се и потврдило у случају Србије. Посматрајући како је текла трансформација власништва некадашњих социјалистичких предузећа, Ердеи показује многе примере

тих међусобно неусаглашених процеса (нетранспарентне приватизације које су уништиле бројна предузећа уместо да подстакну њихов развој, политички монополи, преливање друштвене имовине на мали број људи), и у њима налази разлоге за често велике отпоре понуђеним „транзицијским пакетима“ и снажан антитржишни сентимент међу запосленима.

Бележећи, на пример, искуства и разочарања запослених у Панчевачкој пивари (*Приватизација и трансформација „Панчевачке пиваре“*, с. 123) резултатима нових правила игре које је донела промена власништва њихове фабрике, Ердеи показује како је скупо плаћена цена стихијског стварања „слободних тржишта“ и поставља питање: да ли је претходни модел био баш толико лош да је морао да се потпуно поништи, односно: да ли је пријем новог модела (безусловне приватизације) могао да буде мало обазривији, да остави простора за алтернативне економске моделе и облике власништва?

На другој страни, сведоци смо кризе у којој се владајући облик капитализма налази. Након 1989. године и готово сасвим извесне планетарне победе либералног капитализма, када је изгледало да ће главно обележје будућег развоја бити његово, даље, незауостављиво ширење и да је „облик будућности предодређен“, у систему су почеле да се појављују озбиљне пукотине. Питања неједнаке расподеле добара, социјалне правде, солидарности и добробити друштва поново су на дневном реду – о чему живо сведочи расправа која се око тих питања води у Европској унији и криза која је због тога потреса. А у срцу конзумерског капитализма, Сједи-

њеним Америчким Државама, на пример, дуже од годину дана трајао је протест Окупирај Вол стрит – у захтевима који су се ту свакодневно истицали јасно се, пише Ердеи, препознају неке социјалистичке идеје и идеали. Стиче се утисак да поново почиње да преовладава кејнзијански принцип над неолибералним, чему у прилог говори, на пример, ангажовање америчког председника у спасавању тамошње аутомобилске индустрије и банака од банкрутства, а потом његова убедљива победа на председничким изборима са таквим програмом. Да ли је то, као што се пита Ердеи, тек пролазна криза капитализма, или је доминантна економска, културна и друштвена парадигма дошла до свога краја? Да ли ће доћи до повратка идејама на којима је био заснован социјализам?

Тиме се отвара низ крупних питања о природи ових двају система. Логика капитализма је да инсистира на иновацији, односно сталној промени – измишљању нових врста производа, нових технологија, нових научних открића. Увек нова понуда и боља од претходне, јер је конкуренција немилосрдна, а тржиште диктира шта ће да живи а шта неће, одређује вредност и стимулише иновативност. Несигурност опстанка не дозвољава ни најуспешнијима да стану на постојећем, приморава да се стално размишља о новом кораку. Може ли социјализам, као тром и конзервативан систем (који не признаје тржиште, у коме вредност робе одређује држава), и који тежи стабилности, да добије битку са системом који је динамичан и тражи непрестану промену, живећи од ње? Или: могу ли друштва у којима су питања социјалне правде

приоритетна да буду компетитивна са онима која не маре за петодневну радну недељу, годишње одморе, пензије, боловања итд? Како систем који би био хуманији може да издржи конкуренцију са оним који „цеди“ раднике, али прави јефтинији производ – који онда сви хоће да купе јер је јефтинији? Да ли је могућ неки нови модел који би испунио оба захтева, истовремено променљивост и стабилност, у којем би се тај баланс могао одржати? Систем заснован на инвентивности – а да није либерални капитализам?

Логична је претпоставка да ће до неке промене доћи, јер ниједан

од ових система није трајао дуго, али шта ће то бити – тешко је претпоставити. На трагу студије Кетрин Вердери, која доводи у питање предвиђања „транзитолога“ да све бивше социјалистичке земље пролазе кроз транзицију ка тржишној економији и демократији, и Илдико Ердеи на различитим примерима показује како оно што се дешава у нашем случају јесте трансформација у разноврсне облике, али они нису нужно блиски капиталистичким тржишним економијама. Овај дуги лиминални период заиста наговештава мноштво путева, а њихов крајњи исход остаје и даље неизврстан.

Мирослава Малешевић

Место жене у друштвеном животу Ален Турен, *Свијет жена*

превела с француског Милева Филиповић, Подгорица: ЦИД, 2011, стр. 269.

Двадесети век! За једне – век голготе, за друге – век просперитета, а за треће – век великих трансформација. Било како било, свима је донео другачије погледе на живот, свет и људе, а женама највише, јер је променио њихов друштвени положај. Историјска ретроспектива говори да је жена од XVI века отпочела борбу за своја права, али од Француске револуције та борба постаје доминантнија на пољу стицања веће улоге и значајнијег положаја у друштву. Чувена Олимпија де Гуж написаће 1791. године Декларацију о правима жене и грађанке, чиме ће покренути сва питања која ће обликовати будућност жена. Иако тада остаје неприхваћена, пола века касније

постаће симбол женске борбе за већа права. Међутим, резултати женске борбе уследиће тек у XX веку и побудиће бројне истраживаче да се посвете тој теми.

Пратећи домаћу и страну литературу, стиче се утисак да је жена више била проучавана у светској него у домаћој историографији, о чему сведоче бројне студије (Amaury de Riencourt, *Women and power in history*; Monika Krippner, *Women at War*; Gisela Bock, *Frauen in der europäischen Geschichte*; Jongmi Kim, *Women in South Korea*; Ivo Luzzatti, *Caterina De'Medici*). Међутим, ниједна од поменутих публикација конкретно није посвећена свету жена, већ њиховој улози у друштвеним

процесима. Какав је свет жена и зашто је значајан – одгонетнуће нам Ален Турен у монографији *Свијет жена*.

„У књизи коју ћете читати и која, у великој мери, почива на индивидуалним и колективним разговорима са женама, нисам чуо ниједну да себе дефинише као жртву иако су савршено свесне да подносе неправде. Али сам зато био импресиониран снагом и бистрином изјава ових жена које се односе истовремено на њихову сопствену ситуацију и на промене наше културе од стране свих.” Наведеним цитатом исписана је прва страница књиге *Свијет жена*, насловљена са *Нашим читаоцима и читаатељкама од Алена Турена* [7–8].

Социолог светског реномеа Ален Турен, декларисан као француски социолог по месту рођења, оријентисан ка филозофији и историји, почасни је члан Америчке академије наука и уметности, а у свом истраживању посвећен је демократији, либерализму постиндустријском друштву, социологији и критици савременог доба. Године 1965. написао је прву књигу и све до данашњих дана остао одан науци и истраживању. Вредна пажње су сва његова дела, док у групу најзначајнијих можемо сврстати: *Sociologie de l'action* (1965); *Critique de la modernité* (1992); *Qu'est-ce que la démocratie?* (1994); *Pourrons-nous vivre ensemble? Égaux et différents* (1997); *Comment sortir du libéralisme?* (2001); *Un nouveau paradigme. Pour comprendre le monde d'aujourd'hui* (2005); *Le monde des femmes* (2006); *Penser autrement* (2007); *Après la crise* (2010).

Наслов који следи је *Представљање* [11–13], осмишљен

као персонификација самог циља публикације, другим речима – као представљање жене и њеног места у друштвеном животу. Тим поводом Турен каже: „Хтео сам најпре да покажем да жене стварају једну нову културу, а затим да дефинишем историјску и друштвену природу тог културног преокрета (...). Надам се нарочито да ћу овом студијом (...) допринети да се жене поново пронађу као друштвене актерке – откривајући њихове циљеве, сукобе у које су увучене и њихову одлучност да буду субјекти сопственог живота.”

Монографија *Свијет жена* представља истраживачку студију насталу на основу резултата трогодишњег рада на семинару у Школи за високо образовање друштвених наука и у оквиру Центра за социолошку интервенцију, уз велику финансијску помоћ бројних француских министарстава. Свим поменутиим институцијама, као и појединцима, аутор кроз трећи и последњи уводни део у књизи упућује своју *Захвалност* [15–16]: „Ова књига почива пре свега на истраживању, које је вођено помоћу разговора и дискусионих група, најпре са женама различитог порекла и припадности (...) а потом са женама муслиманског порекла.”

Излагање у публикацији А. Турен је организовао у три дела и десет глава, на 269 страница, у оквиру којих су смештени и библиографија, индекс појмова и поговор. Издавачка кућа ЦИД из Подгорице, у оквиру библиотеке *Фемина*, захваљујући преводиоцу Милеви Филиповић, учинила је да француска социолошка студија *Свијет жена* постане 2011. године доступна и ван граница Западне Европе. Дакле, пола деценије после

Француске, добили смо прилику да спознамо свет жена који представља једну нову културну парадигму, која је теоријски оквир за Туренов свет жена. Надамо се да ће Симонета, којој је посвећена монографија, схватити да је потпуна зависност жена – тврдња коју чињенице демантују.

Први део књиге, *Афирмација* (19–95), чине четири главе (*Хоће ли жене да укину жене?; Ја сам жена; Конструкција себе; Сексуалност*), сачињене од неколико подтема. Пре приступа теми аутор се најпре критички осврнуо на постојећу литературу и спроведене анализе о роду, феминизму, неједнакости и дискриминацији, која је дубоко променила положај жена у бројним земљама и поред доминантне мушке владавине. Време је показало да је борба против неједнакости и насиља била врло делотворна, али не и довољна, о чему сведоче многобројни закони који су женама дали могућност да овладају својим личним животом. Подсећамо на то да је тема о разлици између појмова рода и пола била у средишту феминистичког покрета. Период који следи – постфеминизам – обележен је покретом формирања субјекта, на основу кога и појединац и колектив постају свесни ствараоци, а постају свесни и себе самих. У таквој клими жена се бори за свој идентитет. Експлицитно наглашавајући: „Ја сам жена” значи ја сам, ја лично, као таква каква сам, жена, уколико се око мог идентитета жене граде моја понашања и судови вредности које ја имам о њима.“ „Ја сам жена“ значи „жена и имам право да будем жена и да том лику дам садржину коју ја изаберам. Овај избор је доказ моје слободе, моје способности да себе одредим, да се

понашам и да се оцењујем у односу на мене – саму“. Наведеним констатацијама аутор наглашава да је са новим културним покретом, обележеном победом субјективности од стране жена, повезана промена културе обележена јачањем женског субјекта.

Нова друштвена парадигма постала је потчињена женама, јер жене играју главну улогу у проналажењу новог културног модела – да образују своје право да делују слободно, супростављеног друштвеном моделу – који покушава да их сруши. Наиме, свест о жени као субјекту пре свега је протест против владајућег система. Жена се вековима бори да спасе сопствену свест о себи. Чињеница да неједнакост и насиље настављају да владају женама оправдава настављање рада на признавању женског *ја*. Оне стају лицем у лице са собом. Њихов поглед процењује оно што јесу. Нови погледи рађају се у културном преокрету, којим је друштво мушкараца замењено друштвом жена. У таквој ситуацији жене желе да се потврде као слободни и одговорни субјекти. Питање које се рађа јесте питање рода. Турен врши дефинисање рода, пола и сексуалности. По њему, род је друштвена конструкција, пол је однос према другоме, а сексуалност је однос према самој себи. „Подизање“ жена на ниво мушкараца и одбацивање њиховог идентитета, по Турену, условљава формирање нових моћи представника и бранилаца, угроженог идентитета. Тиме се долази до закључка: друштвени оквири нас не одређују, већ нам намећу норме које нас потчињавају владајућем систему и намећу нам облике сазнања и акције. На тај начин се жена схвата

као једно мање друштвено биће, тј. мање одређено друштвеним улогама од мушкарца.

Од друштва мушараца ка друштву жена је други део монографије (99–187), уобличен у четири главе (*Жене и мушкарци; Од личног искуства ка колективној акцији; Преокрет историје; Муслиманке*), са одређеним бројем подтема. Вечита тема која побуђује интересовање јесте: докле та неједнакост међу половима, односно – докле ће мушкарци владати женама. Мушкарци су створили једно друштво и управљају њиме, док жене теже прекомпоновању тог друштва, у коме желе своје *ја*. На основу истраживања спроведеног у Француској почетком ХХI века, а које представља базу ове монографије, жене себе не виде као жртве мушке моћи, већ теже изграђивању себе самих. Такође се може уочити да жене међу собом релативно мало говоре о мушкарцима, јер су у великој мери собом заузете, јер је њихов главни циљ – конструкција себе самих. Жене и мушкарци се не супротстављају директно, јер не иду путевима који теже истом циљу. Мушкарци одвајају јавни и приватни живот, за разлику од жена, које их спајају. Главни непријатељ жена није господарећи мушкарац, већ идеја да друштвени и политички живот треба да буду одвојени од приватног живота. На питање зашто се жене осећају супериорнијим од мушараца, одговор треба потражити у свету мушараца који све више и све брже нестаје, док свет жена заузима његово место.

Жене не говоре о мушкарцима као о непријатељима, већ то чине када говоре о друштву, политици и медијима, унутар којих

рекламне огласе доживљавају као своје најопасније непријатеље. Наиме, слаба присутност жена у влади и високим органима државе довољно говори о њиховој дискриминацији. Уколико за пример узмемо Француску, видећемо да је одлука о праву гласа жена била донета тек на крају Другог светског рата, и то не у Паризу него у Алжиру, од стране привремене скупштине коју је Де Гол установио. Затим, добар пример су политичке идеје које су пре 1848. оправдале одлуку да се грађанство да свим мушкарцима, не узимајући у обзир ментални ниво, а да се жене одбију. Следећи пример указује на то да су мушкарци кроз француску историју имали улогу покретача, док су жене све време биле изоловане, под изговором да су схваћене као неспособне за учешће у политичким активностима. На основу изнетих чињеница Турен констатује да антиполитички постфеминистички став треба сматрати позитивним за жене, јер у њему оне немају могућност за представљање. У складу с тим, жене се окрећу својој индивидуалности.

Данашње жене нису само врхунске наследнице оних које су се бориле за права жена. Оне сматрају да откривају један нови свет, док мушкарци остају заробљеници старих начина мишљења и живота. Пут за своја права жене су пронашле у револуцији и феминистичком покрету, нарочито у Великој Британији – земљи свих друштвених покрета, где су жене успеле да се изборе за своје интересе на раду, за приступ праву гласа и за власт над својим телима. Феминизам мења свест жена. Постфеминистичка генерација даје значај културним проблемима (моралним нормама,

представама о животу, љубави и смрти). Бавећи се муслиманкама, Турен након спроведеног испитивања закључује да оне читавог живота теже да промене своју судбину. Немајући снаге да кажу „Ја сам жена“, оне изговарају: „једног дана бићемо слободне жене“, чиме показују жељу за променама. Овакав став говори о њиховој просвећености и постојању свести о њиховим правима на живот и лично ја.

Трећи део књиге, *Резултати и тумачења* (191–238), смештен је у две главе (*Оно што није ова књига, Одговори и закључак*) и конкретизован је кроз неколико наслова. Слободно можемо казати да је последњи део књиге посвећен синтези и бољем схватању саме сврхе монографије. У складу с тим, Ален Турен каже да је циљ књиге – одређивање историјског значења акције жена и супротности са којима се та акција сукобљава. Поље рада које њој припада јесте културна историја. Жене су те које формулишу велике теме помирења тела и духа, прошлости и будућности, приватног и јавног, интереса и осећања, поретка и покрета и, изнад свега, жена и мушкараца. То што је наметало разлику између мушкараца и жене био је однос владавине који су вршили мушкарци над женама. Мушкарац је себе одређивао снагом и делима, док је жена постојала као креација мушкараца. На основу овога се може закључити да се заборавља да је жена, као и мушкарац, створена жељом за независношћу и субјективитетом. Стварање женског идентитета значи трагање за собом и креирање себе. У то име жене организују многобројне скупове, женске листове и телевизијске

емисије. Жеља за остваривањем себе не иде без слободе тела и сексуалности. Не треба заборавити, чак и ако је истина да су се жене дохватиле речи и да су нашле бољи приступ смислу свог живота, да мушкарци и даље остају господари новца, моћи и оружја, и да они увек они доносе главне одлуке.

Аутор на крају монографије закључује: „Историја жена је такође била потчињена одбијањем да им се признају права и субјективност. Жене су биле сведене на њихове друштвене функције. Отуда, у свим областима и у свим деловима света потреба чије гласове смо ми покушали да чујемо, да анализирамо колективне акције које се старају о њиховим основним правима, нарочито када су гажене силама зла, онима које намећу вредности, норме и облике живота женама у име вишег интереса или тобожње ’природне’ супериорности мушкараца.“

Поговор (255–266) – говор после прочитане књиге – налази своје место на последњим страницама књиге, пре садржаја, обликован из угла Милеве Филиповић. Ауторка се осврће на живот Алена Турена, док концепт излагања формира на основу разговора вођеног маја 2001. године, у којем Турен, још тада, наговештава писање *Света жена*: „Дуго година дајем централни значај мисли о женама; управо као што је централно место друштвене мисли пре 40 година био рад данас је, оно у којем се општи проблеми најбоље разумеју, мисао о женама... Ако ми Бог продужи живот написао бих књигу о овим великим проблемима. Кажу ми да касним 20 година и да нема више феминистичког покрета. Али... ја не желим да говорим о

положају жене... ја хоћу да покажем да се могу преиспитати друштвени проблеми полазећи од преиспитивања односа мушкарац/жена“.

Можемо потврдити да је аутор у томе и успео. Свест жена коју је аутор проучавао дозволила је да се приближи смислу њиховог сопственог живота, што би требало да покрене и друге истраживаче да на неким другим пољима обављају

исте такве „преврате“ анализе, и да у њима открију стварање нових актера, нових ликова субјеката који се супротстављају установљеним порецима. Задатак свих нас јесте да изградимо ту мисао о субјекту, друштвеним покретима, слободама и ослобођењима који нам толико недостају.

Милена Жиикић

Бугарска свадба у етнолингвистичком кључу

Елена Семеновна Узенџва, *Болгарская свадба: етнолингвистическое исследование*, Индрик, Москва 2010, стр. 280.

Монографија Елене Семеновне Узенџве *Болгарская свадба: етнолингвистическое исследование* („Бугарска свадба: етнолингвистичко истраживање“) посвећена је анализи и систематизацији бугарске свадбене терминологије, која се разматра у широком друштвено-културном контексту. Студија је заснована на опсежном, вишегодишњем теренском истраживању (1998–2008) у различитим регионима Бугарске, као и на коришћењу архивских извора, публикованих етнографских описа свадбеног ритуала, фолклорних зборника, етимолошких и дијалектолошких речника и сл.

Књига Елене Узенџве темељи се на теоријским поставкама московске етнолингвистичке школе: у истраживачком фокусу је обредна терминологија, а нарочита пажња поклања се ареалном аспекту предмета истраживања и картографисању. Ареални приступ подразумева издвајање областне распрострањености термина у циљу одређења етнокултурних и дија-

лектолошких граница. При анализи терминологије бугарске свадбе, како објашњава сама ауторка, примењен је метод лингвогеографије и ареалне лингвистике. Картографисање обредних термина показало се као плодотворно за повлачење етнолингвистичких граница и одређење дијалеката не само у лингвистичком, већ и у културно-историјском погледу.

Анализи и систематизацији бугарске свадбене терминологије претходио је низ истраживачких поступака. Најпре се радило на прикупљању што потпунијег корпуса дијалекатских термина, на основу којег је сачињен речник посебних подсистема свадбене терминологије. Потом се приступило проучавању система организације свадбене терминологије као вербалног кода свадбеног ритуала. Узенџва објашњава да су класични аспекти лексикографског истраживања у овој студији подређени циљу што подробније контекстуализације свадбене лексике –

установљења њене друштвене и културне функције, као и семантичких веза са базичним мотивима самог свадбеног ритуала – као и проучавању механизма формирања симболичких значења термина и њихове улоге у семантичком обједињавању различитих тематских група свадбене терминологије.

Терминологија бугарског свадбеног ритуала представља систем специфичне унутрашње структуре и хијерархије. Могу се издвојити следеће групе термина: називи обреда и обредних радњи, главних ритуалних субјеката и учесника, обредних реквизита, хрононима, локатива, итд. Особито важан аспект представљају вербалне формуле и метајезик свадбеног фолклора (песме и сл.). У основи, терминологија се употребљава у описима обреда, али се део лексике среће искључиво у свадбеним песмама. Ауторка има у виду идеални модел свадбе, који представља облик реконструкције, свеукупни текст, збир свих актера и радњи, максималну суму локалних традиција.

Семантика свадбеног ритуала остварује се помоћу различитих, међусобно повезаних кодова: социјалног (код субјеката, обредних лица), предметног (реквизити помоћу којих се обављају одређене радње, посебна одећа, украси...), акционог (обредне радње), кулинарског (посебна јела везана за структуру ритуала, симболика хлеба...), вегетативног (одређено цвеће, босиљак...), кода боја (бело, црвено), итд. Посебно место унутар кодова припада вербалном коду – обухвата терминологију (тзв. кључне речи) и фолклорне творевине (песме, формуле, благослове и сл.). Свадба је

ритуал сложене структуре, који образују елементи различитих кодова. Ради подробније анализе у студији је издвојено неколко њих: код ритуалних субјеката (јунака), предметни и акциони. Они су густо испреплетени с другим кодовима, па ауторка разматра и њихова узајамна деловања, укрштања, као и целину коју сачињавају.

Будући да је свадба обред прелаза не само за младу и младожењу, него и за све оне који су са њима сроднички и на друге начине повезани, код субјеката, обредних лица, актера (рус. *персонажни код*) је посебно значајан. У светлу обреда прелаза ауторка Елена Узењева актере свадбе дели у две групе: оне који представљају објекте прелаза (млада, младожења, њихови сродници) и оне који су у улози инструмената прелаза (кум, стари сват, девер...). Ауторка разматра терминологију ритуалних субјеката у зависности од њихове припадности брачним странама, степена сродства, породичног статуса, узраста, пола... Њихова спољашња ритуална обележја, као и ритуалне функције, подробно су објашњене. Бугарски дијалекти садрже око хиљаду термина субјеката свадбеног ритуала. Узењева анализира облике номинација, позајмљенице из других језика (турског, грчког...), мотивациона значења која се налазе у основи термина, те даје слику њихове географске распрострањености и концентрисаности. Издвојене су и минуциозно описане две лексичко-семантичке групе: називи за невесту (семантички центар свадбе) и свата / сватове (у називима за њих се одражава најдубља семантика свадбеног ритуала). Ауторка указује да

терминологија обредних лица одражава архаичну семантику свадбе као крађе, размене, договора, купо-продаје невесте, а такође и свадбу као обреда прелаза.

Систем предметног кода може се поделити на низ подсистема међу којима су најзначајнији ритуална одећа и станиште, тј. кућа и поједини њени делови (праг, огњиште...). Специфичност предметног кода тиче се чињенице да је реч о реквизитима израђеним за свадбу, артефактима, чија је функција превасходно симболичка, а не утилитарна. Истраживачица се с нарочитом пажњом усредсређује на анализу термина и семантичка значења обредног хлеба, свадбеног дрвета (украшена грана с јабуком при врху; њоме се маркирају ритуални субјекти, углавном кум) и свадбеног знамења (прут закићен црвеном тканином и јабуком на врху, семантички повезан са свадбеним дрветом и има првенствено функцију маркирања).

Акциони код представљају обредне радње које сачињавају сложени текст свадбе у склопу с елементима других кодова. У формалном смислу свадбу карактеришу следеће радње: кретање, припрема ритуалних предмета, заједничко обедовање, даривање, откуп, разнородан скуп радњи које се обављају над невестом и младожењом, затим ломљење (деструкција), вербално изражавање учесника и др. Многи поступци, сличне мотивације или функције, образују парадигму. У студији је исцрпно обрађена терминологија сегмената свадбе, као и обреда и обредних поступака који их прате. Посебно је описан мотив „прелаза“ у терминологији ритуалних поступака.

Етнолингвистичким истраживањем је установљен обиман корпус термина бугарске свадбе – више од две хиљаде. Ауторка је терминологију систематизовала помоћу кључних речи, лексема и корена, који имају широки семантички спектар и служе као мотивациона основа за номинацију великог броја термина различитих лексичко-семантичких група (нпр. *сват*-). Многе одлике бугарске свадбене терминологије препознате су и одређене као општесловенске и општебалканске.

У прилогу монографије дата је таблица корена који се налазе у основи терминолошког система бугарске свадбе. Уз то, приложено је и шеснаест детаљно објашњених карти територије Бугарске на којима су приказани дијалекти бугарског језика, као и ареална распрострањеност појединих термина (сват, невеста, младожења, називи обреда припреме хлеба, називи обредног хлеба и др.). Прилоге употпуњује предметно-тематски индекс. Књига је илустрована већим бројем фотографија у боји.

Студија Елене Семеновне Узењеве *Болгарская свадба: этнолингвистическое исследование* узорно је истраживачко дело засновано на богатом етнографском и лингвистичком материјалу. Анализу карактеришу минучиозност, подробност, суптилност, као и отворени нови и оригинални углови посматрања. Ова монографска публикација представља вишеструко вредан допринос етнологији и лингвистици, али и другим блиским и с њима повезаним наукама.

Сања Златановић

Mezinárodní komise pro studium lidové kultury v Karpatech a na Balkáně.

Obydlí v Karpatech a přilehlých oblastech balkánských. Sintéza mezinárodního výzkumu

Karpatská část: Jiří Langer. Balkánská část: Helena Bočková
Šmíra-print, s.r.o, Ostrava, 2010, 1–936.

Наслов ове веома опсежне монографије у преводу на српски језик гласи: „Обитавалиште у Карпатима и суседним областима Балкана. Синтеза међународног истраживања“. Монографија представља резултат вишедеценијског истраживачког рада, организованог у оквиру Међународне комисије за студирање народне културе у Карпатима и на Балкану. На основу прикупљеног материјала, синтетички текст у виду ове монографије написала су два аутора из Чешке Републике: а) делове Монографије који се односе на област Карпата написао је Јижи Лангер (PhDr. Jiří Langer, CSc), дугогодишњи посленик Валашког музеја у природи, у Рожнову под Радхоштем (у пензији од 1996), члан Асоцијације европских музеја у природи и главни уредник часописа *Ethnologia Europae Centralis*; б) делове Монографије који се односе на области Балкана написала је Хелена Боčkova (PhDr. Helena Bočková), раније запослена у Етнолошком институту Академије наука Чешке Републике и другим научним институцијама, а сада предавач на Филозофском факултету Масариковог универзитета у Брну (Институт славистике, који се бави и балканистиком), с дугогодишњим

искуством у балканистичким истраживањима, посебно у Бугарској и Македонији. Материјалну потпору припреми Монографије пружала је 1998–2001. године Грантова агентура Академија наука Чешке Републике. Монографија је посвећена „успомени на Вацлава Фролеца [prof. Ph.Dr Václav Frolec, DrSc, 1934–1992], дугогодишњег главног секретара Међународне комисије за студирање народне културе у Карпатима и на Балкану, неуморног творца и иницијатора истраживачке сарадње етнолога земаља централноисточне и југоисточне Европе“.

У недостатку научне институције која би била спремна да изда тако опсежну, технички сложenu и луксузно опремљenu монографију, издавачког подухвата прихватио се Павел Шмира (ing. Pavel Šmíra), власник приватне фирме *Šmíra-print, s.r.o.* у Острави, који је – како са задовољством истичу аутори – „своје предузетничке интересе ставио у службу бриге о културном наслеђу, а тиме и о развоју етнолошке науке“. Монографија има 936 страна, димензија 34 x 23 цм, тврдог је повеза и штампана је на висококвалитетном папиру. Веома је сложена њена структура, коју чине: а) *Садржај*, *Увод*, осам одељака,

Закључци, девет „екскурза“, *Попис литературе* (што све чини 395 страна текста); б) укупно 1.828 изванредних фотографија (с потребним подацима), од чега 1.446 црно-белих фотографија прати поједине одељке Монографије, а 382 фотографије у боји дате су у посебном прилогу на крају књиге, што све заузима укупно 507 страна Монографије; в) 27 карата на 30 страна; г) на самом крају налазе се четири празне стране за рукописне белешке.

У *Уводу* (стр. 13–22) дате су детаљне напомене о дуготрајним научним активностима на основу којих се дошло до материјала за ову монографију и о томе како је приведен крају рад на синтетичкој обради тог материјала, што је неопходно имати у виду ради разумевања целог садржаја Монографије. Карпати су дуго сматрани за размеђе средње и источне Европе и Балкана, са особеном народном културом, чије проучавање захтева интердисциплинарни приступ. Управо с таквом научном оријентацијом образована је још 1959. године Међународна комисија за студирање народне (= пучке, традицијске) културе у Карпатима (скраћеница: МККК), а њен делокруг касније је обухватио и суседне области Балкана (тако је и скраћеница проширена у: МКККБ). Комисија је деловала на основу споразума о сарадњи етнологских (етнографских) института академија наука из ондашњих земаља: Бугарске, Чехословачке, Мађарске, Пољске, Румуније и Совјетског Савеза, а касније и из СФР Југославије (укључен је Етнографски институт САНУ, који су заступале др Бреда Влаховић и др Ласта Ђаповић, што

је назначено и на импресуму Монографије). Комисија је имала и националне секције (чијим је радом координирала), а у њиховом оквиру и поткомисије за поједине секторе (сегменте, области) народне културе. Радом Комисије успешно је координирао проф. др Вацлав Фролец са Масариковог универзитета у Брну, а 1976. године доспело се до утврђивања програма израде целокарпатских синтеза за различите секторе народне културе. У наставку активности најагилнијом се показала поткомисија за сектор народне архитектуре, обитавалишта и становања у области Карпата и у суседним областима Балкана, којом је руководио је проф. Фролец. Према његовом предлогу пројекта из 1978. године, који је прихваћен, рад у том сектору народне културе требало је наставити у оквиру девет тематских целина, а опсежна библиографија која је прикупљена публикована је под називом *Bibliographia ethnographica carpatobalcanica. Svazek I* (издавачи: МКККБ и Државна научна библиотека у Брну, 1981). Националне секције (у међувремену су се распали Совјетски Савез, Југославија и Чехословачка, па су и њихове дотадашње националне секције у међувремену трансформисане) припремиле су – на основу литературе и традиције истраживања у својим срединама – националне синтезе за овај сектор народне културе, а њихов опсег досегао је укупно 2.000 страна текста, с мноштвом фотографија (неке од тих синтеза засебно су публиковане: бугарска – 1987, украјинска – 1994, мађарска – 1997, словачка – 1998). Међутим, румунска секција није узимала непосредног учешћа у раду МКККБ, а њену апстиненцију унеколико је

надокнађивали стална кореспонденција главног секретара Комисије проф. Фролеца с румунским колегама, уз ослањање на богату румунску литературу. Националне синтезе биле су предмет узајамног разматрања у оквиру МКККБ-а, а до 1991. године учињени су и први кораци (проф. Фролец и др Јан Ботик из Етнографског института Словачке академије наука у Братислави) у изради целовите синтезе за сектор народне архитектуре, обитавалишта и становања у области Карпата и у суседним областима Балкана.

Међутим, 1992. године изненада је умро проф. Фролец, дугогодишњи агилни секретар МКККБ-а. Било је то, иначе, време наглих и бурних политичких промена у државама чији су представници били укључени у рад Комисије (неке од тих држава су се распале, тако да су настале и нове државе). Све је то утицало да једно време рад МКККБ-а буде прекинут. Обновљен је 1993. године, уз учешће и представника Румуније, али без учешћа представника земаља насталих распадом СФРЈ. Комисија је убрзо поверила др Јижју Лангеру из Рожнова под Радхоштем, вишегодишњем члану МКККБ-а, да оконча рад на припреми синтетичког текста о народној архитектури, обитавалишту и становању у области Карпата и у суседним областима Балкана. На његов предлог, у тај рад је укључена и др Хелена Бочкова из Брна, ради интерпретације проблематике везане за области Балкана. Они су се суочили с опсежним материјалом раније сачињених националних синтеза, а приступ изворима и интерпретација проблематике сеоске архитектуре у тим синтезама често су се разликовали, што је понекад водило

и погрешним тезама и закључцима. У међувремену је (од 1978. године, када је усвојен пројекат за тај сектор народне културе) објављено мноштво радова релевантних за карпатолошка и балканолошка истраживања, а после 1990. године створена је могућност за стицање свестранијег увида у одговарајућу литературу из западних земаља и за конфронтацију ставова са ставовима западних аутора. Стога су Ј. Лангер и Х. Бочкова били принуђени да на нов начин конципирају синтетички текст чија им је израда била поверена. Такође је било неопходно истражити на ширем плану утицај разних чинилаца на развој народне архитектуре у области Карпата и Балкана и сачинити одговарајуће историјске прегледе, како би подаци из националних синтеза могли бити компарирани и конфронтирани и утемељено интерпретирани (из тог рада проистекли су и научни „екскурзи“ објављени у Монографији). Неки аспекти читаве те проблематике парцијално су обрађени и публиковани у часописима, или су пак презентовани на међународним конференцијама, понекад и на енглеском језику ради веће доступности западним ауторима. На основу целокупног материјала до кога се дошло, Ј. Лангер и Х. Бочкова припремили су и посебан студијски материјал под називом *Dům v Karpatech a přilehlých oblastech balkánských* [„Кућа у Карпатима и суседним областима Балкана“], који је публикован 1999. године. Он је исказао њихово ауторско „поимање целе проблематике и формулисао решења главних проблема, чије је разматрање стављено њима у задатак“. Тај материјал послужио је

као основа за расправу на посебно организованој конференцији исте године у Рожнову под Радхоштем, на коју су позвани аутори раније припремљених националних синтеза. Материјал је у расправи прихваћен и приступило се дефинитивној изради целовите синтезе, а међувремену су неки од припремљених научних „екскурза“ засебно публиковани у часописима. Материјалну потпору целом подухвату пружила је 1998–2001. године и Грантова агентура Академије наука Чешке Републике. Тако се поступно дошло до коначног текста синтезе, с насловом (у преводу): „Обитавалиште у Карпатима и суседним областима Балкана. Синтеза међународног истраживања“.

Ваља напоменути да је коначан текст синтезе закључен још за време постојања Савезне Републике Југославије, али се у синтези (Монографији) не оперише термином *Југославија* да не би дошло до мешања с претходном државном творевином (СФРЈ). Стога се у тексту говори о „деловима савремене југословенске државе – Србији, Војводини, Косову и Црној Гори“, а посебно се наводе Хрватска, Босна и Херцеговина, и Македонија (Словенија се само помиње). Своје напомене у *Уводу* аутори завршавају истицањем да је „свако научно дело само један корак који решавање одговарајуће проблематике подиже на виши степен“, те да је и њихово дело „покушај не само настојања да се обухвати географска распрострањеност појава, већ и покушај настојања да се схвати повезаност носилаца одговарајућих цивилизацијских вредности у грађевинској култури, и то не једино у релацијама

запад–исток већ и север–југ и југ–север“.

У одељку *I. Карактеристике природних и друштвених услова* (стр. 23–44) наглашава се да Карпати у односу на све друге планинске системе у Европи имају највећу пошумљеност и да располажу највећим обрадивим површинама, што је имало утицаја на начин формирања насеља и на обликовање њихове архитектуре. Такође се указује на природне карактеристике Балканског полуострва, које обилују контрастима. Анализирају се сви природни и историјски услови насељавања у областима Карпата и Балкана, између осталог – и правни системи који су пратили те процесе (обичајно право, немачко/магденбуршко право, византијско право, османско право).

У одељку *II. Седиште и двориште* (стр. 45–72) разматрају се следећа питања: формирање насељених области, основни типови насеља, њихова генеза и ширење, комплекс дворишта у обитавалишту. Фотографски прилози (стр. 73–160) потичу из: Чешке Републике (43), Словачке (8), Пољске (30), Украјине (32), Румуније (51), Мађарске (12), Србије, Косова и Црне Горе (19), Хрватске (3), Албаније (8), Босне и Херцеговине (13), Македоније (19), Бугарске (31), Грчке (10), Турске (3).

У одељку *III. Унутрашње рашчлањивање куће* (стр. 161–176) расправља се о хоризонталном и вертикалном развоју унутрашњег рашчлањивања куће. Фотографије у прилогу (стр. 177–336) разврстане су у неколико група (приземне куће, куће на спрат и полуспрат, земуннице, необичне социјалне форме), и то за сваку земљу из које фотографије потичу: из Чешке Републике (53),

Словачке (156), Пољске (47), Украјине (46), Румуније (55), Мађарске (31), Србије, Косова и Црне Горе (58), Хрватске (14), Албаније (15), Босне и Херцеговине (15), Македоније (22), Бугарске (91), Грчке (17), Турске (7).

Одељак *IV. Грађевински материјал и конструкција* (стр. 337–400) обухвата обраду више ужих тема: грађевински материјал и његово припремање; припремање грађевина; конструкција зидова; отвори на зидовима; подови, плафони, кровови; државно и велепоседничко регулисање грађења. Фотографски прилози (стр. 401–448) илуструју грађевински материјал и конструкцију зграда, а потичу из: Чешке Републике (16), Словачке (44), Пољске (8), Украјине (43), Румуније (31), Мађарске (6), Србије, Косова и Црна Горе (7), Албаније (1), Босне и Херцеговине (1), Македоније (3), Бугарске (1), Турске (1).

Одељак *V. Грејање* (стр. 449–456) обухвата обраду ужих тема: огњиште, купаста пећ, пећ у облику призме, димњаци, историјска просторна диференцијација. Фотографски прилози (стр. 457–496) илуструју само грејање у кућама, а потичу из: Чешке Републике (20), Словачке (41), Пољске (12), Украјине (13), Румуније (9), Мађарске (21), Хрватске (1), Босне и Херцеговине (1), Бугарске (20), Грчке (1).

Одељак *VI. Естетски изглед куће и грађевинари* (стр. 497–520) обухвата обраду ужих тема: прочеље куће, украшавање крова, малтерисање, кречење и осликавање, украшавање унутрашњег простора, камини, декоративни елементи, грађевинари-ствараоци. Фотографски прилози (стр. 521–560)

односе се на естетски изглед куће, а потичу из: Чешке Републике (7), Словачке (44), Пољске (15), Украјине (11), Румуније (12), Мађарске (4), Србије, Косова и Црне Горе (4), Хрватске (1), Албаније (2), Босне и Херцеговине (1), Македоније (2), Бугарске (22), Грчке (7).

Одељак *VII. Кућа и породица* (стр. 561–584) доноси веома интересантна и принциповита запажања о утицају различитих форми породице на изглед куће, при чему се полази од становишта да је за формирање начина живота, па и изглед куће, пресудно то на који начин породица обезбеђује себи издржавање. Фотографски прилози на тему „кућа и породица“ (585–616) потичу из: Чешке Републике (9), Словачке (22), Пољске (19), Украјине (11), Мађарске (4), Србије, Косова и Црне Горе (3), Албаније (5), Босне и Херцеговине (1), Бугарске (31), Грчке (4).

Одељак *VIII. Закључци* (стр. 617–648) садржи веома разуђене и опсежне закључке о народној архитектури у областима Карпата и Балкана. У објашњењима генезе различитих форми дефинисани су корени и механизми културне адаптације становништва у различитим областима, уз шири историјски приступ. Тиме су постављени основи упоредне терминологије из свих наведених карпатских и балканских земаља за приближно 400 одредница (појмова), а обрађена проблематика даје могућност за отклањање ранијих погрешки у интерпретацији. Две трећине простора у *Закључцима* посвећено је „питањима интерперетације положаја Балкана са становишта формирања сеоске

архитектуре централноисточне и југоисточне Европе“. То је исказано у форми одговора (разјашњења) на 34 формулисања питања. Између осталог се констатује како је анализа показала да се елементи карактеристични за Балкан, који су у литератури сматрани за оријенталне, били раширени готово по целој медитеранској области, и то како у европском тако и у малоазијском делу, а да су имали своје корене још у старом веку. На крају се наглашава да значај ове синтезе, као и свих активности које су јој претходиле, лежи и у чињеници да су њоме обухваћени резултати до сада географски најпрострањенијих координираних истраживања народне културе на европском континенту, а та култура нагло нестаје под ударима савремене цивилизације.

У одељку *IX. Брига о споменицима народног грађитељства* (стр. 649–680) дати су прецизни подаци о музејима у природи и споменицима народне архитектуре у Бугарској (7), Чешкој Републици (4), Хрватској (3), Савезној Републици Југославији, заправо у Србији (5), Мађарској (9), Пољској (10), Румунији (16), Словачкој (11) и Украјини (5).

У наставку следе опсежни научни „екскурзи“, сачињени на основу богатог прикупљеног материјала и пописане литературе. У њима се подробно расправља о питањима без којих се ни проблематика обитавалишта у Карпатима и суседним областима Балкана не може целовито и ваљано разјаснити и разумети, а обухватају следеће теме: *Екскурз 1. Власи на Балканском полуострву* (стр. 681–689); *Екскурз 2. Валаши у*

Карпатима (стр. 690–697); *Екскурз 3. Старовековни и средњовековни извори медитеранске традиције* (стр. 698–710); *Екскурз 4. Османска експанзија у Европу и њене последице (1354–1912)* (стр. 711–727); *Екскурз 5. Питања интерпретације етничитета, етногенезе, миграција и културног мултиетничитета* (стр. 728–744); *Екскурз 6. Грађевине привилегованих слојева* (стр. 745–760); *Екскурз 7. Интерпретација хоризонталног и вертикалног развоја куће у националним синтезама* (стр. 761–771); *Екскурз 8. Балканска проширена породица* (стр. 772–779); *Екскурз 9. Европске везе народне архитектуре у Карпатима и на Балканском полуострву* (стр. 780–787). *Попис литературе* (стр. 788–802) садржи 981 библиографску јединицу, а све су јединице цитиране у Монографији. У посебном прилогу (стр. 803–832) дато је 27 карата шематске технике, разврстаних у шест група, које илуструју садржај појединих делова Монографије. На ефектан начин садржај Монографије заокружују 282 прелепе фотографије у боји из свих земаља о којима је овде реч (стр. 833–831). Дата су и разјашњења употребљених скраћеница за означавање места у Чешкој Републици и Словачкој (стр. 932).

Ова опсежна монографија, посвећена проблематици обитавалишта у Карпатима и суседним областима Балкана – важном сегменту народне културе тих области, представља круну дугогодишњих координираних истраживачких активности еминентних стручњака из Бугарске, Мађарске, Пољске, Румуније, Словачке, Србије и Чешке

Републике, што је препоручује заинтересованој публици као незаобилазно дело. За финализацију целог тог замашног посла заслуге

припадају првенствено Јижигу Лангеру и Хелени Бочковој.

Милош Луковић

Peter Slavkovský, Slovenská etnografia. Kompendium dejín vedného odbory

(Slovačka etnografija. Kompendijum istorije naučne discipline).

Veda, vydavateľstvo Slovenskej akademie vied, Ustav etnologie SAV, Bratislava 2012, 1–127.

Књига Петера Славковског представља веома прегледану и сажету историју развоја етнографије (етнологије, народописа) у Словачкој. Како сам аутор истиче, развој једне научне дисциплине неминовно прати и интерес за њену историју, другим речима – једна врста аутореклексије. Прва питања која се постављају у случају етнографије јесу: када је спонтано интересовање за начин живота и културу широких слојева прерасло у систематски научни рад, који подразумева дефинисане методе и објекат истраживања; шта је подстакло интересовање за ову дисциплину; које институције су је уобличавале. У овој књизи, поред прегледа развоја дисциплине која се бавила начином живота и културом Словака на три плана – материјалном, социјалном и духовном, и сама ова наука ставља се у друштвени контекст у коме је настајала, који је деловао подстицајно и/или је ограничавао њен развој. Стога је историја дисциплине сагледана у четири временска периода, који у овом погледу имају одређене специфичности (од краја 18. до краја 19. века, од краја 19. до средине 20.

века, друга половина 20. века, последње две деценије).

Поглавља књиге кореспондирају са периодизацијом коју аутор прави. Тако прво поглавље, под називом *Словачка на крају 18. и почетком 19. века – од романтизма ка позитивизму*, третира почетке научног интересовања за свакодневни живот људи и њихову културу, посебно се осврћући на само одређење предмета истраживања (етнички или политички народ) и на рад Јана Чапловича (Ján Čaplovič, 1780–1847), као и на касније утицаје романтичарских и пансловенских концепата у периоду „националног буђења“. Друго поглавље, *Словачка на крају 19. и у првој половини 20. века – од позитивизма ка историјском материјализму*, говори о даљем развоју етнографије под утицајем позитивистичких парадигми. У фази сцијентификације оснивају се и установе значајне за презентацију народне културе (више музејских установа), али и едукацију научног кадра (Катедра за етнографију и фолклористику на Филозофском факултету у Братислави). У међуратном периоду, у оквиру заједничке државе, долази и до блиске сарадње са чешким колегама.

Период социјализма издвојен је у трећем поглављу – под називом *Словачка у другој половини 20. века. Етнографија у време социјализма – Дисконтинуитет традицијских културних образаца и етнографских метода њиховог проучавања*. Поглавље је подељено на два дела: *Социјалистички начин живота у Словачкој – етнографска рефлексија* и *Од проучавања грађе до научних синтеза*. Прва карактеристика овог периода јесу велике промене у сфери друштва, које су узроковале промене у научном раду, али и промене самог предмета истраживања. Осим тога, период социјализма карактерише неколико великих тимских подухвата, са репрезентативним резултатима синтетичког карактера, као што су: израда *Етнографског атласа Словачке*, *Енциклопедија народне културе Словачке*, капитално издање монографије *Словачка. Европски контексти народне културе* (најпре на енглеском, па онда на словачком језику), као и дугорочни пројекти проучавања народне културе у Карпатима и на Балкану, у оквиру Међународне комисије за проучавање народне културе у Карпатима и на Балкану, коју су иницирали сарадници Етнографског института САН и Пољске академије наука. У овом поглављу аутор се такође осврће на неке значајне музејске поставке тога периода (поставка Словачког народног музеја у Маргину и поставка Музеја словачког наслеђа).

Савремено стање у Словачкој и промене у пост-социјалистичком периоду, које, слично другим примерима из региона, карактерише отворени заокрет ка новим темама и парадигмама, описано је у четвртом

поглављу – *Од етнографије ка етнологији, културној и социјалној антропологији*. Поглавље има само три стране, а аутор не улази у детаљнију оцену рада савремених аутора, за шта би била потребна већа временска дистанца. Промена тематских и теоријских оријентација прати се преко садржаја часописа *Словенски народопис*. Међу новим темама су и проблеми идентитета, религија, друштвени конфликти, различити феномени везани за процесе транзиције, као и теоријске рефлексије. Занимљиво је приметити да се све до овог периода за назив дисциплине доследно користи термин *етнографија* (уз местимично навођење термина *етнологија* и *народопис* као синонима).

Последњи, пети део – *Институције и личности словачке етнографије од краја 18. до прве половине 20. века*, третира на енциклопедијски начин установе и људе који су се бавили етнографијом у Словачкој, од њених почетака у 18. веку до половине 20. века. Стварање институција је свакако од кључног значаја за успостављање, континуитет, усмерење и дугорочни опстанак научних дисциплина и за њихову друштвену улогу. Аутор уз то истиче и улогу научника као појединаца, сматрајући да је њихова делатност детерминисана окружењем, али и да су појединци истовремено покретачи активности; стога он сматра да индивидуални рад треба да буде запамћен и валоризован кроз историју дисциплине. По азбучном реду, укратко је описан рад 27 институција, почевши од Словенског ученог друштва из 1792. до Етнографског института САН из 1946. године, као и 59 личности, међу којима и Јана Колара, Павла

Шафарика, Лубора Нидерлеа, Људевита Штура. Списак утемељивача дисциплине завршава се са Соњом Ковачевићевом (Kováčevićová Soňa, 1921–2009), етнологом и фолклористом, посебно познатом по свом бављењу народним стваралаштвом. Њеној успомени је књига и посвећена.

Поред *Закључка*, књига садржи и *Прилоге*, у којима је сажето описан традиционални аграрни производни циклус словачког сељака, на основу радова Бартоломеидеса (Bartholomeides), Чапловича и Лихарда (Lichard), као и *Библиографију*.

Сам аутор истиче да историја дисциплине није само историјска категорија, већ – као и свака рекапитулација – припада и оном тренутку у коме је настала. Значења одређених појава добијају другу димензију у историјској перспективи, а такође се и значења онога што је прошло читавају данас с обзиром на савременост и потребе данашњег времена. У том смислу

треба разумети и двоструки допринос ове књиге, која систематизује и процењује прошлост, али при томе осветљава систем вредности и савремено стање у етнологији у Словачкој.

Књига Петера Славковског свакако доприноси познавању и бољем разумевању историје етнологије (етнографије, народописа) као научне дисциплине у Словачкој, али такође доприноси и могућности њене компарације са ситуацијом у другим заједницама. Такве компарације посебно имају смисла када су у питању друге источноевропске или бивше социјалистичке земље, те је утолико ова књига додатно занимљива за научну заједницу код нас. Такође, она би могла да послужи и као модел или бар иницијална идеја да се на сличан начин, уз додатна истраживања, систематизује и сажето – али интегрално – представи историја етнологије као научне дисциплине у Србији.

Младена Прелић

Peter Slavkovský, Slovenský roľník (pramen k štúdiu spôsoby života)

VEDA, vydavateľstvo Slovenskej akadémie vied – Ústav etnológie Slovenskej akadémie vied, Bratislava, 2013, 1–168.

Петер Славковски, аутор ове књиге – чији наслов у преводу гласи: „Словачки пољопривредник (извори за изучавање начина живота)“ – један је од водећих етнолога у Словачкој, а познат је и у круговима српских етнолога. Дугогодишњи је сарадник Института за етнологију

Словачке академије наука и уметности у Братислави, а предавао је и на етнолошкој катедри Филозофског факултета Универзитета Светих Ђирила и Методија у Трнави. Основне области његових етнолошких истраживања јесу: аграрна култура, пољопривредна

породица, радне миграције, материјална култура, Словаци у домовини и дијаспори. Учествовао је у реализацији више научно-истраживачких пројеката у Словачкој, имао је и теренска истраживања у Мађарској, Румунији, Хрватској, Србији и Украјини. Аутор је више књига и студија, а пред нама је његова најновија књига.

Поједини делови ове књиге настајали су у оквиру реализације трију научних пројеката у Словачкој: 1) „Историја етнологије у Словачкој у другој половини 20. века: континуитети и дисконтинуитети у истраживању“; 2) „Словачка и њен идентитет“; 3) „Традиционална култура Словачке као саставни део културног наслеђа Европе“. Књига на сажет начин обухвата резултате ауторових истраживања обављаних у последњих неколико година. Њима претходи богато и разноврсно искуство ауторовог рада на пољу етнологије, посебно у сфери традиционалне аграрне културе. Стога ова књига представља и синтезу погледа Петра Славковског на традиционалну аграрну културу у Словачкој, која по својим географским карактеристикама истовремено припада и области Панонске низије и области Карпата. Проблематику традиционалне аграрне културе у Словачкој аутор увек ставља у шири социјално-политички контекст, тако да је истовремено одређује и као економску делатност и као начин живота – што је јасно истакнуто и у поднаслову књиге.

Књига има *Увод* и девет поглавља, опсежан списак цитиране литературе, списак фотографија и резиме на енглеском језику. У *Уводу* (стр. 7–10) аутор наглашава да

гајење пољопривредних култура и домаћих животиња представља за научна истраживања широк комплекс проблема, од којих су за етнологију најзанимљивији културно-историјски проблеми. У њиховом расветљавању истакнуто место припада аграрној етнологији. Она својим резултатима доприноси разјашњавању укупне културне историје једног простора, као и идентификовању његових заједничких и разликовних карактеристика у односу на друге просторе ширег ареала и другачије етничке заједнице. Аутор затим констатује да је од настанка феудалног друштва па све до прелома XIX и XX столећа сељаштво међу становништвом Словачке неспорно представљало социјално и културно доминантну популацију. Утолико је пољопривредна делатност дуго чинила егзистенцијални оквир укупног развоја словачког друштва и окосницу његовог начина живота. А основном улогом аграрне етнологије аутор сматра истраживање етничких, социјалних и културних аспеката пољопривредне производње. Стога је себи ставио у задатак да у овој монографији, која је посвећена традиционалној аграрној култури у Словачкој, сабере и синтетизује научне резултате неколико генерација аграрних етнолога, историчара и археолога, чије радове наводи у списку цитиране литературе.

У поглављу *Историјске претпоставке развоја аграрне културе* (стр. 11–22) даје се у кратким цртама преглед друштвених, црквених и политичких чинилаца који су од раног средњег века утицали на обликовање оног типа аграрне културе који је настао

на простору данашње Словачке. Ширењу Словена на ове просторе Средње Европе претходила је релативно развијена келтска аграрна култура. А друштво предака данашњих Словака било је од раног средњег века до модерног доба само једна компонента ширих и сложених социјалних и политичких целина у Средњој Европи: политичке заједнице Словена и Авара, Великоморавске кнежевине, средњовековне Угарске краљевине и Хабзбуршке монархије (при чему не треба губити из вида ни чињеницу да су се делови данашње Словачке у једном историјски краћем периоду нашли и у границама Османског царства). Указује се на преломни моменат у средњовековној историји тога простора – на најезду номадских сточарских мађарских племена, која су у X веку срушила Великоморавску кнежевину, где је земљорадња имала већ дужу традицију. Мађари су од словенског становништва постепено преузели постојећи тип аграрне културе. Феудализација која је наступила у наредна три столећа подударила се са „револуционарним преласком од Европе шума на Европу поља“ (како су тај процес назвали европски историчари). У том периоду је основу привређивања чинила биљна производња, која је омогућила и знатан пораст становништва. Позни средњи век није донео битне промене у аграрним односима и типу земљорадње, а примењивао се тзв. трополни систем. У постосманском раздобљу Словаци ће учествовати у колонизацији „Доње Земље“ (јужних делова Хабзбуршке монархије), што ће донети, између осталог, и новине у аграрној култури.

У поглављу *Аграрна култура* (стр. 23–58), које је и најдуже у

књизи, подробно се разматра развој средстава и технике обраде земље на линији: мотика – рало – плуг – дрљача. Такође се детаљно прате иновације у начину сејања и убирању житарица и других земљорадничких култура, у њиховом превозењу и складиштењу. Идентификују се и фазе издвајања повртарства као посебне аграрне гране и истичу позитивне промене које су настале са започињањем производње кромпира. Означени су главни региони Словачке у којима су воћарство и виноградарство постали стална занимања пољопривредника, што подразумева и постепени развој технике узгајања разних врста воћа и грожђа.

На почетку поглавља *Историјске претпоставке гајења домаћих животиња* (стр. 59–64) констатује се да „упоредни материјал из околних земаља – из Моравске, Бохемије (језгра Чешке) и Пољске – омогућава да се стекне представа о сточарству Западних Словена још у раздобљу пре настанка Велике Моравске у другој половини IX века. А за разлику од осталих Западних Словена, подунавски Словени су већ у VI веку дошли у тесну везу с номадским народом – Аварима. То је утицало на преузимање од Авара неких елемената сточарске привреде: узгајање коња азијског порекла, увећање броја крупне рогате стоке и оваца. Ипак, природни услови на подручју Словачке нису били подесни за екстензивно степско сточарство, на које су Авари до тада били навикли. Стога се у раном средњем веку мењала структура сточарства у тако сложеној политичкој заједници и преовладале су словенске карактеристике: предност је стицало узгајање свиња, оваца и живине.

Други номадски народ који се појавио у средњем Подунављу – Мађари – такође је донео степску сточарску културу. Природни услови око доњих токова великих река у Панонској низији (Драве, Тисе, Тамиша) омогућавали су Мађарима да наставе с номадским сточарењем неко време, али их је пораз од стране Франака на реци Лех код Аугсбурга 955. године приморао да се дефинитивно окрену седелачком начину живота. То је, као што је већ наглашено, означило почетак епохе наглог развоја земљорадње и биљне производње, али увек у границама феудалних поседа. Међутим, већ од XV века продире на карпатска подручја Словачке нови систем узгајања оваца – тзв. „валашки“ систем. Он се постепено ширио из Средњих, Источних и Јужних Карпата, тј. с подручја данашње Закарпатске Украјине и Румуније, а цео тај процес означен је у етнографији и историографији као „валашка колонизација“. Овај систем узгајања оваца обухватао је заправо режим сезонског кретање ситне рогате стоке (оваца и коза), који је од давнина био карактеристичан за сточарство на Балкану и у области Јужних Карпата. Овце су напасане лети на вишим планинским пашњацима, који су до тада били неискоришћени, а зими су прехрањивање у долинама и топлим котлинама. Тиме се тежиште у узгајању ситне рогате стоке пребацило с производње меса на производњу млечних производа. Нова организација коју је донео такав тип сточарства прихваћена је не само од стране широких слојева потчињеног становништва, већ и од стране власти феудалних поседа. То је било праћено знатним културолошким

променама, па и процесима поступних етничких мешања.

У поглављу *Традиционална организација гајења домаћих животиња* (стр. 65–74) детаљно се расправља о свим аспектима традиционалног узгајања стоке: о обезбеђивању прехране стоке, о узгајању говеда, о „валашком“ типу сточарства, о млечној производњи.

У поглављу *Духовне зависности традиционалне аграрне културе* (стр. 75–87) аутор констатује да је традиционални начин живота сеоског становништва у Словачкој био вишеслојан, вишестран. Земљорадња и сточарство, као главна занимања сеоског становништва, била су праћена бројним обичајима и обредима који прате годишње циклусе: зиму, пролеће, лето и јесен. На тој подлози изграђена је разуђена духовна култура и тек се у првој половини XX века јављају знаци њеног опадања. Детаљно се тумаче најважније појаве из сфере духовне културе, израсле из традиционалне материјалне аграрне културе (магија, враџбине, демони и сл.), у судару са хришћанским вредностима и обичајима који су долазили из окриља цркве.

Поглавље *Социјалне зависности традиционалне аграрне културе* (стр. 88–109) усмерава пажњу на кључна питања материјалне егзистенције пољопривредног становништва у оквирима традиционалне аграрне културе. Расправља се о земљи као критеријуму социјалног статуса породице и појединца, о пољопривредној породици као основној производно-потрошачкој јединици, о локалној средини као оквиру друштвене организације и суживота.

Драматичне промене које су настале у животу словачког пољопривредног становништва после Другог светског рата – у границама чехословачке државе – разматрају се у поглављу *Социјалне, културне и политичке зависности живота сеоског становништва у Словачкој у другој половини XX века* (стр. 110–116). Посебно се расправља о колективизацији пољопривреде, а потом и о њеној деколективизацији, која је остварена у току последње две деценије, и то у оквирима самосталне Словачке Републике.

У поглављу *Етницитет и цивилизацијски трендови у материјалној култури* (стр. 117–121) аутор наглашава да је традиционалну аграрну културу Словака карактерисала велика стабилност културног система. Чак ни колонизовање већег броја Словака у „Доњој Земљи“ није донело културну деструкцију, иако је оно захтевало адаптирање колониста на нове животне услове. У новој средини Словаци су долазили у додир с другим етничким заједницама (Мађари, Срби, Хрвати, Румуни, Бугари и др.), те је долазило до међусобног утицаја, али етницитет Словака остао је до наших дана готово ненарушен.

Веома је опсежно и информативно последње поглавље: *Аграрна култура Словачке као предмет етнографских истраживања* (стр. 122–154). Подробно се разматрају уже тематске целине: почеци научног интересовања за пољопривреду – од физиократизма до романтизма; раздобље од романтизма ка историјском материјализму; аграрна култура као саставни део културног наслеђа; колективизација пољопривреде као дисконтинуитет у развоју аграрне

културе; методи истраживања аграрне културе; етнологске и музеолошке рефлексије првог раздобља колективизације. Списак цитиране литературе (стр. 155–162) обухвата 268 библиографских јединица, углавном на словачком и чешком језику, међу којима је и 37 ауторових. Књига има и 14 црно-белих фотографија, а дат је посебно и њихов списак (стр. 163).

У опсежном резимеу (*Resumé*) на енглеском језику (стр. 164–167) аутор сумира своје закључке, који проистичу из његових разматрања у наведеним поглављима књиге. Доминира тврдња да су начин адаптације на природну средину и обезбеђивање прехране представљали за пољопривредника свакодневну стваралачку активност, којом је задовољавао не само своје биолошке потребе, већ је њоме исказивао и свој културни идентитет. Та активност била је истовремено мера културне зрелости у хуманизацији природне средине. Материјалне, социјалне и духовне појаве у култури, однос према природи, организовање породице и друштва, вредносна оријентација – све је то у прошлости Словачке било предодређено пољопривредним темељима живота словачког становништва. Дуготрајна генерацијска зависност словачких пољопривредника и њихових породица од актуелне пољопривредне производње снажно се рефлектовала на њихов духовни живот и исказала у богатом аграрном култу њихових предака – закључује Петер Славковски.

Поред тога што доноси мноштво разубуђених информација, књига Петера Славковског методолошки је изузетно успешно

конципирана. Аутор на примеру Словачке отвара и обрађује све главне проблеме традиционалне аграрне културе, и то на изразито синтетичан начин, с ерудисијом искусног истраживача. И у том погледу ова књига може бити

инспиративна за наше истраживаче који се баве проблематиком аграрне етнологије, односно – историјом аграрне и традицијске културе.

Милош Луковић

Tradiční agrární kultura v kontextu společenského vývoje střední Evropy a Balkánu

[Традиционална аграрна култура у контексту друштвеног развоја у Средњој Европи и на Балкану]. Masarykova univerzita, Filozofická fakulta, Ústav evropské etnologie. Etnologické studie 12, Brno 2012: 1-252.

Зборник Традиционална аграрна култура у контексту друштвеног развоја у Средњој Европи и на Балкану, који је изашао у издању Института за европску етнологију, при Филозофском факултету Масариковог универзитета у Брну је резултат заједничког рада пет аутора из четири земље. Он се првенствено бави традицијском аграрном културом која је током веома дугог временског периода обликовала друштва и културе у Европи, али која се током XX века убрзано мења и губи. Аутори у зборнику, иначе ауторитети у овом подручју истраживања, су (азбучним редом): др Мирослав Валка, са Института за европску етнологију Филозофског факултета Масариковог универзитета у Брну, Чешка; проф. др Зигмунд Клодници, са Факултета за етнологију и науку о едукацији Шлеског Универзитета у Катовицама, Пољска; др Милош Луковић, из Балканолошког института САНУ Београд, Србија; др Петер Славковски као и проф. др Растислава Столична, из Института

за етнологију Словачке академије наука, Братислава, Словачка.

Традиционални начини пољопривредне производње значајно су утицали на формирање народне културе у великом броју друштава, а у модерно доба елементи те културе уграђени су у националне идентитете савремених држава. Аутори зборника сматрају да самим тим ти елементи културе у европским земљама у данашње време учествују и у формирању заједничког европског идентитета. Ово је био један од мотива бављења овим проблемом данас, као и настанка самог зборника. Поред тога, опште је познато да су модернизацијски токови нарочито у XX веку допринели убрзаном растакању традиционалних начина аграрне производње и њеном технолошком усавршавању, па се као додатни истраживачки мотив може препознати жеља да се процеси промена контекстуализују, прате и компарирају на једном ширем, али ипак културно-историјски дефинисаном простору, током дугог временског периода.

Простор који је обухваћен истраживањем су области централне Европе и Балкана, а временски период сеже од средњег века до данашњих дана. Стога се истраживања великим делом ослањају на радове историчара, а делимично и лингвиста, географа и других научника, али се бар једним делом такође ослањају и на теренску документацију и сопствена теренска истраживања аутора.

Зборник садржи шест текстова. Први, Проблеми традиционалне аграрне културе и њеног истраживања у региону централне Европе, чији је аутор Мирослав Валка, даје генералну, али и регионално специфичну слику карактеристика аграрне културе како у чешким земљама, тако и у ширем у централноевропском контексту. Аутор компарира Чешку са Панонијом и Карпатским басеном. Унутар одређених региона примећује се различитост развојних процеса током дужег временског периода, условљена како природним тако и демографским факторима, неравномерном модернизацијом, различитим утицајима државне администрације, итд, што све резултира у видљивим регионалним различитостима. Рад садржи и врло инструктивну библиографију, и прати не само процесе промена традицијских начина привређивања, већ и промене начина на који су они сагледавани и проучавани у науци још од средине 19. века.

Аутор другог текста „Људи ору пуни наде“. Пољска традиционална оруђа за култивацију земље у светлу етнографских извора и етнолошких метода, Зимунд Клоднички, успева да сажето прикаже традиционална оруђа за

рад, попут више варијанти мотике, као и ораћих справа, која су била карактеристична за Пољску. Унутар Пољске аутор наглашава постојање регионалних разлика – док се већи део земље врло рано нашао под западним утицајима, североисточни и југоисточни делови дуже су задржали старију традицију (нпр. старији облици плуга). Допринос овог рада је и у презентацији и критичком преиспитивању употребе картографских метода у етнологији („етнокартографски метод“), као начина којим се систематски сакупљају и анализирају подаци, у овом случају везани за традицијску аграрну преоизводњу.

Трећи текст, Традиционална организација сточарства словачких сељака у средњој и југоисточној Европи, Петера Славковског, бави се питањем сточарске производње код Словака, компарирајући материјал из Словачке са оним код Словака који живе изван матице. Рад се фокусира на питања културног диверзитета, посебно на проблематику културне адаптације у етничким енклавама, односно мењање одређених културних образаца у промењеном природном и социокултурном окружењу, што је последица миграција.

Следећи рад, Трансхумантна кретања сточара у централним и западним областима Балкана, аутора Милоша Луковића, на сажет начин презентира комплексну проблематику балканског сточарења и његове облике од средњег до XX века, као и облике патријархалне културе којој је ова врста сточарења и начина живота била основа.

У раду Житарице – традиционално основна намирница у

средњој Европи Растислава Столична бави се цереалијама као основном намирницом у већини познатих друштава, као и начинима њене припреме и употребе у свакодневној исхрани, али такође и њеном богатом семантиком, веровањем у магијску моћ и култном употребом, најчешће у облику обредних хлебова. У њеном раду обрађени су из овог аспекта просо, јечам, пшеница, раж, оvas, хељда, кукуруз и пиринач.

У последњем тексту, Традиционална пољопривреда и домаћа радиност српског становништва Ибарског Колашина у северном делу Косова, Милош Луковић детаљно и обухватно описује традицијски начин живота и привређивања једне области – Ибарског Колашина – чије су специфичности одређене како природним тако и етничким, друштвеним и економским факторима, а који се у великој мери одржао до данас.

Сваки од текстова, било да се ради о синтетичком приступу или фокусирању на посебне аспекте проблема, захваљујући студиозном приступу аутора представља вредност за себе, али скупљени заједно у зборнику радова добијају додатни квалитет, због могућности

компарације, као и једног обухватнијег историјског и савременог прегледа проблематике традицијске аграрне културе у процесима промена на великом простору централне Европе и Балкана. Сваки из свог угла, радови додирују питања методологије, употребе историјске грађе и могућности реконструкције некадашњих културних образаца, интердисциплинарности, могућности компаративног метода, а такође и питања начина третирања појава дугог трајања у етнологији / антропологији, студија културне промене, културне динамике и диверзитета, и не најмање важно, односа материјалне сфере са другим сферама културе.

Поред свега реченог, овај зборник указује да истраживање традицијске културе, које је данас донекле занемарено, још увек може дати вредне резултате. Укратко, зборник радова који се налази пред нама, иако можда није рађен са великим претензијама, захваљујући добром избору проблема и компетентним ауторима, представља својеврсну суму досадашњих и подстицај за будућа истраживања.

Младена Прелић

Хроника Cronicle

Антропологија савременог града

X Конгрес руских етнографа и антрополога, Руска академија наука, Москва, 2–5. јул 2013.

У периоду од 2. до 5. јула 2013. године, у Руској академији наука у Москви одржан је конгрес под називом *Современный город и социально-культурная модернизация России* ("Савремени град и социјално-културна модернизација Русије"), у организацији Асоцијације етнографа и антрополога Русије и Института за етнологију и антропологију "Н. Н. Миклухо-Маклај" РАН. Јубиларни, десети по реду Конгрес руских етнографа и антрополога организован је у оквиру још једног значајног јубилеја – осамдесет година рада Института за етнологију и антропологију РАН. На Конгресу је учествовало више од хиљаду истраживача из преко двадесет земаља. Представљени радови, истраживања и презентације обухватили су широки спектар тема и проблема урбане антропологије. Иако је Конгрес тематски био посвећен антропологији руског града, велики број учесника изложио је резултате својих истраживања у другим урбаним подручјима (Шпанија, Италија, Мађарска...), а било је и више радова заснованих на истраживањима Балкана.

Конгрес је отворен пленарним излагањима, која су углавном била усмерена на проблем мултиетничитета савременог града и питања уско повезаним с тим.

Излагања су подразумевала глобални друштвени и политички контекст и повлачење паралела, како међу већим градовима Европе, тако и међу истраживачким стратегијама различитих научних приступа и традиција. Пленарна излагања су одржали: Владимир Зорин Јурјевич (Институт за етнологију и антропологију РАН), Јуриј Артјох Владимирович (Одсек за међурегионалну сарадњу, националну политику и везу с религијским организацијама Москве), Günther Schlee (Max Planck институт за социјалну антропологију, Немачка), Леокадија Дробужева Михайловна (Институт за социологију РАН), Владимир Грусман Моисеевич и Владимир Дмитриев Александрович (Руски етнографски музеј, Санкт Петербург), David Anderson (Одсек за антропологију Универзитета у Абердину, Велика Британија), и Марина Бутовская Љвовна (Институт за етнологију и антропологију РАН). Последњег дана Конгреса је академик Валерий Александрович Тишков, директор Института за етнологију и антропологију РАН, одржао закључно предавање о мултиетничитету Русије у светском контексту.

Широки круг проблема антропологије града био је на

Конгресу обухваћен радом 11 симпозијума (у оквиру којих је одржана 41 секција) и 5 округлих столова.

Социо-културни проблеми великих и малих градова – то је била тема симпозијума подељеног у три секције: градска субкултура и масовни покрети у Москви, мали градови – велики проблеми, и ксенофобија и насиље у градској средини. Симпозијум на коме су се разматрали проблеми идентитета у граду био је подељен у следеће секције: идентитет као социјални капитал, етницитет на простору република у саставу Руске Федерације, политичка антропологија – "револуционизам" и "традиционализам" у култури града, урбанизација у пограничним областима – империјске и постимперијске праксе, и тело и емоције у градској средини. Симпозијум о миграцијама обухватио је следеће секције: грађани првог покољења и село порекла, нови мигранти у променљивом социо-културном пејзажу руских градова, млади у новој градској средини (проблеми адаптације и очувања етничке припадности), и урбанизација на совјетски начин – рурализација градова. Региони Русије и независних држава некадашњег СССР-а разматрани су на симпозијуму подељеном у четири секције: градски начин живота малобројних аутохтоних народа Севера, град у етничком и културном простору Кавказа, традиција и социо-културна модернизација градова волго-уралског региона, и градска култура централне Азије. Симпозијум о традиционалној култури у граду био је реализован кроз рад пет секција:

занати и промене у градској средини, празнични календар савременог града, народна култура самоодржања у градским условима, празнична храна народа света, боје у граду. Религиозност грађана обрађена је на симпозијуму који су сачињавале четири секције: етницитет и религија у савременом граду, руско православље – однос етницитета и конфесионалности, традиционалне и нове религије грађана савремене Русије, нова сакрална места постиндустријске епохе. Симпозијум посвећен породичним и родним односима састојао се из следећих секција: грађанин и грађанка у прошлости и данас – истраживања рода у етнографији града, етнографија социјалног статуса (етницитет, род, хијерархија, ритуал), антропологија сродства и старости. Симпозијум усмерен на питања историје науке и методологије истраживачког рада састојао се из следећих секција: Кунсткамера¹ и академија наука у социо-културној модернизацији Русије XVIII века, теренска етнографија и архивирање етнографског материјала, етнологија и образовање, визуелна антропологија. Симпозијум посвећен етнологији и њеним везама са сродним наукама остварен је радом пет секција: трансформације социохуманистичког знања и савремена културологија, миграција и адаптација у проблемском пољу екологије и демографије, примена модерне технологије у лингвистичким и интердисциплинарним теренским истраживањима, руски

¹ Кунсткамера је музеј који је основао Петар Први. У данашње време је то музеј антропологије и етнографије "Петар Велики" Руске академије наука у Санкт Петербургу.

град у средствима масовног информисања, алтернативна медицина у савременом граду. Физичка антропологија је била тема симпозијума подељеног у две секције: проблеми савремене физичке антропологије и савремене методе проучавања биосоцијалне природе човека.

У оквиру Конгреса би се као посебно занимљив могао издвојити симпозијум на коме су се разматрале могућности посредовања грађанских структура у циљу предупређења и смиривања етничких конфликта, а чији се рад одвијао у две секције: етничка политика у градској средини и систем етничког мониторинга и етнолошке експертизе. Сарадници Института за етнологију и антропологију РАН су 2006. године основали експертско-консултативни центар *Етноколсалтинг*, којим руководи директор поменутог института – академик Валерий Александрович Тишков. Осим етнолога и антрополога, ангажују се и правници, социолози, демографи, итд. Сарадници овог центра обављају етнички мониторинг – процену стања међуетничких односа, потенцијалних ризика, анализу медија који распирују међуетничке сукобе и подстичу насиље, али раде и на постконфликтним реконструкцијама и дају препоруке за смиривање конфликтних ситуација. Са друге стране, у центру се обављају истраживања и експертизе – анализе правних аката, израђују се предлози који се уграђују у административно управљање, а тичу се широке скале проблема (од разраде инструментаријума пописа становништва до анализе ксенофобије). Сарадници држе предавања и обуке у установама на (потенцијално)

кризним подручјима, као што су школе, медији, полиција и сл.² Резултати, искуства и запажања изложена на секцијама овог симпозијума били су драгоцене за продубљење сагледавање конфликтних и постконфликтних ситуација на домаћим кризним теренима, какво је Косово. За истраживаче у Србији отварају се многа питања: предности и ограничења примењене антропологије, друштвена препознатљивост струке, видови њеног ангажовања, отвореност, степен укључености у (разорено) друштво, улога истраживача и истраживања, поновно промишљање терена, све сложеније релације наука – друштво, итд.

На округлим столовима Конгреса продискутовано је о више занимљивих тема: (1) Од културне географије града ка културној географији мегаполиса, (2) Антропологија Севера и Сибира: дијалог постсовјетске етнографије и европске антропологије, (3) Антропологија путовања, (4) Ислам у мегаполису, (5) Јевреји као традиционални житељи града.

Секције су обухватале велики број учесника (углавном око тридесет). На њима се излагало и дискутовало и у преподневним и у поподневним терминима, а неке од њих су трајале и по два дана. Стационарана, дуготрајна теренска истраживања била су основа многих инспиративних излагања руских колегица и колега.

Из Србије су на Конгресу учествовале директорка ЕИ САНУ Драгана Радојичић и научна сарадница ЕИ САНУ Сања Златановић. Драгана Радојичић је

² В. сајт: <http://www.ethnoconsulting.ru/>

представила рад под називом *Пицца как символ ускорения* ("Храна као симбол убрзања"). Сања Златановић је изложила рад *Городской анклав в поствоенном контексте, Гвнлане,*

Косово ("Урбана енклава у послератном контексту, Гвнлане, Косово").

Сања Златановић

Биљана Миленковић-Вуковић

Етнографски институт САНУ, Београд

biljana.vukovic@ei.sanu.ac.rs

Библиографија: др Добрила Братић (1953–2009)

УВОДНА БЕЛЕШКА

Персоналном библиографијом доктора етнологије Добриле Братић, научног сарадника Етнографског института САНУ, са дужним поштовањем обележавамо шездесетогодишњицу њеног рођења, у намери да на једном месту остане пописан и делимично оцењен њен двадесетогодишњи научноистраживачки рад.

Рођена је 1. јануара 1953. године у Великом Грђевцу (Хрватска), у коме је похађала основну школу. По завршетку гимназије у Грубишном Пољу, 1971. године уписује етнологију на Филозофском факултету у Београду. Дипломски рад *Аграрна жртва код Срба* одбранила је 28. јуна 1977. године, а неколико месеци касније уписује последипломске студије на истом факултету – смер Етнологија Југославије. Магистрирала је септембра 1983. године са темом *Промене у аграрним обредима новопазарског краја*, а докторску дисертацију под насловом *Представе о ноћи у традиционалној култури Срба* одбранила је веома успешно 13. марта 1992. године. Од 1979. до 1999. године била је запослена у Етнографском институту САНУ. Преминула је 11. јануара 2009. године у Београду.

Од самог почетка научног ангажовања била је укључена у рад и организацију више научноистраживачких пројеката, обједињених под називом *Етнологија Србије и српског народа*.

Основно подручје интересовања и истраживања Д. Братић, у великој мери засновано на сопственим теренским истраживањима, било је народна религија, митологија и ритуална понашања, и из те области објавила је највећи број веома запажених студија (о жртви и жртвеним ритуалима, закопаном благу, о ритуализацији друштвеног времена, о представама о митским бићима, представама о ноћи, о култовима животиња итд.). У њима је дала значајан допринос познавању српске народне религије, а нови, (углавном комуникацијском) интерпретацијом проучавани феномени омогућили су јој да презентује нова тумачења њихових значења и функција. Приказ њеног научног

рада у вези са том темом, која је била и предмет њене докторске дисертације,¹ најбоље презентује реферат Стручне комисије за избор Д. Братић у звање научног сарадника:

„ (...) Корпус представа и ритуала везаних за ноћ Добрила Братић је третирао као својеврстан значењски систем, у чијој се основи налази неколико елементарних религијских идеја. (...) Уочено је да се дан и ноћ не третирају само као интервали 'физичког', већ и као интервали 'социјалног' времена. (...) Ноћ је, дакле, третирана као време које се налази ван контроле друштва. (...) Одсуство друштва, односно одсуство људи подразумева присуство једног света, једне реалности која људима не припада. (...) Ту супростављеност дана и ноћи, светлости и таме види и као пројекцију непомирљивих супротности у самом човеку: његову природну упућеност на своје социјално окружење и његову тежњу да изађе из свакидашњих оквира, да сопственом иницијативом изрази своје Ја, своју индивидуалност. У крајњој линији народна симболика ноћи говори и о ставу друштва према личној иницијативи својих припадника.“²

Друга област њеног истраживања биле су појаве из савременог руралног и урбаног фолклора (анализа радио-порука, прослављања рођендана, испраћаја у пензију и др.), у којима је својим промишљањима и сасвим новим емпиријским материјалом значајно допринела упознавању савремене српске културе са етнолошког/културно-антрополошког становишта, током осамдесетих и почетком деведесетих година двадесетог века.

Њен рад на прикупљању грађе за *Речник српске демонологије* остао је недовршен, чиме је стручна и читалачка јавност остала ускраћена за многе појмове и термине чија би значења и функције били протумачени на нов начин.

Персонална библиографија Добриле Братић обухвата попис свих штампаних радова – монографије и сепарате, прилоге и приказе у научним и стручним часописима, посебним издањима и зборницима, укључујући литературу о Д. Братић и азбучне регистре имена и наслова дела. Урађена је према Међународном стандардном библиографском опису монографских публикација – ISBD (M) и Међународном стандардном библиографском опису саставних делова – ISBD(CP), оба по скраћеном опису.

Грађа, обрађена *de visu*, на језику писма датог наслова, распоређена је по хронолошком принципу, а у оквиру исте године – азбучно. За текстове који су доступни у електронском облику наведени су интернет адреса и датум преузимања.

¹ Види: Докторска дисертација *Представе о ноћи у традиционалној култури Срба*, одбрањена на Филозофском факултету у Београду, 1992. године штампана је и као осамдесета књига у едицији XX век, под насловом *Глуво доба*.

² Душан Бандић, Иван Ковачевић, Мирјана Прошић-Дворнић, Десанка Николић, Драгослав Антонијевић, *Извештај Наставно-научном већу Филозофског факултета у Београду*, 04/1-7 бр. 392/3 од 14. 10. 1992.

МОНОГРАФСKE ПУБЛИКАЦИЈЕ

1977.

- 1. Agrarna žrtva kod Srba : diplomski rad / Dobrila Bratić.** – Beograd : [D. Bratić], 1977. – 96 listova.

Библиографија: листови 93 – 96. – Умножено за одбрану. – Дипломски рад одбрањен на Филозофском факултету у Београду, 28. јуна 1977. год. пред комисијом у саставу проф. др Петар Влаховић, ментор, проф. др Никола Павковић, члан.

1981.

- 2. Елементи за етнолошку анализу радио-порука : (на примјеру честитки, жеља и поздрава Радио - Новог Пазара / Добрила Братић.** – Београд : Етнографски институт САНУ, 1981. – Стр. [61] – 68 : граф. прикази Résumé. – П. о.: Гласник Етнографског института САНУ, књ. 30.

- 3. Promene u agrarnim obredima novopazarskog kraja : magistarski rad / Dobrila Bratić.** – Beograd : [D. Bratić], 1981. – 134 lista.

Библиографија: листови 128 – 132. – Умножено за одбрану. – Магистарски рад одбрањен на Филозофском факултету у Београду, 08. септембра 1983. год. пред комисијом у саставу проф. др Петар Влаховић, ментор, проф. др Ђурђица Петровић, члан и доц. др Душан Бандић, члан.

1982.

- 4. Генерацијска поларизација у обредима / Добрила Братић.** – Београд : Етнографски институт САНУ, 1982. – Стр. 99 – 104. – (Посебна издања / Етнографски институт Српске академије наука и уметности ; књ. 25). Резиме на пољском и енглеском језику. – П. о.: Промене у традиционалном породичном животу у Србији и Пољској, Посебна издања ЕИ САНУ, књ. 25.

1983.

- 5. О прослављању рођендана / Мирослава Малешевић и Добрила Братић.** – Београд : Етнографски институт САНУ, 1983. – Стр. [87] – 99. Summary. – П. о.: Гласник Етнографског института САНУ, књ. 32.

1984.

- 6. Промјене у обичајима животног циклуса у околини Новог Пазара / Добрила Братић.** – Београд : Етнографски институт САНУ, 1984. – Стр. [543] – 556.

П. о.: Зборник радова Етнографског института, књ. 14 – 16.

- 7. Ритуални аспект деобе задруге / Добрила Братић.** – Београд : Етнографски институт САНУ, 1984. – Стр. [55] – 62.

Summary. – П. о.: Гласник Етнографског института САНУ, књ. 33.

- 8. Церемонија испраћања радника у пензију / Добрила Братић.** – Београд : Етнолошко друштво СР Србије : Музеј у Смедереву, 1984. – Стр. 99 – 104. П. о.: Етнолошке свеске, 5.

1985.

- 9. Промене у аграрним обредима : истраживања у околини Новог Пазара / Добрила Братић.** – Београд : Етнографски институт САНУ, 1985. – Стр. [97] – 168 : геогр. карта. Résumé. – П. о.: Зборник радова Етнографског института, књ. 17– 18.

1991.

- 10. Predstave o noći u tradicionalnoj kulturi Srba : doktorska disertacija / Dobrila S. Bratić.** – Београд : [s.n.], 1991. – 258 листова. Резиме на српском и енглеском језику. – Библиографија: листови 250 – 257. – Умножено за одбрану. – Докторска дисертација одбрањена на Филозофском факултету у Београду, 13. 03. 1992. год. пред комисијом у саставу проф. др Душан Бандић, ментор, проф. др Иван Ковачевић, члан и проф. др Мирјана Прошић-Дворнић, члан.

1993.

- 11. Gluvo doba : predstave o noći u narodnoj religiji Srba / Dobrila Bratić.** – Београд : Plato, 1993. – 226 стр. – (Biblioteka XX vek ; 80). Библиографија: стр. [215] – 224. ISBN 86-447-0025-1

2013.

- 12. Gluvo doba : predstave o noći u narodnoj religiji Srba / Dobrila Bratić.** – 2. izd. – Београд : Biblioteka XX vek, 2013. – 258 стр. – (Biblioteka XX vek ; 80*). Литература: стр. 225 – 233. – Додатак уз друго издање: Два сећања на Добрилу Братић : Добрилчина / Мирослава Малешевић, стр. 237 – 241 ; На тамној позадини ноћног неба / Љиљана Гавриловић, стр. 242 – 246; Библиографија: Др Добрила Братић: (1953 – 2009/ Биљана Миленковић-Вуковић, стр. 247 – 256. ISBN 978-86-7562-118-8

ПРИЛОЗИ У ПУБЛИКАЦИЈАМА

А) Стручни и научни чланци у часописима, зборницима, посебним издањима

1978.

- 13. Žrtvovanje pijetla i pileta u đurdevdanskim obredima obilaženja i oboravanja sela // Etnološke sveske : organ Etnološkog društva Sr Srbije.** – Br. 1 (1978), стр. 100 – 108.

[http://www.anthroserbia.org/Content/PDF/Articles/ES-I_\(1978\)_07_Dobрила_Bratic.pdf](http://www.anthroserbia.org/Content/PDF/Articles/ES-I_(1978)_07_Dobрила_Bratic.pdf)
(Октобар 2013.)

1981.

- 14. Елементи за етнолошку анализу радио-порука : (на примјеру честитки, жеља и поздрава Радио - Новог Пазара).** – Résumé // *Гласник Етнографског института САНУ*. – ISSN 0350– 0861. – Књ. 30 (1981), стр. [61] – 68 : граф. прикази.
Штампано и као посебан отисак.

1982.

- 15. Генерацијска поларизација у обредима.** – Streszczenie. Summary // *Промене у традиционалном породичном животу у Србији и Пољској* / уредник Петар Влаховић. – Београд : Етнографски институт САНУ, 1982. – Стр. 99 – 104. – (Посебна издања / Етнографски институт Српске академије наука и уметности ; књ. 25).
Штампано и као посебан отисак.

- 16. Die ethnologische Bedeutung von Rundfunkmeldungen** // *Lětopis. Jahresschrift des Instituts für sorbische Volksforschung, Reihe C – Volkskunde*. – ISSN 0522– 5086. – Nr. 25 (1982), str. 7 – 13.

- 17. Кућа као статусни симбол** / Dobriła Bratić i Miroslava Malešević // *Etnološke sveske : organ Etnološkog društva Sr Srbije*. – ISSN 0351–0190. – Br. 4 (1982) 144 – 152.
[http://www.anthroserbia.org/Content/PDF/Articles/ES-IV_\(1982\)_11_Dobрила_Bratic_Miroslava_Malesevic.pdf](http://www.anthroserbia.org/Content/PDF/Articles/ES-IV_(1982)_11_Dobрила_Bratic_Miroslava_Malesevic.pdf) (Октобар 2013.)

1983.

- 18. О прослављању рођендана.** – Summary / Мирослава Малешевић и Добрила Братић // *Гласник Етнографског института*. – ISSN 0350–0861. – Књ. 32 (1983), стр. [87] – 99.
Штампано и као посебан отисак.

- 19. Funkcije radio – poruka slušalaca** // *Zbornik 1. Kongresa jugoslovenskih etnologov in folkloristov, Rogaška Slatina 5. – 9. 10. 1983* / uredila in opremila Janez Bogataj in Marko Terseglav. – Ljubljana : Slovensko etnološko društvo, 1983. – Стр. 514 – 518. – (Knjižnica Glasnika Slovenskega etnološkega društva ; 10 / 2).

1984.

- 20. Kolektivni seoski obredi kao zaštita od atmosferskih nepogoda.** – Résumé // Македонски фолклор. – ISSN 0542–2108. – Год. 17, бр. 34 (1984), стр. 57– 64.

- 21. Промјене у обичајима животног циклуса у околини Новог Пазара // Зборник радова Етнографског института.** – ISSN 0351–1499. – Књ. 14 – 16 (1984), стр. [543] – 556.
Штампано и као посебан отисак.
- 22. Ритуални аспект деобе задруге.** – Summary // *Гласник Етнографског института.* – ISSN 0350–0861. – Књ. 33 (1984), стр. [55] – 62.
Штампано и као посебан отисак.
- 23. Церемонија испраћања радника у пензију // Етнолошке свеске.** – ISSN 0351– 0190. – Бр. 5 (1984), стр. 99 – 104.
Штампано и као посебан отисак.
[http://www.anthroserbia.org/Content/PDF/Articles/ES-V_\(1984\)_14_DobriIa_Bratic.pdf](http://www.anthroserbia.org/Content/PDF/Articles/ES-V_(1984)_14_DobriIa_Bratic.pdf)
(Октобар 2013.)
- 1985.**
- 24. Певање петлова.** – Summary // *Гласник Етнографског института.* – ISSN 0350–0861. – Књ. 34 (1985), стр. [87] – 96.
- 25. Поновно сахрањивање убијеног ванбрачног дјетета : ритуална контрола културе над природом // Етнолошке свеске.** – ISSN 0351– 0190. – Бр. 6 (1985), стр. 41– 46.
[http://www.anthroserbia.org/Content/PDF/Articles/ES-VI_\(1985\)_06_DobriIa_Bratic.pdf](http://www.anthroserbia.org/Content/PDF/Articles/ES-VI_(1985)_06_DobriIa_Bratic.pdf) (Октобар 2013.)
- 26. Промене у аграрним обредима : истраживања у околини Новог Пазара.** – Résumé // *Зборник радова Етнографског института.* – ISSN 0351– 1499. – Књ. 17– 18 (1985), стр. [97] – 168 : геогр. карта.
Штампано и као посебан отисак.
- 1986.**
- 27. Uroczystości urodzinowe w Serbii / Miroslava Malešević, DobriIa Bratić // Kultura tradycyjna w życiu współczesnej rodziny wiejskiej : z polskich i serbskich badań etnologicznych / pod redakcją Zbigniewa Jasiewicza i Petara Vlahovicia.** – Poznań : Uniwersytet im. Adama Mickiewicza, 1986. – Стр. [87] – 99. – (Seria etnografia ; 12)
Резиме на српском и енглеском језику.
- 28. Утемељеност друштвеног простора : анализа људске жртве при грађењу.** – Summary // *Гласник Етнографског института.* – ISSN 0350– 0861. – Књ. 35 (1986), стр. [21] – 32.

1988.

- 29. Бучна бића ноћне тишине.** – Summary // *Етнoлoшкe свeскe : чaсoпис Етнoлoшкoг друштвa СР Србијe.* – ISSN 0351– 0190. – Бр. 9 (1988), стр. [21] – 28.
[http://www.anthroserbia.org/Content/PDF/Articles/ES-IX_\(1988\)_03_DobriIa_Bratic.pdf](http://www.anthroserbia.org/Content/PDF/Articles/ES-IX_(1988)_03_DobriIa_Bratic.pdf) (Октобар 2013.)

- 30. Ко су ноћнице и где могу преданити.** – Summary // *Гласник Етнографског института.* – ISSN 0350– 0861. – Књ. 36 – 37 (1988), стр. [27] – 36.

1989.

- 31. Вилинска тајна.** – Summary // *Гласник Етнографског института.* – ISSN 0350–0861. – Књ. 38 (1989), стр. 61– 67.

- 32. Сусрети у зло доба и на страшном месту.** – Summary // *Етнoлoшкe свeскe : чaсoпис Етнoлoшкoг друштвa СР Србијe.* – ISSN 0351–0190. – Бр. 10 (1989), стр. [161] – 168.
[http://www.anthroserbia.org/Content/PDF/Articles/ES-X_\(1989\)_17_DobriIa_Bratic.pdf](http://www.anthroserbia.org/Content/PDF/Articles/ES-X_(1989)_17_DobriIa_Bratic.pdf) (Октобар 2013.)

1990.

- 33. Митска бића у казивањима из западне Србије.** – Summary // *Гласник Етнографског института.* – ISSN 0350– 0861. – Књ. 39 (1990), стр. 113 – 118.

- 34. Усамљени покојници.** – Summary // *Гласник Етнографског института.* – ISSN 0350–0861. – Књ. 39 (1990), стр. 53 – 59.

1991.

- 35. Тајна закопаног блага или сан о богаћењу преко ноћи.** – Summary // *Гласник Етнографског института.* – ISSN 0350–0861. – Књ. 40 (1991), стр. 91– 101.

1993.

- 36. Посмртни ритуал.** – Summary // *Гласник Етнографског музеја у Београду.* – ISSN 0350–0322. – Књ. 57 (1993), стр. [275] – 282.

1994.

- 37. Баукова мрежа.** – Summary // *Гласник Етнографског института.* – ISSN 0350–0861. – Књ. 43 (1994), стр. 165 – 174.

Б) Прикази

- 38. Julio Karo Varoša, Veštice i njihov svet, „Mladost“, Beograd 1979; knj. I, II // Гласник Етнографског института. – ISSN 0350–0861. – Књ. 28 (1979), стр. 196 – 199.**
- 39. Ричард Кевендиш, Историја магије, Београд 1979. // Гласник Етнографског института. – ISSN 0350–0861. – Књ. 29 (1980), стр. 148 – 150.**
- 40. Религиозни обреди, обичаји и симболи, Група аутора, Радничка штампа, Београд 1980 // Гласник Етнографског музеја у Београду. – ISSN 0350 – 0322. – Књ. 45 (1981), стр. 283 – 284.**
- 41. IV саветовање Етнолошког друштва Ср Србије у Бањи Ковиљачи // Гласник Етнографског музеја у Београду. – ISSN 0350–0322. – Књ. 45 (1981), стр. 260 – 261.**
- 42. Бранко Ђупурдија, Аграрна магија у традиционалној култури Срба, Посебна издања Етнографског института САНУ, бр. 23, Београд 1982. // Гласник Етнографског института. – ISSN 0350–0861. – Књ. 32 (1983), стр. 131– 132.**
- 43. Miroslava Malešević: Ritualizacija socijalnog razvoja žene. Tradicionalno selo zapadne Srbije. Zbornik radova Etnografskog instituta 19 (1986) S. 9 – 118. Franz. Res. // Demos : internationale ethnographische und folkloristische Informationen (Berlin). – ISSN 0011–832X. – Band 29, heft 3 (1989), стр. 206 – 208.**
- 44. Bratić Dobrila: Ko su noćnice i gde mogu predaniti. Glasnik Etnografskog instituta SANU XXXVI– XXXVII (Beograd 1988). S 27– 36. Engl. Res. // Demos : internationale ethnographische und folkloristische Informationen (Berlin). – ISSN 0011–832X. – Band 30, heft 3 (1990), стр. 196 – 197.**
- 45. Dušan Bandić, Carstvo zemaljsko i carstvo nebesko, Ogledi o narodnoj religiji, Biblioteka XX vek, Beograd 1990. // Гласник Етнографског института. – ISSN 0350–0861. – Књ. 39 (1990), стр. 172 – 173.**
- 46. Zoja Karanović, Zakopano blago – život i priča, Bratstvo-Jedinstvo, Institut za jugoslovenske književnosti i opštu književnost Filozofskog fakulteta u Novom Sadu, Novi Sad 1989. // Гласник Етнографског института. – ISSN 0350– 0861. – Књ. 39 (1990), стр. 169 – 170.**

В) Литература

- 47. Добрила Братић, Глуво доба – представе о ноћи у народној религији Срба, Београд : Плато 1993, 226. стр. / Мирјана Прошић-Дворнић // Гласник Етнографског института. – ISSN 0350–0861. – Књ. 42 (1993), стр. 247 – 250.**

48. Библиографија: др Добрила Братић (1953 – 2009) / Биљана Миленковић-Вуковић // Гласник Етнографског института. – ISSN 0350–0861; ISSN 2334–8259 (Online). – Књ. 61, св. 2 (2013), стр. 211 – 220.

РЕГИСТАР ИМЕНА

Бандић, Душан 3, 10, 45	Малешевић, Мирослава 5, 12, 17, 18, 43
Бароха, Хулио Каро (Baroха, Hуlio Karo) 38	Миленковић-Вуковић, Биљана 12, 48
Богатај, Јанез (Bogataј, Janez) 19	
Влаховић, Петар 1, 3, 15, 27	
Гавриловић, Љиљана 12	Павковић, Никола 1
Јашјевич, Збигњев (Jasiewicz, Zbigniew) 27	Петровић, Ђурђица 3
	Прошић-Дворнић, Мирјана 10, 47
Карановић, Зоја 46	Терсеглав, Марко (Terseglav, Marko) 19
Кевендиш, Ричард 39	Ћупурдија, Бранко 42
Ковачевић, Иван 10	

РЕГИСТАР НАСЛОВА

Agrarna žrtva kod Srba : diplomski rad 1

Баукова мрежа 37

Бучна бића ноћне тишине 29

Вилинска тајна 31

Генерациска поларизација у обредима 4, 15

Glavo doba : predstave o noći u narodnoj religiji Srba 11, 12

Die ethnologische Bedeutung von Rundfunkmeldungen 16

Елементи за етнолошку анализу радио-порука : (на примјеру честитки, жеља и поздрава Радио - Новог Пазара 2, 14

Žrtvovanje pijetla i pileta u đurđevdanskim obredima obilaženja i oboravanja sela 13

Ко су ноћнице и где могу преданити 30

Kolektivni seoski obredi kao zaštita od atmosfernih nepogoda 20

Kuća kao statusni simbol 17

Митска бића у казивањима из западне Србије 33

О прослављању рођендана 5, 18

Певање петлова 24

Поновно сахрањивање убијеног ванбрачног дјетета : ритуална контрола културе над природом 25

Посмртни ритуал 36

Промене у аграрним обредима : истраживања у околини Новог Пазара 9, 26

Промјене у обичајима животног циклуса у околини Новог Пазара 6, 21

Predstave o noći u tradicionalnoj kulturi Srba : doktorska disertacija 10

Promene u agrarnim obredima novopazarskog kraja : magistarski rad 3

Ритуални аспект деобе задруге 7, 22

Сусрети у зло доба и на страшном месту 32

Тајна закопаног блага или сан о богаћењу преко ноћи 35

Uroczystości urodzinowe w Serbii 27

Усамљени покојници 34

Утемељеност друштвеног простора : анализа људске жртве при грађењу 28

Funkcije radio – poruka slušalaca 19

Церемонија испраћања радника у пензију 8, 23

Упутство за припрему рада за штампање у Гласнику Етнографског института САНУ

Гласник Етнографског института САНУ излази у две свеске годишње. Штампа се на српском (ћириличним писмом) и повремено на енглеском језику. Радови иностраних аутора могу бити објављени и на другим језицима и одговарајућим писмима. Рок за предају текстова за обе свеске је 31. децембар. Текстови се достављају секретарици редакције Марији Ђокић, у електронском формату (као Word документ), на електронску адресу: marija.djokic@ei.sanu.ac.rs

Гласник Етнографског института САНУ објављује само радове који нису раније објављивани и нису предати за штампу на другом месту. Категорије радова који се достављају могу бити оригинални научни рад, прегледни научни рад, научна критика и полемика, приказ, научна библиографија.

Сви достављени радови пролазе процедуру анонимног рецензирања од стране два компетентна рецензента које одређује Редакција. У случају да рад добије једну позитивну и једну негативну рецензију, Редакција одређује трећег рецензента. Аутори који добију условно позитивне рецензије дужни су да уваже примедбе рецензента или, уколико то не желе, да повуку рад из штампе.

У категорији оригиналних и прегледних научних радова, обим приложеног текста мора бити до 30 000 знакова, укључујући и напомене и друге прилоге. Научне критике, полемике и прикази могу бити дужи до 10 000 карактера. Врста и обим научних библиографија одређују се у договору са редакцијом и библиотекарима библиотеке Етнографског института САНУ.

Поред основног текста рукопис обавезно треба да садржи следеће:

- Име и презиме аутора, назив установе, адресу, електронску адресу и годину рођења аутора.
- Апстракт обима до 100 речи, кључне речи (до пет) и резиме обима до десет посто дужине рукописа.
- Резиме мора бити преведен на енглески језик. Уколико је текст на неком од страних језика, резиме се објављује на српском језику.
- Текстови на српском језику треба да буду куцани ћирилицом. Сви текстови се достављају у формату Word документа. Текстовете не треба посебно форматирати, него их спремити у дифолт (default) подешавањима које аутори имају на својим рачунарима. Наслови и поднаслови куцају се малим словима. Уз рукопис се предају и сви потребни прилози (илустрације, табеле...) у изворном формату. Посебно треба дати списак илустрација, потписе испод њих, те име и презиме аутора прилога.
- Уколико аутор има потребе да користи писма са специфичним словним знацима, обавезно треба да достави и фонтове које је користио.
- Графички прилози могу се доставити у електронском облику и то за цртеже обавезно као Line art у резолуцији од 600 dpi, а фотографије у резолуцији до 300 dpi. Ако аутор угради графички прилог у свој Word документ, обавезно мора доставити исти тај графички материјал и као посебне документе у формату tif, pdf или jpg.

Прилози се не враћају ауторима

Упутство за навођење референци коришћењем Чикаго стила библиографског цитирања (варијанта Author-Date)

Редакција издања Етнографског института САНУ определила се за коришћење Чикаго стила библиографског цитирања, који има две варијанте: notes and bibliography и author-date. Избор варијаната зависи од природе текста и коришћених

извора. У хуманистичким наукама у нашој средини последњих година се, због рационалности и прегледности, све више користи друга варијанта. Из тог разлога је она изабрана као начин цитирања и у Гласнику Етнографског института

У даљем тексту дати су примери за најчешће коришћене врсте референци. За више примера и детаљнија упутства потребно је консултовати штампано односно online издање *The Chicago Manual of Style*. У примерима који се овде дају најпре је наведен начин на који референцу треба наводити у списку литературе на крају текста (Реф), а затим начин навођења у самом тексту рада (Т).

Референце на крају текста треба да буду наведене писмом и језиком на коме су публиковане, с тим што након имена аутора и назива референце треба отворити заграду и у њу латиницом уписати име аутора, а назив референце превести на енглески језик.

Књига

Један аутор

(Реф): Prošić-Dvornić, Mirjana. 2006. *Odevanje u Beogradu u XIX i početkom XX века*. Beograd: Stubovi kulture.

(Т): (Prošić-Dvornić 2006, 101–103)

Два или три аутора

(Реф): Кулишић, Шпиро, Петар Петровић и Никола Пантелић. 1998. *Српски митолошки речник*. Друго допуњено издање. Београд: Етнографски институт САНУ – Интерпринт.

(Т): (Кулишић, Петровић и Пантелић 1998, 78)

Четири или више аутора

(Реф): Навести све ауторе у списку литературе (Презиме Име, Име Презиме, Име Презиме и Име Презиме).

За цитирање у тексту: навести само првог аутора, а у наставку ставити и др. односно et al. (Т): (Andelka Milić et al. 2004)

Приређивач монографије (аутор није наведен)

(Реф): Papić, Žarana i Lydia Sklevicky, prir. 1983. *Antropologija žene*. Beograd: Prosveta.

(Т): (Papić i Sklevicky 1983, 183–186)

Приређивач или преводилац монографије уз аутора

(Реф): Abeles, Mark. 2001. *Antropologija države*. Prev. Ana A. Jovanović. Zemun – Beograd: Biblioteka XX vek – Čigoja štampa.

(Т): (Abeles 2001, 322)

Поглавље или део књиге

(Реф): Rubin, Gejl. 1983. „Trgovina ženama – beleške o 'političkoj ekonomiji' polnosti“. U *Antropologija žene*, prir. Žarana Papić i Lydia Sklevicky, 91-151. Beograd: Prosveta.

(Т): (Rubin 1983, 101)

Поглавље прештампано из другог (примарног) извора

(Реф): Филиповић, Миленко С. 1991. „Ексоприк, миращија или приорац кроз векове: прилог познавања живота на селу код Јужних Словена.“ У *Човек међу људима*. прир. Ђурђица Петровић, 241–255. Београд: Српска књижевна задруга. Прештампано из Радови Научног друштва СР БиХ, XX (Сарајево 1963).

(Т): (Филиповић 1991, 251)

Уводник, предговор, поговор

(Реф): Петровић, Ђурђица. 1991. Предговор у *Човек међу људима*, Миленко С. Филиповић, vii-xxiv. Београд: Српска књижевна задруга.

(Т): (Петровић 1991, ix-x)

Репринти и преводи – навођење оригиналне године издања

Уколико се у референцама наводи репринт или превод издања, а аутор текста жели да наведе годину излагања првог издања, то чини у угластим заградама. У листи референци, ако један аутор има више референци, њихов редослед се одређује према години у угластој загради - од старијих ка новијим.

(Реф): Đirkem, Emil. [1912] 1982. Elementarni oblici religijskog života: totemistički sistem u Australiji. Beograd: Prosveta.

(Т): (Đirkem [1912] 1982, 362)

Електронска књига

За књиге доступне у више формата (штампани, online) цитирати онај формат који је коришћен. За књиге које су консултоване online навести адресу сајта, као и датум преузимања. Ако нема пагинације, може се навести наслов или број поглавља.

(Реф): Trifunović, Vesna. 2009. Likovi domaćih viceva: socijalni tipovi lude u savremenim vicevima. Beograd: Srpski genealoški centar. http://www.anthroserbia.org/Content/PDF/Publications/EB-41_VTpregledano.pdf (преузето 21. новембра 2011.) Доступно и у штампаном облику.

(Т): (Trifunović 2009, 43)

Чланак у научној публикацији¹

Чланак у штампаном часопису

(Реф): Милорадовић, Софија. 2009. „Музички жаргон младих (I) – Ледило свирка у Београду и гнањ веселуху у Москви.“ Гласник Етнографског института САНУ 57 (1): 27–50.

(Т): (Милорадовић 2009, 31–32)

Чланак доступан online

Укључите DOI број уколико постоји. DOI број је стални идентификациони број који када се укуца на адресу <http://dx.doi.org/> води директно до чланка. Ако нема DOI броја наведите само адресу сајта. Наведите датум преузимања.

(Реф): Pospíšilova, Jana. 2010. „Ethnological research of the city Brno: Stability and metamorphosis of Moravian metropolis.“ Glasnik Etnografskog instituta SANU 58 (2): 83–90.

http://www.etno-institut.co.rs/GEI/GEI_VLIII_2/pospasilova%20LVIII_2.pdf
Accessed November 21, 2011. DOI:10.2298/GEI1002080P.

(Т): (Pospíšilova 2010, 85)

Чланак у новинама или популарном часопису (штампаном или online)

Новински чланак се може навести унутар самог текста, без посебног навођења у списку литературе (нпр. „Као што пише С. Димитријевић у чланку 'Истраживачи на рубу егзистенције', објављеном у Политици од 3. јуна 2002., ...“). Уколико аутор жели да наведе чланак у литератури, то може да уради на следећи начин:

(Реф): Димитријевић, Сандра. 2002. „Истраживачи на рубу егзистенције.“ Политика, 3. јун.

(Т): (Димитријевић 2002, 9)

Уколико је наведен online извор, наводи се адреса сајта:

(Реф): Ђорђевић, М. 2011. „Српска уметност у Регенсбургу.“ Политика, 1. новембар. Приступљено 21. новембра 2011. <http://www.politika.rs/rubrike/Kultura/196225.sr.html>

(Т): (Ђорђевић 2011)

Ако није потписан аутор, цитира се наслов чланка:

¹ У случају да постоји више аутора, применити упутство као за књиге.

(Реф): „Италијански филм у Кинотеци.“ 2011. Политика, 23. новембар. Приступљено 24. новембра 2011.

<http://www.politika.rs/rubrike/Drustvo/196291.sr.html>

(Т): („Италијански филм у Кинотеци.“ 2011)

Приказ књиге

(Реф): Erdei, Ildiko. 2008. "Fashion, Difference, and Identity in Serbian Socialism." Review of the Aleksandar Joksinović. *Moda i identitet*, by Danijela Velimirović. *Etnoantropološki problemi*, 3 (3), 253–256.

(Т): (Erdei 2008, 253–254)

Необјављена магистарска теза и докторска дисертација

(Реф): Богдановић, Бојана Б. 2011. „Политика употребе простора у социјалистичком периоду на примеру Титовог Ужица.“ Докторска дис., Филозофски факултет Универзитета у Београду.

(Т): (Богдановић 2011, 64)

Рад представљен на научном скупу или конференцији

(Реф): Славец Градишник, Ингрид. 2011. „Култура и границе: застарели, корисни или суштински концепти?“ Рад представљен на Међународном научном скупу Етнографског института САНУ Културе и границе, Вршац, 6–8. октобра.

(Т): (Славец Градишник 2011)

Навођење више извора на истом месту

Ако се наводи више извора на истом месту, раздвајају се тачком и зарезом. Редослед може бити по значају, или хронолошки.

(Т): (Ђорђевић 1997, 129; Прошић-Дворнић 2006, 101–103)

Навођење више радова истог аутора

Ако се наводи више радова истог аутора, у референтној листи се име аутора замењује троструком средњом цртом. Редослед референци се одређује хронолошки, од старијих ка новијим.

(Реф): Ђорђевић, Jelena. 1997. *Političke svetkovine i rituali*. Beograd: Dosije - Signature.

———. 2008. *Postkultura: uvod u studije kulture*. Beograd: Clio.

Ако исти аутор има више референци у истој години, оне се означавају малим словима - а, б, ц, итд.

(Реф) Nedeljković, Saša. 2011a. *Kultura i nasilje: pojmovi i paradigme*. Kruševac: Baštinik.

———. 2011b. *Kultura i nasilje. Antropološki pristup proučavanju naličja nasilja*. Kruševac: Baštinik.

(Т): (Nedeljković 2011b)

Поновљено навођење из истог извора

Уколико се исти извор у тексту наводи више пута заредом, референца се наводи после првог цитирања.

(Т): Pojam nasilja često se vezuje za pojam agresivnosti, ali se autori ne slažu oko toga kakva je priroda njihove veze. (Nedeljković 2011a, 68). Могуће је направити више типологија агресивности (69). Erih From, на пример, у функционалном смислу разликује два типа агесије својствене готово свим животинским врстама: одбрамбenu и грабежљиву агесију (78).

Web site

Навођење веб сајта може да буде само у тексту (Нпр. „Као што је 19. јула 2011. било наведено на сајту Британског музеја...“). Ако је неопходно наводити га у списку литературе, онда треба, с обзиром да се садржина сајтова мења, обавезно

навести датум преузимања. или датум последњег уређивања сајта (ако постоји). Ти датуми се онда, у недостатку других, узимају као основа за навођење цитата.

(Реф): British Museum. 2011. „Lord Elgin and the Parthenon Sculptures.“
Pristupljeno 21. novembra.

http://www.britishmuseum.org/explore/highlights/article_index/1/lord_elgin_and_the_parthenon.aspx

(Т): (British Museum 2011)

Блог текст и блог коментар

Текстови блогова или коментари на блогове могу да се наводе у тексту („У коментару који се налази у блогу Небојше Миленковића на сајту Блог. Б92 од 18. новембра 2011, ...“) и обично се не наводе у референтној листи.

Ако има потребе да се наводе у референтној листи, у случају коментара, наводи се само блог, а у тексту се помене да је у питању коментар. Датум на који се реферише је датум постављања блога.

(Реф): Milenković, Nebojša. 2011. „Elementarno telo Marine Abramović.“ Blog B92, Postavljen 18. novembra. Preuzet 22. novembra.

<http://blog.b92.net/text/19160/Elementarno-telo-Marine-Abramovic/>

(Т): (Milenković 2011)

Електронска или текстуална порука

Уобичајено је да се електронске или текстуалне поруке наводе у самом тексту (нпр. „У писаној поруци аутору од 1. октобра 2011. године...“), и оне се само изузетно наводе у списку литературе.

Ако је неопходно да се наведу, треба навести име и презиме пошиљаоца, врсту поруке и датум. У скраћеном навођењу у тексту, користи се термин „персонална комуникација“.

(Реф): (Петар Петровић, електронска порука аутору, 29. фебруара 2008).

(Т): (Петар Петровић, перс.ком.)

Комерцијалне базе података

Уколико је неки цитирани текст преузет из комерцијалне базе података, потребно је уз уобичајено навођење библиографске јединице навести назив базе података, као и референтни број текста (уколико постоји).

(Реф): Choi, Mihwa. "Contesting Imaginaires in Death Rituals during the Northern Song Dynasty." PhD diss., University of Chicago. ProQuest (AAT 3300426).

Instructions for Publication in the Bulletin of the Institute of Ethnography SASA

The Bulletin of the Institute of Ethnography of the Serbian Academy of Sciences and Arts is published in two volumes each year. It is published in Serbian (utilizing the Cyrillic script) and, occasionally in English. Papers by foreign authors can be published in other languages using the proper script. The deadline for submission of papers for both volumes is December 31st. Papers are submitted by e-mail to Marija Djokic, the secretary of the editorial board, and are to be sent as a Microsoft Word document to: marija.djokic@et.sanu.ac.rs

The Bulletin of the IE SASA publishes only papers which haven't been published earlier and haven't been submitted for publication anywhere else. The papers submitted can belong to one of the following categories: original research paper, scientific review paper, scientific critique or debate, review or scientific bibliography.

All submitted papers undergo a reviewing process by two expert reviewers appointed by the editorial board. In the event of a paper receiving one positive and one negative review, the editorial board appoints a third reviewer. Authors who receive

conditionally positive reviews are required to take into account the comments made by the reviewers, or, if they do not wish to do so, they can withdraw their submissions.

In the categories of original research paper and scientific review paper the text must not exceed 30 000 characters, including footnotes and other additional material. Scientific critiques, debates and reviews should not exceed 10 000 characters. The type and extent of scientific bibliographies are determined in accordance with the editorial board and the librarians of the library of the Institute of Ethnography of the SASA, respectively.

Aside from the basic content, the submitted paper must also contain:

- The full name(s) of the author, the name of the institution which employs them, the address of the institution and e-mail address of the author.
- An abstract (up to 100 words), key words (up to 5), and a resume which must not exceed 10% of the length of the text.
- The resume must be submitted in English. In case the paper is in a language other than Serbian, the resume will be published in Serbian.
- Papers in Serbian should be typed in the Cyrillic script. All papers are to be submitted as word documents. Text files should not be specifically formatted, the authors are encouraged to use the default formatting provided by their computers. Titles and subtitles are to be typed in lower case. All additional material (photographs, tables...) should be submitted along with the paper in their default format. A list of illustrations, captions which accompany them and the full names of their authors are to be supplied separately.
- In case the author has need of scripts/alphabets which utilize specific glyphs, the fonts which were used must also be supplied.
- Additional graphics are to be submitted as follows: drawings in the format of Line art, with a resolution of 600 dpi, and photos with a resolution of 300 dpi. If the author chooses to incorporate graphics into their word document, the same graphics must also be submitted separately as .tif, .pdf. or .jpg files.

Citing references using the Chicago bibliographic format of references (the author – date variant)

The editorial board of the publishing department of the IE SASA has chosen to utilize the Chicago bibliographic format of references which has two variants: notes and bibliography and author – date. The choice of variant depends on the nature of the text and sources cited. The Bulletin of the IE SASA requires the use of the author – date variant.

References should be cited using the language and script in which they were published. In cases in which the reference being cited is not originally in the Latin script, the list of references should contain the same reference written in Latin script in square brackets, beside the original. In such cases authors are to follow the rules of transliteration proscribed for the language in question (e.g. Bulgarian, Russian etc.).

In papers written in Serbian/the Cyrillic script, references should be cited following the alphabetic order of the Cyrillic alphabet, while papers in English/the Latin script should state references following the alphabetic order of the Latin alphabet.